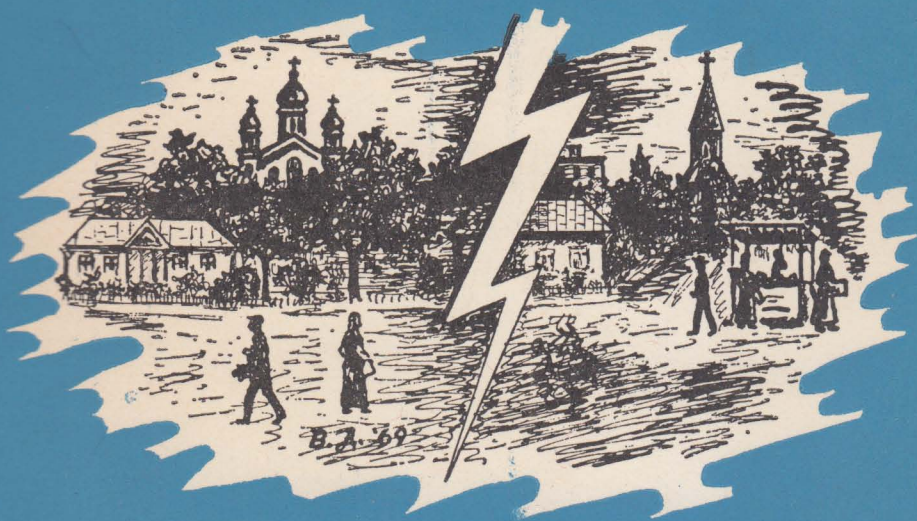

Арслава Острук

ТЕ, ЩО РОЗ'ЄДНУЄ

“Те, що роз’єднує” — найновіший твір Ярослави Острук, в якому заторкнено уперше питання, таке наболіле в Галичині наприкінці XIX і на початку XX століття. На тему цього питання були усні розмови та палкі дискусії, які однак проблеми не розв’язали. Щопиш тепер, на еміграції, вільна творчість українських письменників, позбавлених цензури окупанта, дозволяє яскраво виявити те, що справді роз’єднує.

Авторка повісті Ярослава Острук досвідченим пером письменника вводить читача в надріваючий родинний конфлікт, а далі — переносить його на мешканців Галичини, яскраво підкреслюючи його причини. Ті причини не завмерли, вони — хоч і в іншому аспекті та в змінених умовах — діють і сьогодні на еміграції.

Широкий діяпазон повісті “Те, що роз’єднує” викличе і тепер дискусію, але водночас дає запоруку, що цей твір — це черговий вклад у скарбницю нашої літератури.

Ярослава Острук
ТЕ, ЩО РОЗ'ЄДНУЄ

ЗАУВАЖЕНІ ПОМИЛКИ:

стор.	рядок:	надруковано:	має бути:
10	23	звично	звинно
11	11	бігос	бігос
18	3	занепокоїло	затривожило
35	14	різномат-	різноманіт-
61	38	польщуться.	польщаться.
95	5	Тільки	Тільки
116	13	"Доміне	"Домінус
118	38	латина	грека
127	28	"дженте рутенум,	"генте рутенус,
134	16	сфінкс	фенікс
144	28	1831 року.	1863 році.
161	23	жарено	жарене
166	3 і 4	Анджей Кмеціц	Станіслав Скетуски
211	16	1831	1863
214	35	Шансу Панса	Санчо Панса
217	19 і 20	обголений	побритий
226	4 і 31	Зіньковецька	Заньковецька
235	17	зустрічав	зустрінув
		на празниках	на празнику
239	6	в бричці.	залишила в бричці.
247	31	ченки	ченка

JAROSLAVA OSTRUK

THAT WHICH DIVIDES

NOVEL

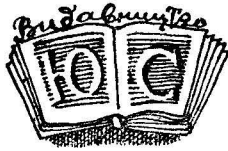
JULIAN SEREDIAK — PUBLISHER

Buenos Aires, Argentina — 1969

Ярослава Острук

ТЕ, ЩО РОЗ'ЄДНУЄ

ПОВІСТЬ

diasporiana.org.ua

ВИДАВНИЦТВО ЮЛІЯНА СЕРЕДЯКА

Буенос - Айрес — Аргентина — 1969

Тираж 1.000 примірників

Обкладинка роботи Василя Дорошенка

Copyright 1969 by the Publisher

IMPRESO EN LA ARGENTINA

(Авторка в молодому віці).

На вічну пам'ять Матері.

Життя Константина Грабянського змінилося з того дня, як продав село Тустановичі і переїхав в місто. Щось наче його тут придушувало, не дозволяло — як бувало в Тустановичах — сміло ступати по дорогих килимах. Він наче змалів, а навіть не так певно сідав у свій оксамитом критий фотель. Чомусь і голос втратив владну силу.

Старий пан обійшов всі кімнати недавно купленого дому і параз розчарований пристанув. Оглянув кожну дрібничку: старі ковані двері з різьбою грон винограду, шовком таперовані стіни, старосвітський комин, що спалахував полум'ям і приємним теплом виповнив кімнату. Все тут було таке, як у Тустановичах, але мусів признати дідич, воно вже не було те саме.

Може ще піти б йому на подвір'я? Але й воно в порівнянні з великою економією видалось дитячою іграшкою. Біля брами видніла порожня стайня, а біля неї стара його берлина, яку не знати навіть привіз сюди економ. Ніхто не хотів її купити. Кажали, стара і немодна. От і тепер піде поговорка, що у дідича Грабянського берлина, а коней немає... Але ні! Він їм всім покаже, що хоч не дідич, зате багач.

Старий пан зідхнув, зморщив чоло, пересічене наскрізь шрамом, пам'яткою московської шаблі з Січневого повстання. Ішов він тоді добровольцем, повен молодечих мрій в перемогу. Вернувшись з невдалого повстання, осів в селі, господарював. Гей-гей!.. Добрі були часи, коли він випроваджував Іскру з стайні, ту, що здобула перше місце на кінських перегонах, і наче вітер облітав село. Дудніла земля. Був молодий... А тоді, спрагнений розкоші, підпантрував собі гарну дівчину, або молодицю. Момент кохання і, забувши пригоду,

вертався до палацу. Заходив до кухні на те, щоб дізнатися що Цецилія зварила на обід. А ніс, цей союзник смаку, його не розчаровував. З великої двірської кухні нісся запах поросятини, пантарчиного м'яса, солодошців, які пахли цинамоном і ванілією, тими благами кулінарного мистецтва. Пан Грабянський обдаровував стару Цецилію протекційною усмішкою, яка без слів говорила, що він вдоволений. Тоді обличчя старої куховарки, подібне до спеченого яблука, на radoцax сяяло.

Все почало змінятися відтоді, як померла його дружина. Не велося в господарстві Константинові, ні трохи йому не велося. Не було доброї господині. Та ще до того, то град вибив, то дощі не дали вчас зібрати дорібку, то пошесть кинулася між корів.

А тут ще жиди настирливо не давали Грабянському спокою. Приходили і спокушували. "Ясновельможний пане дідичу, прошу нам продати Тустановичі. Навіщо панові дідичеві задиратися з хлопами? Вони тепер не ті, що раніш. А що сталося з дідичем Лопушанським?.. Вилами його прокололи".

Саме можливість померти такою смертю, як його родич Лопушанський, переконала врешті Константина, і він рішився продати Тустановичі. Грізна хвиля революційних рухів в усій Європі пересмикнула до Галичини. Опісля все притихло, але непевність і страх завтрішнього дня залишилися.

В думках Константин запитував себе, чи добре зробив, що продав Тустановичі. Чомусь вірний економ Геврасій дораджував продати майно і переїхати в місто. А коли продав і розрахувався з вірителями, побачив, що багато грошей не залишилося. Купив садибу, децю готівки дав синові Тадеєві на закінчення студій у Львові, а решту склав у банку.

Чимало грошей забирала кожного дня гувернантка Ема на одяги для Клементини. Грабянський на ту ціль не жалів грошей. Тут грала ролю його власна амбіція. Між сусідами розійшлася чутка, що Грабянський збанкрутував. Але у нього гроші в банку... Найясніший ці-

сар Франц Йосиф Перший за них ручить. Це не те, що в селі — град, пошесті та інші загрожують лиха. А найкращі роби, золоті прикраси, які досі мали найбагатші дідички, тепер також прикрашували молоду Клементину, але рівночасно зменшуючи банкове конто.

Грабянський про те не думав. Тепер його найбільше турбувало, що дім не такий великий, як у Тустановичах. Меблі так виповнили кімнати, що не було куди пройти. Бо як можна хоч у великих вісьмох кімнатах вмістити те все, що в Тустановичах вміщалося в двадцятьох. А старий пан звик до кожної дрібнички, і не хотів нічого позбутись.

Грабянський заходився прибавати мисливський трофей, оленячі роги, які досі валялися на підлозі, коли ввійшла гувернантка Ема. Учителька Ема, віденка, приїхала три роки тому вчити його дочку Клементину німецької мови і гри на фортепіяні. Виховання дочки вважав дідич закінченим, але залишив її ще на деякий час, а також куховарку Цецилію з розмислом, щоби знайомі дідичі не дізналися правди про його матеріяльне становище.

— Добрідень, вельможний пане! — сказала Ема німецькою мовою, ввійшовши в кімнату.

Пан Грабянський, відповівши на привітання подумав, чи не було б добре тепер виповісти учительці працю. Цього найбільше боялася Ема. Вона звикла до родини, полюбила Клементину, і взагалі почувалася в їхньому домі, наче родичка.

— Що це?.. Вельможний пан сам прибаває оленячі роги?.. Але ж я поможу!.. Дозвольте мені цим зайнятися, — сказала, — запримітивши нездарність старого пана. Молоток в руці дідича раз-по-раз трапляв в палець, а цвях скривився і передіравив стінну тканину.

— Досі я цього ніколи не робив.. — пробурмотів пан Грабянський. — Цим займався Томаш. Жалію, що не взяв його до обслуги.

— Навіщо панові дідичеві Томаша? Я з Цецилією дамо собі раду. В кімнатах не багато роботи, а госпо-

дарства теж нема, --- сказала з думкою якнайдовше бути потрібною в домі.

Грабянський зідхнув.

--- Ну, так... але я звик до Томаша. Усе це наче ввійшло в мою кров, а тепер...

Ема, глянувши на Грабянського, запримітила, що за тих кілька місяців дідич постарівся. Очі затратили давній блиск, руки вкрилися зморшками. Вона взяла від дідича молоток, кількома сильними ударами вбила цвях і повісила оленячі роги. Ема виконувала роботу так справно, що дідич мусів признати --- жінки куди зграбніші як чоловіки.

--- Ось і вже роги повішені, вельможний пане... Будьте ласкаві подивіться, чи рівно висять.

Старий пан зробив кілька кроків і слухняно виконав припорушення.

--- Що?... Рівно?... А тепер ще повісимо рушницю... Фльобертівку по правім боці рогів, мисливську дамо по лівім, говорила, вбиваючи цвях. Посередині вельможного пана покійного батька пістолю і турецьку шаблю... Вже й готово! Вони на цьому ж місці, що в Тустановичах... Неправда ж?... І не треба до тої роботи Томаша --- сказала, --- звично зіскочила з крісла.

Пан Константин, побачивши зарадність німки, рішив її ще на деякий час залишити. Оленячі роги, шабля, рушниця, які тільки вмів Томаш повісити, не минуло кілька хвилин, висіли на цьому ж місці, що в Тустановичах.

Старий пан знов зідхнув. --- Так, пані Емо, на цьому місці, але воно не те, що там.

--- Пан дідич жаліють, що продали Тустановичі? --- спитала по хвилині.

--- Так... Чи радше, ні. Дістав добрі гроші.

--- Гроші?... Чи знаю, говорити це панові дідичеві?... Ема вагалася сказати те, що було їй вже відоме.

--- Прощу говорити! --- сказав порушений недобрим передчуттям.

--- Кажуть... жиди...

Лихим передчуттям здригнулося серце дідача. Нехай вістка, яка зараз в нього влучить, заб'є його на місці!.. Але розмову перервала стара куховарка Цецилія, вдягнена по міщанськи, в широкій спідниці, та фартушку, який прикрашував пук різної величини ключів, ще з Тустанович, мабуть, як спомин добрих часів. На дідицькому хлібі так потовстіла, що котилася, як барилка.

— Що ясновельможний пан прикажуть варити на обід? — спитала Цецилія, шанобливо вклонившись.

— Чи я знаю що?.. Нехай буде мисливський бігос. Його подавали в Тустановичах під час полювання... нехай куропатви, або заяць на дико, — говорив дідиць розсіяно, думаючи про натяк Еми.

— Ваша мось, комора порожня... Це не в Тустановичах... та ще сьогодні п'ятниця, піст. Ясний пан дідиць строго придержується посту.

— Ах, правда, забув... Нехай буде лив в хріновому сосі... а до риби подати ренське вино. — Дідиць посміхнувся на згадку смачного пісного обіду.

— Риби також нема. А вино, яке ми привезли з Тустанович також минулося.

"Доки ж Цецилія буде йому пригадувати Тустановичі", — подумав Грабянський, а вголос сказав:

— Нехай Цецилія піде до Кляйна і купить рибу на обід на мій кредит. Буду в нього, тоді заплачу! — сказав роздратований, бажаючи якнайшвидше закінчити розмову з куховаркою.

Стара ще раз хотіла сказати, що Дрогобич це не Тустановичі, але тільки щось до себе пробурчала і вийшла з кімнати.

Дідиць ходив по кімнаті, деколи приставав, і тоді скубав сивий вус, що спадав на підборіддя. Про що налякувала гувернантка?.. Спліток в місті буває багато, але між ними все знайдеться хоч зерно правди.

— Пані Ема щось почала говорити про жидів... .

— Чи я знаю говорити це вельможному панові?.. Не хотіла лихою вісткою затроїти панові дідицьові цього дня, — почала несміло.

— Краще знати гірку правду, як дурити себе надіями. Тому ще раз прошу сказати все, що пані Ема знає.

— Якщо вельможний пан собі цього бажає, скажу. . . Жиди купили у пана діди́ча Тустановичі, тому, що знайшли під землею великі нафтові джерела.

— Що?.. Ні! Це не може бути!.. Може сплітки люди розсївають, — крикнув, а його голос задрижав.

— Вельможний пан не хоче вірити. І я спочатку теж не вірила. А ось приїхали інженери з Англії і почали вертїти шибн. Кажуть, ропа так вибухає з землі, аж заливає поля.

Дідич вхопився за голову. Що він зробив?.. Продав жидам землю за безцінь, а вона тепер на вагу золота.

— Якщо це правда, я уневажню контракт купівлі! Скажу, мене жиди ошакрували! В суді маю протекцію. Всі гроші дам на процес!

— Не знаю, чи вельможному панові вдасться виграти процес. Жиди також мають гроші і за них вони знайдуть в суді право.

— Незабаром приїде зі Львова мій син. Він юрист. Поговорю з ним, пораджуся, а тоді зроблю до суду апеляцію. . . Не віддам своєї землі жидам, як я шляхтич!.. Не віддам! — кричав з розпучкою дідич. Він зробив кілька енергійних кроків і нараз зупинився.

— А поки що я втомлений. . . піду до своєї кімнати відпочати. — Він швидкою ходою, залишаючи гувернантку, вийшов з кімнати.

Однак пан Грабянський не думав спати. Він мотався по кімнаті, роздумував, як би йому вдалося відзискати землю. Раптом почув себе втомленим. Його лице боляче викривилося і він з пересердя крикнув:

— Пся креф!.. жидзі!.. Але клянуся на гонор шляхтича, що Тустановичі відберу!

II

Був день ярмарочний, перед Різдом Христовим. До містечка сунули люди з сіл, хто возом, хто піхотою. А в кожного якесь діло, одному щось купити, другому продати. Кушнірі везли свій крам — смушеві шапки, кожухи. На високих жердках гойдалися сап'янці та юхтові чоботи, а на вибоїнах усі вони підсакували наче танцювали гопака. Бондарі везли діжки, ночви, гончарі поспішали з "писаними" мисками. Селяни мали на хурах збіжжя, картоплю, у койцях квичали свині, куд-кудакали кури, бляєли вівці.

Містечко притрусив перший сніг. Морозний вітер здіймав шапки, увічі наче ножем сік шпильками снігової крижі. Болото, що й вліті зрідка висихало, перемінилося в густу клеєвату мазюку, котилося з колесами, чіплялося кінських хвостів і животів, а дорога така, що ні саньми, ні возом. Часом хтось "війокнув", закляв — і їхав далі.

Вже на базарній площі розташувалися бублейниці з обарянками, медівниками, — жиди з образами святих, кораликами, хрестиками, свищиками для дітей. Рядом і собі скупчилися прошаки, витягали руки до прохожих. Ці каліки плаксиво випрошували грошей, або кусня хліба. "Не минайте люди добрі нещасного каліку, безприютного сироту, та дайте ради Господа Бога хоч грейцар, хоч хліба за душечку матінки, упокійної дитинки..."

Люди не минали прошаків, розжалоблені їх долею і надіяли грішми, чи хлібом.

Без діла швеньдялися економи та фірмани, бо їх пани вже від досвітку попивали полинівку і зубрівку в "Земянській" господі Хмелевського, яка славилась питвом на всю околицю.

Поважно крокували греко-католицькі священники в довгих хутрах і крисатих капелюхах. Селяни шанобливо здіймали перед ними шапки і цілували їх руки. Священники переважно їх байдучо минали. Деколи якийсь зупинявся, і кидав питання: "Що там Іване?.." Тоді врадуваний Іван шанобливо кланявся в пояс ксьондзьові та їмості і відповідав: "Дякувати Богові все гаразд, прошу отця духовного.." — Він хотів більше розповісти про свої гаразди, але священник не почувши, залишав щасливого парохіянина.

Поміж цією різномодною юрбою звертала увагу на себе молода, яких шіснадцять років дівчина в довгому плащі, який щільно прилягав до тонесенького стану. Була це шляхтянка Клементина Грабянська. Зпід чорної хутрянної шапочки спадало на чоло золотаво-мідяне волосся, а холодним вітром зарожевіле личко нагадувало синьооку ляльку. Її великі очі когось шукали, бо ставались щораз більше неспокійні, а хода була швидка. Врешті дівчина, втративши надію того "когось" тут стрінути, попрямувала базарним чотирокутником, і ввійшла до крамниці Кляйна.

Чому власник крамниці називався Кляйном, годі сказати. Пейсатий, з довгою бородою великан, в ярмурці, гордо, наче рабин ходив по своєму підприємстві, а коли нікого не було, плаксиво підспівував молитву. Маломістечкова крамниця Кляйна могла конкурувати з крамницями багатих львівських жидів. У згаданого Кляйна чого тільки не було! Почавши від перцю, дьохтю, солі і батогів, кінчаючи дорогими брокатами на балеві роби, англійськими вовняними матеріями на реверенди для священників.

Тому, що сьогодні був день ярмарочний і перед-різдвятий, крамниця була набита людьми, як оселедцями в бочці. Бундючно входили до крамниці дідиці та інші шляхтичі, і, не чекаючи черги, наближались до ляди, купували крам та веліли жидові записувати борг на свій рахунок. Коли "конто" було вже занадто обтяжене великими цифрами, тоді поштивий Кляйн гладив бороду і несміливо питав: — Ну, а кеди ясновельможни пан

заплаці?.. — На те шляхтич бундючно відповідав:
Ну-ну, кедись заплацев!

Найбільше бажаними і любленими клієнтами були священники — в мові старого Кляйна називалися "его-мостями". — Любив їх тому, бо не гордували жидом, ніколи не брали в борг, чесно платили, хоч дуже торгувалися. Але поштивий купець і на те мав раду. Він за крам назначував подвійну ціну, і поступенно знижував, впевняючи, що не заробив ні одного сотика. — Аби йому був такий рік, — клявся жид. — Торг залежав від вміння клієнта торгуватися і кінчився тим, що священник відходив з крамом вдоволений, а Кляйн, прощаючи священника, був також вдоволений.

Третя категорія покупців, що цілими валками сунули до крамниці, це селяни, а звав їх Кляйн погордливо "хлопами", або "гоями". Вони наповнювали крамницю неприємним смородом часнику, горілки, тютюну, а від їх баранячих кожухів ішов такий сопух, що дідички мусіли затулювати носи перфумованими хусточками. Але "гої", не зважаючи на негостинне їх прийняття, ніколи б не поминули крамниці Кляйна у ярмарочні дні.

Кляйн наче їх не бачив, тож збившись в крамниці так, що пройти не було можна, терпеливо ждали аж дідичі та ксьондзи вийдуть з крамниці. Тоді Кляйн наче з ласки давав їм бажаного шміру на вози, соли, перцю або нафти, рахуючи за цей крам стільки, щоб хоч частково відбити собі втрату за крам проданий дідичам.

Клементина стояла збентежена. Вона не прийшла купувати, а радше привела її туга за ним і надія його тут зустрінути. Два, чи три рази зустрілася у Кляйна. Обережно, щоб не торкнутись хлопських кожухів, минула селян і зупинилася біля якогось "руського" священника з грубим, як барила черевом. Це черевце забарикадувало їй дальшу дорогу, хоч рівночасно ксьондзівське черевце давало надію його тут стрінути.

Кляйн добре знав Клементину і її батька, Константина Грабянського. Він був певний, що за взятий у борг крам гроші йому не пропадуть. Банковеkonto в касі щадничій кожного місяця докладно перевірював Кляйн,

маючи там знайомих. Через те купецький обов'язок велів першу обслужити Клементину.

— Що ясновельможна панна собі бажає? — спитав по-польському.

"Що вона йому скаже?.. Може щось з харчів? Але цими справами виключно займається Цецилія. Вона навіть не знає, як вони всі називаються. Купити б цукру, муки, масла?.. Не буде навантажена крамом нести те все додому. Харчі кожного дня приносить стара куховарка".

А хитрий Кляйн помітивши нездичедованість клієнтки, вмить відістав з полиці кілька прекрасних звоїв на роби, і з купецьким жестом галлянтно розложив їх на ляді. Наче дорогоцінний самоцвіт заяснів блакитний бродат, королівський пурпуровий оксамит, павутинням розтягнулася французька коронка. Забувши на хвилину про "нього", вона захоплено дивилася, бажаючи й собі їх купити.

— Ясновельможна панна незабаром піде на балъ Зем'янський, прошу тепер купити, бо завтра вже не буде, — спокушував до купівлі купець.

Звідки знає Кляйн про Зем'янський балъ? — подумала дівчина. Але це була одна з таємниць купця Кляйна.

Зваблені прекрасними матеріями й собі підходили попівни ближче до ляди. Оце незабаром і у них будуть вечерниці влаштовані заходом товариства "Руська Бесіда". Мали приїхати питомці з Станиславова й Львова, ці чарівні лицарі мрій провінціональних панночок. Сподівалися також адвокатських конципієнтів, докторів, суддів, студентів, хоч з-поміж усіх кавалерів богослови найбільше заслуговували на увагу панночок. Тому не було ні однієї попівни, яка б пропустила небуденну нагоду потанцювати, і по можливості на вечерницях знайти жениха.

Одна з попівен побачивши шовкову блакитну тканину, захотіла і собі теж її купити. Але цього року вперше на вечерницях, всі панянки мали бути вдягнені в українські народні одяги, полтав'янок, киевлянок, подоля-

нок, гуцулок. Вже запопадливі матусі та бабуні на цей вечір вишивали своїм дочкам та внучкам мистецькі прекрасні сорочки, нанизували коралі, пацьорки. А кравець Шварц старим паням, матронам шив модні турнірові роби.

— Ну, ну... прошу купити, — ще раз промовив Кляйн.

— Пораджуся з татком і завтра прийду! — відповіла вже зрівноважено панна Клементина.

Уважаючи, що розмова з Кляйном закінчена Клементина ще раз зиркнула чи в крамниці є Юліян. Його не було. Тільки черевце "егомостя" дальше заступало їй дорогу і хоч власник черевця мав бажання пропустити панянку, трудно було їй пропхатися.

— Перепрошую... — задзвенів голосочок панянки у польській мові до власника черевця і панянка манірно просмикнулася з крамниці. Вона не ішла, а бігла додому. Клементина ждала Юліяна довгі місяці. Чому не прийшов?.. Чому не прийшов до Кляйна?.. У Львові вже давно почалися різдвяні канікули...

III

В цьому ж часі в домі Константина Грабянського йшли розшуки за Клементиною. Її таємниче зникнення занепокоїло батька. Він поденервований обійшов всі кімнати, скрізь шукаючи дочку. Її ніде не було. Тому на перший допит попалась стара куховарка.

— Де панна Клементина?

— Панянку я бачила недавно в кімнаті, — підбрехнула Цецилія, боячись сказати правди.

Батько ще раз заглянув у кожний кут.

— Її нема вдома! Я скрізь її шукав!

З цим самим запитанням звернувся дідич до Еми. Вона, дещо знаючи з тайн молодого дівчини, теж хотіла закрити її неприсутність.

Старий пан здогадуючись, що Клементина пішла до міста, відчинив шафу, шукаючи її плаща. Але плаща в шафі не було.

— Нема її! Пішла до міста! Я наказував пані Емі не дозволяти Клементині самій ходити до міста!.. Та ще коли? В ярмарочний день!

— Вона вийшла на хвилину... до Кляйна... — оправдувала Клементину Ема.

— Панна з доброго дому без нічиєї опіки сама швендяється по місті! Що скажуть Яловіцькі, Сангушки та інші сусіди дідичі?.. — туркотів дідич, не можучи собі знайти місця. Нарешті, коли увійшла Клементина, а Ема наказала Цецилії якнайшвидше подати їй гарячого чаю з цитриною, — дісталось тепер Клементині від батька.

— Вашець-панна де так довго була?

Слово "вашець-панна" означувало її провину, бо тільки в злості — (хоч часом жартом) — він так до дітей звертався.

— Татку... перепрошую... була в крамниці у Кляйна... незабаром баль... питала про матерію на робу.

Але батька це не переконало. Він гнівно дивився на дочку.

— Чи вашець-панна забула, що в ярмарочний день приїжджає в місто вся шляхта, дідичі, і тому не личить вашець-панні швендятися по місті.

— Я тільки на хвилину заскочила до Кляйна...

— А чи вашець-панна знає, що ця хвилинка тривала п'ять годин?

Клементина замовчала. Батько дещо подобрів.

— Бо то знає вашець-панна... хочу сказати Клементинко, вже не те, що було в Тустановичах... Ох, не те!.. Тоді старий Мацей запрягав коней в бричку і возив нас до міста. А поруч нас їхало все панство: Корецькі, Яловіцькі, та інші... Що вони скажуть, як побачили тебе таку засніжену, саму, поміж хлопськими фірами? Обсміють і тебе, і мене. Скажуть, нема коней, нема Тустанович.

— Татку, навіщо нам їхати бричкою, коли живемо в центрі міста.

— Та воно так. — Старий пан зідхнув і обійшов довкруги кімнату.

— Отож, в тому справа. Коней продав, Мацея відправив, а залишив як на сміх берлину. Але сусіди, розумієш сусіди, візьмуть тебе і мене на язики. А тобі шіснадцять років. Найкраща пора вийти заміж. Гм... от якби так... син Яловіцьких, Станислав. А як тебе побачить на ярмарку в місті, та ще з хлопами і міським попільством, що собі подумає? Кожний тепер навіть найменший нетакт понижить наш рід.

— Слухаю татку... — Але в цій хвилині пригадала, що бачила Станислава Яловіцького у Кляйна. Він їй не вклонився. А може й вклонився, але її думки були тоді про Юліяна.

— Отож, Кліма, вертаючись до Станислава... він хлопець пристойний, багатий... Ні, я не про те, я про баль. Це буде твій перший баль, перший виступ у нашому товаристві. Незабаром приїде Тадей, підемо всі

трое. Від першого балю залежить доля дівчини. Ти мусиш зробити якнайкраще враження. — Старий зиркнув оком знявця на дочку. Вона середнього росту, зграбна, як молода берізка. Великі волошкового кольору очі, ясне волосся, рожеві щічки, все це мало багато дівочої ніжності.

— Куди паннам Яловіцьким чи іншим до тебе! Хоч вони найбагатші. . . А грошей на роботу не пожалію! Завтра підеш з Емою до Кляйна і вибереш найкращу матерію. . . Найкращу! . . . Нехай всі знають, що Грабянський має в банку гроші!

— Татку, я вже оглядала у Кляйна матерії, вони чудові! Намітила блакитну.

— Отож, підете обидві, а опісля до кравця Шварца. Він найкращий кравець на цілу околицю. Пригадую, твоя блаженної пам'яті мати у нього шила роби.

— Піду завтра до Шварца. . .

— А пам'ятай, грошей на роботу не пожалію. Мусиш бути на балю найкращою і найліпше бавитися. . . там буде Станислав Яловіцький. Я бажав би бачити тебе з мужем за ним.

— Татку, але ж я його не люблю. . . — якось проти волі прорвалися слова.

— Вашець-панна нехай не забуває, що він, найкраща партія в цілій нашій польській еліті. . . А про любов прошу мені не говорити!

Дальшу розмову перервав дзвінок в коридорі. Почувся голос Цецилії:

— А-а. . . ясний пан Тадеуш приїхав. . .

— Як же там Цецилія, здорова?

— Дякувати Богові здорова. . .

— Тадек приїхав! — радісно скрикнула Клементина і наче птиця пурхнула з кімнати на привітання брата.

— Тадек! . . любий! . . я тебе жду. . .

— Сестричко, як ти виросла. Вже справжня панна!

— цілуєчи сестру, підніс її вгору.

— Як я тішуся, що ти приїхав! . . І холодний же ти!

— Я тобі, сестричко, щось маю сказати. . .

— Кажі, що?

— Вгадай!.. Про когось...

— Про Юліяна?..

— Відразу здогадалась. Юліян передав тобі привіт... хоче бачитись з тобою... Але це поки що секрет...

У дверях стояв батько. В порівнянні до малого худерлявого Тадея, батько видавався великаном. Він, схопивши сина в мускулярні руки, обняв його і тричі розцілувався.

— Вашець-Тадеуш зробив мені несподіванку своїм приїздом... Як дістався вашець до дому?.. Залубнями приїхав зі станції?

— Навіщо мені брати було залубні, коли зі станції не більш десяти хвилин ходи.

— А хто ніс вашеці валізки?

— Я без нічиєї помочі.

— Але ж Тадзю, не випадало тобі, шляхтичеві, іти піхотою, та ще нести тяжкі валізи.

— Татку, ми, студенти, впрягаємося до саней і через цілий Львів тянемо мішок з вугіллям.

— Ти шляхтич! Не забувай цього!.. — бурмотів.

Молодий студент прав Грабянський належав до тієї категорії польської еліти, яку так щедро обдарував нашу країну кінець XIX століття. По матері українець, ще в дитинстві захопився українською піснею, а безліч їх співала Софія Грабянська, з дому Корецька. Хоч батько закривав українське походження жінки, молодий Тадей, навпаки, до нього признавався. Опісля в гімназії під впливом поетів Української Школи лелівав в своїй уяві фантастичний образ тієї країни, де в степах шумить тирса, на воронім коні гуляє козацтво, вірне польській Короні. Великий романтик, не добачав відвортної медалі — польської сваволі, закріпощеного до недавня селянства, гноблення православної віри, арендування православних церков жидам. Ворожий йому був Гоголів "Тарас Бульба", а також Шевченко через поему "Гайдамаки". Обдарований добрим голосом залюбки співав українських пісень, а навіть, залюбившись в акторку Біберовичеву, хотів вступити до українського те-

атру. Згодом однак цю думку покинув. Записавшись на правничий факультет, далі цікавився українським театральним мистецтвом і не пропускав ні однієї п'єси. Задивлений в театральні лаштунки — селянську хату з мальвами, заслуханий в українську бувальщину, не помічав дійсности. А дійсність вже цілою силою пульсувала в українському національно відродженому громадянстві. Керуючись симпатіями до українців, він ще в гімназіяльних часах подружився з Юліаном Ярославичем. Знаючи про невідрадне матеріяльне становище батька, розумів, що вбогу польську шляхтянку не захоче ніхто з багатих родів, і тому ставився прихильно до можливости одружіння сестри з молодим українцем, Юліаном.

**
*

Вечеря, що її зараз по приїзді Тадея подала Цецилія, проходила за зразком загально прийнятого поміщицького церемоніялу. Два великі свічники кидали мережу світла на пишно накритий адамашковою скатертю стіл. На ньому побіч тарелів з саксонської порцеляни лежали срібні ножі, виделки прикрашені вигравірованим ініціалом та родинним гербом. Смачна була "на дико" печеня. Її дістала Цецилія у Кляйна. Вона заохочувала випити більшу скількість "зубрівки", хоч пан Грабянський обмежувався тільки двома чарками.

Пан Грабянський сьогодні, швидше, як звичайно, легко вклонившись паням, дав знак, що вечеря закінчена. Звертаючись до сина і взявши його під руку, запросив до кабінету. Це означувало довшу родинну нараду.

— Сідай... вашець...

Схвильований Константин пройшовся по кімнаті, ще не починаючи властивої теми розмови.

— Т-а-к... багато новин за цей час призбиралося... Ага, забув спитати, ти куриш?.. — Батько подав синові у шкіряній коробці цигарки, які лежали побіч на письмовому столі.

— Дякую.

Закурили. Хмара диму неслася вгору, звивалася у колесо і непомітно розповзалась.

— Як твої науки?

— Готуюся до останнього семестру.

Запанувала тиша, тільки годинник в куті кімнати ритмічно тикав. Чулось теж барабанення пальцями по столі старого Грабянського.

— Отож, як знаєш, я продав Тустановичі. Як тобі відомо Тустановичі посів мій дід, а твій прадід. Добрі були часи, коли, як казала приповідка, що "шляхціц на загородзе рувни воеводзе" ... Та, так... Але часи змінилися. Революційні рухи грізною хвилею пронеслися також над нашою Польщею, примусили найяснішого цісаря знести панщину. З того часу і наш маєток почав підупадати. Заплати хлопам за їх працю і великі податки зменшували прибутки, і часто двірська каса була порожня... А тут ще жиди приходили і намовляли продати Тустановичі. Я довго не міг рішитися. А коли вони дали більше, ніж маєток вартий, я врешті погодився... Пішов до нотаря і підписав контракт продажі майна. А маєток наш був великий! — Старий знову зідхнув, важко було йому сказати те найважливіше.

— Гм... так... шкода Тустанович. Я в зимі завжди ходив полювати. Може краще було б його не позбуватися, — сказав син.

— Ох, не в полюванні тут справа! Продав, сталося! — Старий пан нервово скубав вуса. — Жиди, ці лайдаки мене намовили, бо знали, що під землею є нафта! Вже вертять шиби... Тепер мої Тустановичі варті мільйони!

— Так... значить жиди зробили добрий інтерес. А хто б подумав, земля неврожайна, більш пригожа під овес та картоплю, а в глибині пливе золото, нафта.

— Я сказав вашець-синові всю правду, все, що тепер на дає мені спокою... — Грабянський увесь час дрижав. Він наївив густі брови, потер чуба і спитав:

— Вашець-Тадеуш знає добре юридичне право... то... чи можу внести апеляцію до суду про повернення Тустанович? Чи виграю процес?

Батько нетерпляче ждав присуду. Син роздумував. Пригадував усі параграфи, але ні один не давав навіть малої надії виграти справу. На контрактівому документі є замітка, що продаючий здоровий умово і продає без примусу.

— Процес почати можна хіба на те, щоб втратити всі гроші, які залишилися татові за продані Тустановичі, — відповів певно.

— Що вашець сказав?.. Що ти сказав, Тадею?.. Значить нема надії на виграний процес?.. Нема ніякої? — Старий пан похилив голову і наче дитина заплакав. Він вже не тільки не дідич села Тустанович, де рікою пливе нафта, але близький банкрутства.

IV

(З щоденника Клементини).

Вже місяць живемо в містечку. Воно маленьке. Посередині чотирикутна площа — ринок — де в ярмарочні дні приїжджають дідиці і там задержують свої брички, а також "хлопство" з сіл. Тоді містечко оживає і знову засинає на цілий тиждень. Довкола площі малі домики з жидівськими крамницями, а найбільша — старого жида Кляйна з написом: "Гандель товаруф мешаних і інших". Взагалі ціле містечко "зажидовлене", як каже тато. Він хоч їх не любить, не може без них обійтись, навіть продав їм Тустановичі. Дещо оподалік наш костьол гострим готицьким вістрям вистрілює вгору, а побіч "уніятська" церква. Ми всі ідемо кожної неділі на святу "мшу", що її відправляє старенький ксьондз пробощ. За містом є міський парк. Я там ще не була, і хто знає чи коли його побачу, тому, що татко забороняє туди ходити, наче там проходиться тільки міське поспільство і жиди.

Тустановичі вже не наші! Думка про те болем стискає серце. Я тужу за Тустановичами. Тужу за кожною стежинкою в нашому парку. Тужу за гарними ялицями, за сріблистими тополями, що рядочком стояли біля в'їзду до нашого двору. Тужу за пахучими трояндами під моїм вікном. Тужу за всім... А ранесенько, коли ще туманом вкривалося село, мене зі сну будило сонце, всміхалося до мене.

Пані Ема також сумна. І вона тужить за Тустановичами, так як я, татко, а навіть стара Цецилія.

(В кілька днів пізніше).

Пані Ема сказала мені, що завтра по святій "мші" підемо до парку. Я здивувалася і сказала, що татко не дозволить, бо там ходить поспільство і жида. Але Ема засміялася і відповіла, що їй вдалося переконати татка. Там гратиме військова оркестра, і підемо її послухати. Я не могла дочекатись неділі. Врешті, вдягнена якнайкраще, пішла з Емою туди.

Ми сіли на лавочку. Круті доріжки посипані піском, травники, кльумби, все це пригадало мені тустановецький парк. Ми сиділи поблизу естради, де грала військова оркестра. Ема захоплено слухала. Грали Штравса "На хвилях Дунаю", а вона думками перенеслася до Відня. Ема вдарила ногою в такт, підспівувала мелодію вальса.

Під час перерви Ема під враженням вальса і споминів про своє рідне місто розповіла трагедію любови цісаревича Рудольфа і його любки, Марії Вечери. Це була свіжа ще рана родини Габсбургів і патріотичного австрійського народу. Ема оповідає екзальтуючись, зідхаючи, на очах сльози, наче передає свою власну трагедію.

... Чарівно пливли тони штравсівського вальса. Цісаревич Рудольф вклонився графівні і попросив її танцювати... І закохались вони на цьому першому королівському балі, а цісаревич забув про їх непрохідне родове провалля. Бо вона була тільки графівна, а він наслідник цісарського престолу. Їхня любов сильна, як смерть, хотіла перебороти всі двірські традиції. До того ще цісаревич був жонатий з бельгійською княжною Стефанією. Почали тихцем зустрічатися у тітки графівни Марії. Так минуло кілька щасливих місяців, напоених безумним коханням. Це викликало на цісарському дворі велике негодування. Це ж не абиякий скандал в родині Габсбургів. Рудольф домагається розводу. Авдієнція у батька. "Я наказую зрвати з Марією Вечерою!" "Я цього не зроблю!.. Я дав слово чести Габсбурга!.. Я зрікаюся престолонаслідства... подаю про розвід!"

"Чи це твоє останнє слово?" — питає батько. — "Останнє!" — Авдієнція закінчена.

На моїх очах сльози. Я співчуваю графівні та всім серцем бажала б облегшити її долю. Чи гордий Габсбург додержить слово?.. Чи піддасться волі батька?..

... Зима у Відні. Сніжок притрушує. Зима не буревійна, не гостра, як у вашій країні, а легка, соняшна, весела. Недалекі Альпи в снігу і сонці. Там, у підніжжі Альп невеликий мисливський замочок — Маерлінг. Цісаревич Рудольф запрошує приятелів на полювання. В берліні приїжджає з Відня родиною непризнана його наречена, Марія Вєчера. Сьогодні вона ще краща, а очі палають коханням.

Товариство до півночі весело проводить час. Але цісаревич втомлений. Він рад би залишитися в Маерлінгу, тому й пора всім розїхатись. — Чи і Вєчера теж поїхала? — питаю трогнута недобрим передчуттям. — Я бачу на очах пані Еми блистять сльози.

— Отож, врешті малий мисливський палац вкрила темна ніч. Камердинер, вірний слуга Рудольфа, погасив світла в палаці. Тиша запанувала в замку, а тільки у недалекому лісі пугач накликавав лихо. Старий камердинер наче передчуваючи, не спав тієї ночі...

Я вся завмерла, ждучи трагічного фіналу.

... А коли вранці і в обідню пору панувала в замку ця сама зловіща тиша, затривожений камердинер, без дозволу увійшов в спальню цісаревича, побачив на ліжку мертвого цісаревича і його любку.

Я хвилину мовчала і врешті промовила: Вони дуже кохались... Чи хоч разом їх похоронили?

— Ні... Цісарська традиція не дозволила їм бути разом похороненими. Тіло Рудольфа перевезли до цісарської гробниці у Відні, а Марію Вєчеру похоронено в малому альпейському селі поблизу Маерлінгу, в Гайлігенкройц. Я бачила її могилу на кінці цвинтаря, бо вона як самовбивниця не мала права спочивати навіть між іншими умерлими людьми.

Жаль великий стиснув моє серце і я сказала: вона, наче та квітка, що її зірвала рука людини... — Але над

долею нещасних не могла довго роздумувати, бо якраз оркестра заграла увертюру з "Норми". Далеко на стежці я побачила брата Тадзя. Він ішов з незнайомим мені чоловіком, а коли я йому приглянулась, запримітила на ньому одяг студента теології.

"Такий молодий — і майбутній священик..." — мигнула думка і мені жаль стало, що він вибрав хоч ідейну місію, служити Богові, але пожертвував своїм особистим життям, не маючи права оженитися.

До нас підійшов брат з незнайомим теологом і сказав Емі:

— В лісі мабуть вовк здох, що пані вийшла з свого зачарованого замку.

Ема засміялася і пояснила, що їй врешті вдалося дістати від дідича дозвіл пройтися і послухати військової оркестри.

— Ах, правда, наш татко живе ще давніми ідеями, він консерватист... але... ви пані незнайомі, дозвольте, що познайомлю вас з моїм сердечним приятелем, Юліяном Ярославичем, — сказав брат до мене і до пані Еми.

Я подала йому руку і чомусь моя рука задрижала. Ми всі сиділи на лавці. Брат біля пані Еми, я побіч теолога. Я досі ще не мала нагоди розмовляти з молодими людьми, хіба, що минулого року Станислав Яловіцький розважав мене компліментами. Розмова спочатку не в'язалася, та й молодий теолог не був говірливий. Я зирнула на нього. Був чудовий! Брюнет, кучеряве волосся, розумні чорні очі, високе чоло. Хлопець з незвичайно доброю товариською поведінкою не міг залишитись незаприміченим.

— Вельможної панни брат, мій щирий приятель, — почав говорити Юліян, і я звернула увагу, що говорив м'яко, якимось інакше, як говорять поляки.

— Чи пан давно знає брата? — я запитала.

— Ми ще з гімназії товариші... Часом сварились, хоч зараз і перепрошувались. Тепер у Львові стрічаємося, хоч студіюємо інші фахи.

— Пан студіює теологію?

— Так. От і тут ми вибрали теж два близькі фахи. Брат панни, студіюючи право, служитиме справедливо-сті, — я — Богові. Це два великі ідеали.

— Значить, пан з покликання пішов на теологію? .
— Мені жаль його стало і я зідхнула.

— Так, ласкава панно. Я іду шляхом моїх предків, які несли Христову віру та освіту народів.

Я признала слухність Юліянові, хоч додала, це з жертвою особистого життя, маючи на увазі, що священик живе в безженстві.

— Без жертв нема життя, — відповів Юліян. — (Не знаю, чи зрозумів він натяк).

Опісля тема сама з себе нав'язувалася. Ми говорили про музику. Якраз оркестра грала Сметани увертюру з оперети: "Продана наречена". Я переконалася, що молодий теолог — людина культурна, і незвичайно ввічлива. З приємністю зауважила, що теолог скромний, і своїм знанням не вихвалювався. Він більше слухав про що я говорила. Моїм улюбленим композитором був Шопен, і я говорила про нього. Я жайла, що такий великий талант був би куди більше прислужився розвитку польської музики, якби не повстання проти Росії, а з ним виїзд Шопена на еміграцію до Франції. На те відповів мені теолог:

— Він давав концерти на чужині і призначував за них гроші на визвольні польські організації.

— Так, але помалу його польський дух занепадав. Його приятелька, Жорж Санд, втягала його в чужий світ. Роздвоєний духово — передчасно помер.

Я уперше так багато говорила. Вже оркестра закінчила свою програму, і пора була попрощати мені цього милого теолога.

(З щоденника).

Я два дні не мала спокою. Я переживала долю молодого теолога, немов свою власну. Врешті я почала розмову з Тадеєм на цю тему.

— Чому твій товариш студіює теологію? — спитала. — А хіба служити Богові не добре діло? — відповів

Тадей. — Так... але я уперше подумала, що кожний священник мусить зректись свого особистого життя... значить, не має права женитися... любити... — Тоді брат вибухнув таким нестриманим сміхом, що довго не міг відповісти на моє питання. А втім, я нічого злого не сказала, чому він так сміється? — подумала я ображена.

Я вже хотіла йти геть з кімнати, коли Тадей мене задержав. — Не гарячись, Клімо... Ти думала, він поляк, студент теології? — Авжеж, був вдягнений у папістику. — Він теолог, але студіює теологію в греко-католицькому обряді. Син знаної священничої родини Ярославичів, русин... — Т-а-к... — я сказала розчарована, хоч більше врадувана. — То хіба ці руські священники одружуються? Дивно, що досі я цього не знала. Це наше нещастя, що ми, живучи поруч з руським народом, не знаємо його, не хочемо знати їхньої культури і взагалі... Але вертаючись до нього, і взагалі до греко-католицького обряду священників... їхнє церковне право, що дозволяє одружуватися, навіть з морально-го боку краще... але ти ще дитина, цього не розумієш... — Він напrawdę може одружитися?.. — Щось ти дуже про нього випитуєшся. На другий рік висвячується, і вже наче жартом казав, що просить мене в дружби. Напевно має якусь біляву або чорняву попівну. Їх роди дуже тримаються традиції, і через те майже ніколи не одружуються з дівчатами з іншого соціального і національного середовища. — Чомусь від тих слів в мене серце стиснулось, а я промовила: шкода! — Можливо брат помітив моє схвильовання, бо сказав: Очевидно всюди бувають винятки... А була б з вас гарна пара! Він брюнет, високий, ти середнього росту, блондинка. — Що ти сказав, Тадзю?! Він русин, а я полька... — То що з цього? Твоя мати була також русинкою.

Я уважно слухала його слів і запитувала себе, чи могла б бути русинкою так, як Юліян. В моїй душі бушувала буря незрозумілих мені досі протиріч. І я зно-

ву подумала, чи якби він мене любив і хотів зі мною одружитись, чи я вийшла б за нього?..

(В кілька днів пізніше).

Думки про нього не дають мені спокою. Я розумію одне: між нами велике провалля і не легко б прийшлося його пройти, якби він... хотів зі мною одружитися... І чому я закручую собі ним голову?.. Він напевно вже має наречену... Адже просив Тадея в дружби...

(В кілька днів пізніше).

Несподівано до нас прийшов Юліян. Я почула в коридорі його голос. Питав Цецилію про брата. Тадей зараз увійшов і запросив його до кабінету. Там вони увесь час розмовляли, а мені вдалося крізь дірку для ключа непомітно дивитися на нього. Я мала можливість йому добре приглянутись. Юліян красунь. Чорне кучеряве волосся, високий і стрункий, як панночка. При тім він поважний, говорить помало, наче передумує над кожним словом.

Розмову почав брат про мене, а я паленіла. — Вгадай, Юліяне, що про тебе мені казала сестра? — Невже панна Клементина згадувала про мене?.. Хіба я заслужив на згадку? — Знаєш, дівчина два дні зідхала, сумувала, а потім мене питає: чому твій товариш студіює теологію? Я не зрозумів запитання, і врешті дізнався, вона співчуває твоїй долі, думаючи, що ти майбутній римо-католицький священик, і ніколи не одружишся. Тоді я вияснив сестрі різницю між "нашими", а "вашими" священиками. — Я дивилася на Юліяна і зауважила, що йому було приємно те слухати. — Панна Кліма незвичайно мила дівчина, і я також довго думав про неї. — А знаєш, Юліяне, безженство наших римо-католицьких священиків не має глузду. Якби я мав можливість, я в нашому костьолі зніс би цей celibat. Скільки справді лиха криється під плащиком безженства наших священиків.

Тоді я почула голос Юліяна. Говорив так як в його

вдачі, дуже помало, наче карбував кожне слово. — В перших віках християнства священики були одружені. Ми, приймаючи унію Берестейську, залишили собі свій старий обряд, який, як ти знаєш, зовсім відмінний від римо-католицького не тільки обрядом, але й філософічним поняттям віри і правом одружуватися нашим священикам. Наші священичі родини, виховуючи своїх дітей у вірі Христовій, у моралі, дають нашій нації здорове зерно інтелігенції . . . Тут ми вповні згідні з тобою, правда Тадзю? . . . — Однак було щось між ними незгідне, чого досі не можу зрозуміти. Як з їх дальшої розмови виходило, брат і Юліян погоджувались, що москалі вороги обидвох братніх народів, поляків і русинів-українців. (Я не можу зрозуміти, хто русини, а хто українці, чи це один нарід, чи два, так як наприклад поляки і чехи). Мій брат передусім захоплювався руською, чи українською музикою і співом, він не пропускав ні одного концерту, признавав стару руську культуру, давню історію цього народу, патріотично виголошував, що мусимо протиставитись Росії "за нашов і вашов вольность" — а однак був думки, що сепарація цих двох народів неможлива, що намісником цісарським мусить бути тільки поляк, що русини неправно хочуть руського університету і вирішного голосу в парламенті та сенаті — одним словом вони забагато вимагають. — Тоді Юліян в дуже делікатній формі переконував в неслухності і нелогічності його поглядів. — Ці справи мені зовсім невідомі, і мені трудно сказати, хто з них має слухність. Я думаю, Тадей, тому, що почувуюся полькою.

Наприкінці їхньої суперечки, чи радше тільки вини думок, Тадей прощаючи гостя сказав: — Приходь, приходь. З тобою приємно дискутувати. А також через ці дрібні політичні непорозуміння ми ніколи не будемо ворогами. — А тоді Юліян відповів: — Ми ні, але хто знає, чи ті, що прийдуть по нас.

Так наче мирно закінчилася розмова двох приятелів, поляка і русина. Я довго роздумувала над їх поглядами, і прийшла до висновку, тому що до розборів

Польщі до нас належала ціла правобережна Україна, і частина цієї землі, де ми живемо, значить Червона Русь, то вона повинна б далі до нас належати. Чому тепер має все змінитися?.. Цікаво, чи і Юліян зі мною погодився б, якщо б я йому свою думку сказала...

**
*

(В місяць пізніше).

Юліян від'їхав до Львова. Сумую, тужу. Тепер я вже знаю, що його покохала з того дня, як стрінула в парку. Поїхав Тадей. Вдома батько вічно зажурений тим, що продав Тустановичі, стара Цецилія, тільки те робить, що варить, випікає торти, мазурки, і їй здається, що всього мусить бути так багато, як було в тустановецькому дворі. А тим часом "спіжарня" порожніє, купуємо у Кляйна на кредит, а ощадна німка Ема слушно перестерігає, трохи обережніше господарити. Але стару не можна переконати. Пані Ема хоче у нас залишитись, погодилася на меншу заплату. Вона вже мене не вчить, а радше помагає Цецилії.

Юліян прийшов до нас в день від'їзду до Львова попрощатись. Він познайомився з татом, а навіть тато запросив його залишитись на підвечірок. Цецилія подала каву з солодошами. Розмова велася на подібну тему, як тоді, тільки в дуже лагідному і примирливому тоні. Може тому, що Юліян був гостем і в присутності мого батька йому не випадало ставити спротиву. Я участі в розмові не брала, знаючи, що тато не дозволяє мішатись в розмову, як говорять старші. Але я не вдержала і тільки раз запитала Юліяна. — Прошу мені в'яснити хто є русини, а хто українці? Чи це два народи? — Тоді тато подивився на мене невдоволений, а Юліян, як це було у його вдачі, в'яснював дуже повільно. Я дізналася, що русини і українці це один народ, а тільки різні назви. Русь — русини, це дуже стара назва краю і народу, ось так як скажимо поляки — лехіти. Цей нарід живе ось тут — ми називаємо цю країну Галичиною — а на сході кордон української землі сягає да-

леко на схід. Що до назви народу, то ця назва залишилася ще тут, хоч вже руська інтелігенція уживає слово "українці", на сході давно прийнялася назва — Україна, українці. Втративши самостійну державу, — вивиснював Юліян, — ми попали під володіння на заході польської держави, а на сході під Росію.

Тато кілька разів згадував мені про Станіслава Яловіцького, того шляхтича, що був у нас на полюванні. Він дивується, що досі не склав нам візиту. Тато хотів би, щоб він зі мною одружився. Але моє серце біля Юліана!

V

Поблизу Дрогобича, в південному напрямку лежить невелике село Підгірне. Земля там пагорбчаста, кам'яниста, вкрита в літі зеленню лісів, сіножатей, великих нивок, з-поміж яких продираються білі цятки сільських хат, високо піднявши солом'яні шапки. По середині села, там, де "цісарська" дорога звинулася в клубок, наче їй тісно пропхатися крізь кам'янистий пригорбок, пишно на село дивиться стара п'ятибанна дерев'яна церква. Оподалік від церкви відгороджений тином розташувався й собі приходський дім отця Яросевича, де на подвір'ї у літі в стодолах, клунях кишить праця. Тепер зима і снігом все вже притрусилось, тому й приходство наче завмерло.

Недалекі Різдвяні свята вносять деяку різноматність в цьому затишному домі. Треба побілити всі кімнати, навести лад, а найважливіше треба приготувати до свят стільки їжі, щоб для родини, гостей та для челяді вистачило на три дні. Як тільки почало світати паніматка Ольга взялася до праці. Головно на неї полягає все печиво. Паніматка Ольга вийняла з секретарика збережену куховарську книгу з переписами, а Юліянові веліла вдягатися і поїхати до міста по крам. А тому, що краму треба багато, і годі все спам'ятати, панотець все це має списати і список передати синові.

В кімнаті привітно й тепло, бо вогонь у грубках вигарає аж під ніч. Тепло дещо розніжнює всіх, і господарі не жаліють дров. Земля не дуже родюча, заге багата на ліси.

Панотець надів окуляри, взяв в руку гусяче перо, довгий аркуш паперу і чекає, що скаже жінка купити у Кляйна.

— Отож, Зенку, запиши десять лутів англійського

немеленого перцю, п'ять звичайного... два фунти найліпшої зернистої кави... фунт родзинків... три ліски ванілії, п'ять цитрин, мушкателевої галки, шафрану два луги... два фунти м'игдалів, горіхів три фунти... десять фунтів м'якого цукру, голову цукру, фунт м'игдалів, чотири луги цинамону, три таблички шоколяди... от і була б найважливіше забула! Запиши три фунти дріжджів і два порошки до печива.

— А мені захерліну! Так кусають блохи, що не можу спати. Захерліну, конче захерліну запиши для мене — обізвалася бабуня, їмость Сабіна, хударява, наче засушений грибок старуха, яка клала пасіянса. Ця кабалістична гра була єдиною розривкою старої їмосгі, а задумувала, чи її внук, Юльо одружиться з Марійкою. Їмость Сабіна говорила мішаною польсько-українською мовою, так що їй трудно було здогадатись, якою мовою говорити. Заки Сабіна змішала карти, клала знак хреста, опісля шепотіла якесь чаклунське закляття, тільки їй зрозуміле. А коли пасіянс не виходив, вона підкладала бажану карту, або небажану відкидала, а врешті пасіянс мусів вийти на її користь.

Ще кілька слів присвячу захерлінові і блохам. Найбільшим лихом наших приходств у тих часах були маленькі і дуже кусливі блохи. Здавалось такі маленькі, що оком їх не побачити, та нараз нападуть вночі, як почнуть кусати, то хоч би жертва не знати яким твердим сном спала, зірветься на рівні ноги. Зловиш одну, а їх зараз же десять наскочить. Блохи, як кажуть, не на всіх нападають. У приходстві чомусь найбільше докучали їмості Сабіні. Тому вона вела з ними безупинну боротьбу, а зброєю був на столику захерлін. Як тільки блохи почнуть кусати, посипле постіль і зараз всі покотом лежать.

Захерлін, цей безконкурентний винищувач приходських ворогів, один з важливих винаходів ХІХ століття, придумав не якийсь лябораторійний науковець, а звичайний неписьменний жид, званий Захер, з цього пішла назва "захерлін". Підприємливий жид, співчуваючи приходським їмостям і їх родинам, зробив наосліп

хемічну мішанину, не маючи поняття про жадні хемічні складники, і почав його розвозити по приходствах. На коробці була знимка побільшеної голови блохи, цього пра-пращура динозавра і напис: "Незаводни сьродек пшеців пхлом!" На цьому інтересі він доробився маєтку. — Запиши захерлін!.. А ти, Юлю, не забудь мені його привезти, — звернулася до внука.

— Не забуду і привезу захерлін, — відповів Юльо. Він якраз розложив на столі прибори до бриття: мило, пендзель, бритву, — брився.

— До кого ти Юлю так елегантуєшся? — спитала жартом мати.

— Відомо ж, молодий хлопець хоче панні сподобатись... Дорога до міста веде повз приходство Левицьких, — натякнула бабуня на Марійку.

— А як будеш вертатись, зайди до Левицьких. Запроси панства Левицьких в нашому імені на перший день свят Різдва, а ми до них приїдемо на Йордан, — сказала мати.

Молоденький теолог з намиленим лицем, так, що тільки виділи його чорні очі і червоні уста, сміючись, відповів бабуні і мамі.

— Куплю вам, бабуню, захерлін, а на бажання мамці, вступлю до панства Левицьких.

— А чому на мое бажання?.. Хіба тобі Марійка не сподобалась? На празнику ти увесь час біля неї крутився.

— Олю! Змилосердися над Юльом! Та ж він поріжеться бритвою. А хіба ти чула, щоб хлопець признався у любові своїй мамі?.. Що вони собі там говорять, це їх тайна, — встряг в розмову батько.

Це був натяк батьків на одруження його з Марійкою Левицькою. Юліян закусив зуби, і в цій хвилині гостра бритва врізалась в лице, і кров потекла цюрком.

— Ой, нещастя!.. Хлопець увесь в крові!.. Щоб, не дай Боже, не дістав закаження крові... чимшвидше сплочи мило, а я тобі принесу плястер і намажу рану арнікою, — бідкалася бабуня.

Бабуня вмить подрипцювала до домашньої шафи з ліками і звідти принесла плястер та арніку.

— Як пойдеш такий до Левицьких? — бабуня співчутливо дивилася на внука. — Бідний хлопчик...

— Мамцю, вам все здається, що він маленький хлопчик... На другий рік вже священик, — сказала паніматка Ольга.

— Скоро час летить... Час вже підшукати дружину... — знову натякнула бабуня на Марійку.

— Як тебе Марійка такого побачить, то не захоче! Він від досвітку елегантується до Марійки, і нараз — ось що! — пожартував батько.

— Панна Марійка Юля любить, отож і з плястром на лиці буде його любити, — боронила внука бабуня.

— Хіба вона мене любить?..

— На празнику у Левицьких, думаєш, не бачила?.. Я стара і розуміюся на тих любовних зідханнях, недомовлених словах. А ти теж біля неї упадав.

— Я вже готовий їхати. Тільки хутро надіну, — сказав Юліян, бажаючи чимдуж вкоротити небажану розмову.

— Ось тобі список. Заховай в кишеню, не згуби і все купи, — наказував батько.

В кухні Грицько, на постелі простягшись, куняє. Не хочеться йому в студінь їхати, коли з печі несеться тепло, пахне смаженою курятиною, а Параска хвилює любовною снагою. Посидів би тут, як сверщик цілу зиму за пічкою. Грицько наділений цією здоровою природною вродою, засмалений ще літнім сонцем, широкоплечий парубок. Він не хоче одружуватися і на своєму хазяйстві тяжко працювати. У панотця хоч теж робота, але можна "маркерувати". Ось так як тепер, до полудня просидів в кухні.

— Грицьку, щось ти позіхаєш... коротка була нічка у вдови?.. — каже Параска і регочеться.

— Та цур тобі! Не заходив вже тиждень, — і сплювує крізь зуби.

— А у вдови хліб готовий... Коли пішлеш до неї сватів? — і знову сміється.

— Я вже скоріш післав би до тебе, — говорить і витягається на всю довжину.

— Ото, не мала б роботи та на тебе ждати! — і провокує твердими дівочими грудьми, що визирають з під розп'ятої сорочки.

Грицько схоплюється з постелі і безцеремонно обнімає дівчину.

— Та пус-ти!.. не чіпай мене!..

В кухню входить Юліян.

— Грицьку, ідемо!

— Я трохи здрімався... прошу панича.

— Нічого, на дворі протверезієш.

Грицько чимдуж біжить на подвір'я. Параска зарожівілась засоромлена. Чи панич запримітив Грицька залицяння?... От і морока їй з Грицьком. До вдови ходить, а до неї залицяється!

День морозний, ясний. Дрібні сніжинки кружляють і вкривають хутро та шапку Юліяна. Грицько сідає в залубні, хвилину чекає, поки панич накаже йому їхати.

— А що, Грицьку, не хотілось тобі іти з теплої кухні? От одружився б і не парубочив, — каже наче жартом Юліян.

Грицько зніяковів. — Чи панич накажуть їхати до ксьондза Левицького?

— Спершу до міста по закупи!

На подвір'я вийшла вся родина. Отець Зеновій наказує фірманові дати коням оброку, як приїдуть в місто. І вертатися загодя, тільки полагождать справи.

— Юлю! Купи все що записане! — наказує мати.

— Захер-ліну!.. Конче захер-ліну! — чує голос бабці виїхавши на "цісарську" дорогу.

— Поганяй!.. Швидше!.. Швидше, Грицьку!

"Щось молодому паничеві спішно до міста... гм... З розмислом спитав, чи їдуть до Лисянич. Хотів дізнатись, котру з тих двох панянок панич любить?... Ще один рік і прийдеться йому одружитись. Отож, котру з них вибере собі за дружину. Марійки бажала б стара і молода їмость... І він також... Звісно, своя дівчина — русинка... А тамта полька з великого роду. А хіба Ма-

рійка з меншого? . . Попівна! Чи раз він з паничем заїжджав вліті до лисянецького панотця. Але у Грицька серце парубоче покмітило, що панич при кінці літа почав не до Марійки, а до польки заїжджати. Чого йому туди їхати? . . До товариша? . . Ех, не до товариша його серце тягнуло, а до польки. Та й не сподобалась йому ця полька і старий дідич. До хати не пускали, а веліли йому ждати на подвір'ї, аж вернувся панич. А до панотця до Лисянич аж любо заїхати. Панотець вийде на подвір'я, велить розпрягти коней, та з шпихліра взяти вівса коням. Опісля покличуть до кухні. А там панна Марійка увійде, і скаже служниці дати йому чаю з питриною і білою булкою. Ще й привітно до нього заговорить. Тому теж Марійка йому до вподоби, і бажав би не гордої польки, а панни Левицької за дружину паничеві“.

— А як вертатись мемо з міста, чи повернемось до Лисянич? — хитро питає.

— Не знаю. . . опісля скажу.

”О-в. . . таки до польки серце тягне. . . А він думав, що тільки в ”хлопському стані“ таке буває, полюбить парубок дівчину та розлюбить. От так, як він. Ходив до вдови, а коли прийшлося старостів посилати, то якби рукою відняло. Багата, а серце не до неї, до наймички Параски клониться. . . А у панотця тільки в літі багато праці, прийде зима, вся робота то поїхати в ліс по дрова, або в місто“.

”Та чи прийде моя ясноволоса голубонька, моя пишна панна до Кляйна? . . Чи прийде вона? Чи відчує, що думками лечу до неї. . . Увесь час у Львові тужив, ждав Різдва. . . Чи прийде вона? . . Якщо не прийде, тоді зайду до Тадея. Але ж там батько, пан Грабянський суворий та гордий. Як гляне з-під лоба, та скаже ”вашець“, аж лячно стає. . .“

Думаючи увесь час про Клементину, теолог минув Лисяничі, і не запримітив приходства, де жила Марійка. А вже недалеко містечка, то і страх і непевність його огортали. Нарешті Грицько зупинив коней перед самою крамницею Кляйна.

— Грицьку, дай коням оброку. Опісля прийдеш і забереш увесь крам.

— А мені батога, щоб панич не забув купити.

— Дістанеш від мене ще й пачку тютюну.

Тільки ярмарочні дні приносять Кляйнові великі заробітки, зате в будні мало хто заходить до крамниці. Тому він нагороджує випадкового покупця словами найбільшої пошани і приязні, намагаючись дещо продати хочби з невеликим заробітком. Саме тепер увійшла Клементина з Емою і веліла показати матерію на робу. Кляйн ввічливо поспитався про здоров'я "ясного пана" діди́ча і не забувши кинути вбік дівчині кілька компліментів, вибрав з полиці найкращі матерії, рекламуючи свій крам.

— У Львові за цю саму матерію вельможна панна заплатила б удвоє. Аби мені був такий рік...

Клементина спитала поради в учительки.

— Як думаєте, пані Емо, котра матерія краща, сина... чи... — і раптом на цьому слові вона урвала, побачивши, що до крамниці ввійшов Юліян.

Це був момент безмежного щастя молодих закоханих людей. Було б куди краще їм зустрінутись на самоті і сказати всю правду своїх почувань, та усмішка і очі Юліяна все сказали дівчині.

Юліян вклонився і хотів підійти до Клементини і все закінчилось би гаразд, як би не жид, що повернув любовну ідилію в інший бік. Оце Кляйн, врадуваний покупцем, біжить йому назустріч і, майже кидаючись в обійми, стискає руку теолога, вигукуючи:

— О!.. Кого я бачу!.. Єгомосьть приїхали зі Львова на свята...

— Я ще не єгомосьть, не священник... — пробурчав Юліян.

— Ну, яка різниця?.. то незабаром пан буде ксьондзом... а на другий рік, як Бог дасть діждати приїде до мене з молодою своєю їмостею .. аби я так...

— Не буду женитися! — і кидає Юліян ненависний погляд на жида, лихий, що його причепився.

— Ну, ну... що це, то я вже не вірю... "Не буду женитися..." — жид посміхається. — Гм... а панна Марійка Левицька дочка ксьондза з Лисянич... хіба я не знаю?.. Стара пані їмость Сабіна мені все розповіла... Ну, а панна Марійка то така панна, що другої такої зі свічкою не знайти... сам "цімес". — Жид цмокнув для кращого вислову свого захоплення Марійкою.

Клементина стояла, наче мертва. Любовний завід був надто болючий і вона вже не мала бажання купувати матерію на баль.

Питомець в душі проклинав старого жида, — і врешті щоб закінчити неприємну розмову вийняв з кишені список закупок. Список, як знаємо, був великий, а починався порошком на блохи.

Ось Юліян в уяві побачив тисячі тих чорних м'ясоїдів — кровоніпців, і стареньку бабуню, яка з захерліном в руці вночі веде з ними бій.

— Дайте... дві пачки... порошку до печива!

— Що ще пан ксьондз собі бажає?

— Нічого! Лише порошок до печива.

— Нічого?.. Ну, а свята?.. то як буде воно цього року?..

— Нічого не треба на свята!

Молодий питомець вхопив від жида бажаний порошок, передав його Грицеві, а сам навіть не вклонившись Клементині та Емі — побіг на вулицю!

— Ну?.. І що то за свята?.. тільки з двома порошками?.. — говорив жид до наляканої і зовсім зрегігнованої дідички.

Жид обійшов довкруги свою крамницю, крутив пейси, врешті пристанув.

— Ну, а може я, старий жид щось недобре сказав?.. Чому йому було ображуватися?.. Ну, я нічого не сказав... Панна Марійка, то "цімес".

А коли купець повернув голову вбік ляди, вже не було Клементини і учительки Еми.

**
*

— Що цей жид вчинив?.. Що він сказав?.. Тепер вже все пропало! Все пропало!.. Мої найкращі мрії, сподівання знищив оцей клятий Кляйн!.. з такими думками вертався він додому, майже непритомний. Тож і думки не було вступити до Левицьких. І цим разом мигнули залубні повз приходство священика, не запримічене Юліяном. Грицько знав, що не треба питати, чи панич заїде до Марійки. І не дістав Грицько обцяного тютюну.

Вдома ждали нетерпляче не так сина, як святкових закупків. Пані Яросевичева вже до діжки всипала білої муки на булки, тільки ждала на дріжджі, щоб зробити розчин. Старенька їмость-бабуня виглядала внука з захерліном. Отож обидві пані, як почули, що задзвеніли дзвіночки, негайно вийшла назустріч Юліянові до кухні.

— Негайно давай дріжджі!

— А мені захерліну!

Юльо аж тепер пригадав, що він нічого не купив. Стояв ні в тих, ні в цих.

— Грицьку! Чого стоїш?.. Біжи до залубень та принеси крам від Кляйна! — наказала їмость Ольга.

— Немає краму... а тільки оце дав мені панич, — сказав Грицько і поклав на стіл дві пачки порошку до печива.

VI

Сни молодечі, безглузді снилися Юліянові тієї ночі. Оце він наче в містечку в крамниці Кляйна. Жидівський синедріон в довгих тогах зібрався його судити. Щось вони між собою пошепотіли, порадились, а тоді старий Кляйн, найстарший в синедріоні, видає засуд. — За те, що ти не по-ша-ну-вав на-шо-го за-кону, мусиш оженитися з Малкою. — Малкою?.. Якою Малкою?.. Чому з Малкою? Він згоден прийняти найжорстокіший присуд синедріону, тільки не жидівку Малку. — Але це не Малка, а Клементина... Ні, це справді Малка... Ох! Не відв'яжуся від Малки! Невже вона справді мені суджена?.. — Юліян утікає геть від Малки, а за ним жетється увесь жидівський синедріон. Попереду Кляйн здоганяє його, халає за комір... Ні, це не Кляйн і не жи-ди, а блохи! І не блохи, а передпотопові потвори. Голови їх такі, як на коробці з захерліном, а тільки куди більші. Отворили пашеки... ще момент, а потвора його проковтне. Шукає захисту в домі Клементини... Клементина! Моя люба Клементина... Прости мені, я не винен... — Але блоха здоганяє його, ловить і кігтями дусить. — Ря-тун-ку... За-хер-лі-ну... за-хер-лі-ну!.. — в смертельному жаху белькоче.

Над ліжком стоїть бабуня. Її сині, добрі очі журно дивляться на нього. А ранок зимовий увесь у сонці, що продісталось крізь малі віконні квартирки, кидає тепло на лице Юліяна.

— Юлю... дитинко, ти хворий, — питає бабуня.

Юльо підносить очі. Він ще у півсні і під його враженням непевно питає:

— Бабуню, це ви?

— Я, Юлю, я... а хто ж би. Ти у сні кидався, кричав, допомі просив.

— Мені снився страшний сон.

— Я тебе вже свяченою водою скроплювала, і молитви на твоє здоров'я зговорила. Думала, не дай Господи хворий. . .

— Ой, бабуню ой. . . погані сни не давали мені спокою. . . увесь час жиди мені вважалися і блохи.

— Жиди? . . Це добрий сон. Жид в єгипетському соннику означає гроші і щастя. . . А блохи?? . . Уважай, щоб тебе яка напасть не зустріла.

— Щастя? . . Ох! Яке там вже моє щастя. Пропало воно, на віки пропало, — щиро признався бабуні.

— Чому пропало твоє щастя? Марійка тебе любить.

В кімнату ввійшов батько. Худий, з гострими рисами лица, пригадує середньовічного аскета. Довге хутро сягає до підлоги, ще більше його видовжує. В руці великий церковний ключ. Якраз вернувся з церкви. Відправив Службу Божу за упокій душі парохіянина.

— Юлю, і не сором тобі, хлопче спати? Годинник видзвонив давно восьму годину, — каже наче злісно батько, хоч він добряга, нікому злого слова не скаже.

— Зенку, не свари його. . . йому снились страшні сни, це тому і заснав, — боронить внука бабуня.

— Нічого, нічого, за рік оженишся, тоді не будуть снитися тобі погані сни. . . Але, але, хлопче, нема часу спати до півдня! Зараз вставай і одягайся! Ідемо в місто по святковій закупи. Вдруге тебе самого не пішлемо, знов купиш тільки порошок до печива.

Юльо зірвався з ліжка і швидко вдягається. Його лице радісне, наче не знати яку добру вістку сказав батько. Поїде до міста! Є хоч надія побачити Клементину у Кляйна. Якщо її не буде там, тоді знайде до товариша, все вяснить Клементині.

Параска якраз принесла на підносі сніданок панотцеві — каву, що її запах несеться ще з кухні, і булку. Панотець змовив молитви і взявся снідати. Тепер він хоче сказати синові причину, чому він бере його з собою до міста. Оце ще ввечорі він з Ольгою довго розмовляв про Юля. Щось з тією поїздкою до міста неяс-

но. Юльо ще ні разу не був у Левицьких. Значить, не дуже він за Марійкою. Тому по нараді батьки рішили, що їдучи по закупи до міста, панотець візьме з собою Юліяна. Вертаючись, поступлять до Левицьких.

Панотець сів за стіл і поснідавши, вирішив натякнути синові про його одруження з Марійкою.

— Гм... тее... розумієш, Юлю, — почав зацукуючись. — Вертаючись, поїдемо до Лисянич... гм... зрозумів?... Ти хлопче, мабуть, забув, що дорога в місто веде повз приходство Левицьких. Гм... тее... забув! То значить, я мушу тобі пригадати туди дорогу.

VII

(З щоденника Клементини).

Слова старого Кляйна мене глибоко вразили. Світ закрутився і здавалось, що впаду мертва. Я не могла запанувати над своїм почуттям. Пані Ема запримітила моє хвилювання, і як тільки Юліян вийшов з крамниці, повела мене додому. Тоді я на вулиці розплакалась. — Клімусю, дитятко, заспокійся. Не треба занадто перейматись. — Тими словами втихомиряла мене добра Ема. — Я пригорнулася до неї і сказала: він має дівчину, Марійку! Він мене не любить. Ох, я нещасна. . . — І вигадала! Жид набрехав. — Ні, жид сказав правду. Йому про Марійку сказала їмость Сабіна. — Але ж він не любить Марійки, — впевняла мене Ема.

Опісля вдома Ема далі мене переконувала, що Юліян полюбив не Марійку, а мене. Вона запримітила очі Юліяна, що сяяли такою радістю тоді, коли він мене побачив. Так дивляться молоді люди закохані до безтями. На лихо жид почав говорити про Марійку. Можливо вона й бажана родині, але Юліян вибере собі жінку по своїй волі.

Стараючись татові не виявити мого смутку, я ледве діждалася хвилини самотності, щоб ще раз виплакаться. Тато спитав, чи ми купили матерію на робу, а в цю хвилину Ема відповіла за мене, що нічого гарного не було у Кляйна. Він незабаром дістане новий транспорт зі Львова, тоді купимо матерію.

Зараз по вечері я пішла до своєї кімнати, пририта горем. Слова пані Еми мене не переконали, і я не могла втихомириться. Тепер я зрозуміла, що справді кохаю Юліяна, і, що на перешкоді моему щастю стоїть вона

— Марійка. Я дуже ненавиджу цю незнайому дівчину, попівну, Марійку!

В цю довгу, безсонну ніч я багато передумувала, наказувала серцю його забути. Побачивши його, не виявлю почуття, яке проти моєї волі пробудилося. Це була така сильна постанова і я повірила в можливість її здійснення, але вже другий день перекреслив мої бажання.

Встала я пізно і вдягнувшись, пішла до сальону. В тонах музики хотіла забути любовне розчарування. Я грала Шопена, а думками переносилася до нашої першої зустрічі. Нараз в коридорі почула голос Юліяна. Цей голос ніжний, з металічною закраскою, що у польській мові м'яко звучить, я пізнала б між сотнями інших. Серце забилося, але я далі грала, рівночасно вслуховуючись в розмову. Було дружнє привідання, опісля брат запросив гостя до сальону. "Я не хотів би бути небажаним гостем та ще тепер, коли павна Клементина грає, перешкоджувати їй..." — "Навпаки, вона зрадіє тобою... не давай себе просити, ходім!" — сказав Тадей, і вони ввійшли до сальону.

Я зрозуміла, що моє намагання байдужо привітатися з Юліяном не легке. Коли я підняла руку, його рука дріжала, а поцілунок руки, дотик його уст наче вже сказали, що він кохає.

Тадей залишив нас самих. Пішов сказати Цецилії, щоб приготувала сніданок.

— Ласкавій панні я перешкодив в її музичному надхненні. Вибачаюсь... І взагалі мені треба в дечому вибачитись... — сказав, мабуть, думаючи про вчорашню зустріч у Кляйна.

— Ні-ні-ні!.. Я дуже рада... дуже рада, що можу говорити з васець паном... Якраз я грала Шопена і пригадувала нашу першу зустріч і розмову про Шопена...

— Я дуже вдячний за ласкаву пам'ять про мене, — говорив, як це було в його звичці, помалу, наче карбуючи кожне слово.

Я перейшла від фортепіяну до канапи і, сівши, по-

просила гостя теж сідати. Мені хотілось чути биття його серця, бо і моє теж вдаряло під його ритм. Ми довго мовчали, дивилися одне на одного, а в тій мовчанці ми сказали собі вже все. Марійка для мене і для нього більше не існувала. А навіть почуття радості, гордості я відчула на думку, що є ще хтось, хто кохає Юліяна, плаче, тужить. Але для нього існує тільки я!

— Чи вельможна панна справді про мене думала?

— Так... думала... — і я зідхнула.

— Після візиту в літі у панства Грабянських я другого дня поїхав до Львова кінчити останній рік духовної семінарії... Мої думки кружляли все лише довкола панни Клементини. Декілька разів запитував товариша Тадея про здоров'я панни, і хотів знати, як ласкава панна проживає... Написав карточку до панни, але не вислав на пошту... не знав, чи бажає собі ласкава панна кореспонденції зі мною...

Розмову перервала пані Ема, запрошуючи нас на другий свіданок. В ідальні стіл накритий, батько і Тадей ждуть нас. Тато не здогадується, не орієнтується в нашій любовній ідилії. Для нього одружити мене з греко-католицьким священником, коли намічений дідич Яловицький, річ неможлива. Але він ставиться до молодого нитомця, як до майбутнього священника, з пошаною.

Вашець пан далеко від нас живе? — питає.

— В селі Підгірнім. Там батько є священником.

— З Підгірного, мабуть, веде дорога до Лисянич, — кажу. — Цей натяк ми тільки двоє розуміємо.

— О ні, ласкава панно. Дорога з Підгірного веде тільки до Дрогобича.

Сидимо всі за столом. Тадей призначив мені місце біля Юліяна. Близькість людини, яку люблю, за якою увесь час тужила, наповнює мене щастям. Ема не говорить по-польському, участі в розмові не бере. Вона втаємничена в любовне почуття моє до Юліяна, радіє моїм щастям.

— Т-а-к... значить батько вашець пана теж священник... Це, мабуть, у вас з рода в рід... традиція...

— каже батько і вірлиним поглядом дивиться на нього.

— Так, — відповідає Юліян.

— Гм... унія... Як звуться батьки?... Забув ваше-ці прізвище.

— Отець Зиновій Яросевич, мати Ольга з Вальницьких.

— Яро-севич... — поправляє батько.

— У метриках нашого роду зазначено "Яросевич", вельможний пане. Наш рід дуже старий, боярський. У руському літописі XVI століття згадується про старшину козацького роду того самого прізвища. Він брав участь у великій брані Хмельницького з поляками.

— Гм... давні часи... і дуже неприємні... — Та-то морщить брови і питає:

— Вашець пан народовець?

— Так...

— А чи вашець панові відомо, що народовецький рух веде до сепарації з поляками?... Він ще нешкідливий, але може довести до поважних конфліктів цих двох приятельських слов'янських народів... Народів, які воювали спільно проти найбільшого ворога москаля — воювали за "нашов і вашов вольность!". "А всякої сепарації ми б собі не бажали! Ваше народовство поки ще тільки в літературі... літературі дуже малої мистецької вартости..."

Я глянула на Юліяна. Він зблід і очі вогнем запали. Мовчав... Хочу якось припинити назриваючу бурю і запитую Юліяна, чи ще нап'ється кави.

— Якщо ласкава панна дозволить, прошу.

Мені дрижать руки, і наливаючи, виливаю кілька крапель кави на скатерть. Юліян легко притримує мою руку і каже:

— Дякую.

— Чи додати цукру до кави?

— П'ю завжди гірку, нецукровану каву.

Тадей обороняє руську літературу. Він захоплений руським театральним мистецтвом. Радить татові, як приїде мандрівний руський театр в наше містечко, піти зі мною на спектакль.

Я захоплена таким проектом і прохаю тата піти на руський спектакль.

— Вашець панна нехай не забуває, що там буде усе руське поспільство. Я певен, що ніхто з нашої "сфери" туди не піде. Отож цим наражуємо наш рід на компромітацію.

Я завмерла. Ці слова ображують Юліана. Неприємне становище, що в ньому знайшовся гість, схопив також Тадей. Він змінює тему розмови.

Оповідяє пригоду, яка трапилась в польському театрі у Львові.

Грають Мольєра "Скупар". В головній ролі актор Сольський. Вже на два дні до вистави всі квитки розпродані. Театр по береги виповнений публікою. Драматичне напняття переживає вся публіка в кульмінаційній точці вистави. Оце скупар заховав скарб і ніхто про нього не знає. Розшуки за скарбом. Може вдасться скупареві всіх обманути і скарб залишиться у нього.

Раптом з останнього балькону так званої "яскулки" хтось кричить: Він бреше!!! Він бреше!. . Він сховав скарб і не хоче признатись. . . Я бачив, як він його сховав! . . ось там закопаний в землю! Я подсвідчу, що це бачив! . . Ловіть злодія! . . Ловіть, бо втікає! . .

На сцені і на залі констернація. Актор Сольський, почувши те, перший якнайшвидше хоче втекти зі сцени, зрозумівши провал п'єси. Актори його задержують. Всіх очі звернені вбік "яскулки". А якийсь "Антек" у кашкеті розмахує руками, далі кричить, щоб ловити злодія, що він посвідчить, що скарб сховав. . .

Публіка нараз вибухає несамовитим сміхом. Представте собі сміх двітисячної публіки. Сміються також актори. В такій ситуації неможливо дальше вести п'єсу. Занавіса іде в долину. Сміх не втихає. . . Загальний провал п'єси Мольєра через "Антка" на "яскулці".

Ми всі за столом сидимо мовчки. Трагікомічна ситуація, в якій знайшлися актори і публіка, ще вповні не дійшла до нашої свідомости.

Перший сміхом вибухає тато. Сміх грубий, басовий, котиться по кімнаті. Взвся за живіт. Ой . . . не мо-

жу... ой... то як то було?.. Антек був переконаний, що все це правда?.. Ой... ловіть злодія!.. не могу... гу-гу-гу!..

Я вибухаю щирим тонесеньким сміхом. Хі-хі-хі... — Здержую сміх, затулюючи уста хусточкою, але не могу... А Юліян собі сміється перлистим сміхом, аж сльози в очах появляються.

— Вас іст льос?.. Вас ість льос? (Що сталося?.. Що сталося?..) питає пані Ема. — Іх кан ніхте беграй-фен. (Я нічого не розумію).

Сміх переходить всі пасажі. То втихає, то знову з більшою силою вибухає. Неприємність, викликану розмовою батька, щасливо ліквідує Тадей. Я за те йому дуже вдячна. Ще кілька хвилин і Юліян прощається, дякуючи за прийняття. Оце йому спішно, бо батько в місті жде його.

— Юлек, приходь часто до нас, — запрошує брат. Навіть батько вибачається, що може дечим образив, і просить "вашеца" приходити до нас.

Брат випроваджує гостя до коридору, де він одягає хутро. Я нетямлючись, іду також туди. В хутряній кримській шапці він ще вищий, кращий.

— Я також прошу вашеца пана часто нас відвідувати... — кажу несміло, тремтячим голосом.

Юліян здимає шапку, цілує мою руку і довго при-держуючи в долонях каже:

— На крилах летітиму до вас, ясна панно!

VIII

Опріч панянки Клементини була ще Марійка, що кохала щиро і вірно молодого теолога. Кохала і бачила в ньому весь світ. Любила його не тільки за вроду, але також за шляхетну душу, за його серйозні розмови і задумливі очі.

Малими дітьми зустрічалися на празниках, гралися, бо були майже ровесниками. Згодом у Львові не раз чекала Марійка Левицька недільної прогулянки парами зі "школою" до Преображенської церкви. Вона знала, що там зустріне Юліяна. А коли хор богословів заспівав могутнє "Іже Херувими", або благальне "Отче наш", поміж голосами відрізняла ніжний, як арфа, голос Юліяна. А співак був Юліян не абиякий. А тоді думки добирались до серця, щеміли, бажали кохання. "От так би нам вдвое в сільському закутку жити, працювати для звеличання Бога і для освіти нашого народу. Там ми і "Просвіту" заснували, таку, як у татка в Лисяничках". А душу і життя народу вона, дочка священика, добре знала. І видаються молодій дівчині її мрії такі здійсненні, такі близькі. Бо тільки їм перестрибнути ось ці останні два роки навчань у Львові; йому духовну семінарію, їй останній рік навчань в конвікті Сестер Василіянок.

Ці думки і тепер хвилювали молоду дівчину, коли вона протоптаною стежинкою йшла на співанку до "Просвіти". Зближалися свята Різдва Христового, дівчат та хлопців треба було навчити колядок.

"Ще не цілий рік залишився ждати на своє щастя. А вона його діждеться. І поклониться Юліян матінці та батькові, а їй скаже, що кохає, бажає її за свою дружину. А тоді підуть вони у цей їхній світ, що їм доля призначила..."

Нараз хмаринка недовір'я, що часом вкрадається в душу, затемнює її вимріяне недалеко майбутнє. "Ех, Юліяне, серце в тебе невірне. Тиждень, як приїхав, і не заглянув до мене... Хтось стоїть на перешкоді моему щастю... Вчора приїхав з батьком, отцем Яросевичем. Приїхав, мабуть, не по своїй волі, а по батьковій... Якийсь чудний, наче не той. Декілька разів глянув на годинник, видно не було бажання довго залишитись... Ой, і не такий він був раніш, коли ми шукали розмов з собою. А ці розмови велися про обов'язок служіння не тільки Богові, але й народові. А кожне його слово було мені наче дорогоцінний самоцвіт. Я вірила йому і тоді бажалось удвох нам працювати. Про любов він ніколи не говорив, але наша спільна ідея була тією любов'ю. Чи треба аж словами її висловлювати?.. Хто несподівано станув поміж нами?.. У Львові?.. Закохався там?.. Написав тільки одну карточку, і тільки... Чи може тут, поміж попівними, знайшов собі подружку?.." — В думках врахувала всі знайомі дівчата, але не знайшла ні однієї суперниці.

Була вже поблизу будинку "Просвіти", коли почула здалека дзенькання дзвіночків. Хтось їхав саньми. Пристанула. Цісарською дорогою, що вела в Дрогобич, шпарко їхали коні, впряжені до залубень. Окутаного у хутро і в смушковій шапці побачила Юліяна. "Ось зараз скрутить в доріжку до нашого приходства..." — І радістю забилось серце Марійки. Бажалось бігти йому назустріч, бажалось крикнути одне слово: Юліяне! кохаю!.. Хотілось щирої розмови, і перших палких поцілунків...

Але в цю хвилину коні сповільнили дещо біг і раптом швидкістю птахів летіли далі, минаючи приходство. Юліян поїхав до Дрогобича, а до них не заїхав...

Але серце бажало оправдати Юліяна. Може якась важлива причина?.. Вертаючись, напевно заїде — впевняло дівоче серце. Ждала вечора. Марійка вся з думками про Юля ледве діждалася кінця співанки. Одна думка, чи приїде, вертаючись з Дрогобича, не давала їй спокою. Але, вернувшись додому, вона не застала

Юліяна. Довго наслухувала, чи дзвіночки на подвір'ї задзвенять, чи зупиняться коні з Підгірного на приходстві.

Мати, їмость Ганна Левицька, коли їй сказала Марійка, що Юліян поїхав до Дрогобича, а до них не заїхав, посоловила. І вона також материнським серцем бажала собі його мати зятем. Бо хлопець він, що й другого такого не знайти! Гарний, добрий господар і руський патріот. З таким чоловіком буде Марійка щаслива.

Втративши надію, що Юліян приїде, Марійка пішла до своєї кімнати, бажаючи на самоті виплакаться. В молитві шукала втихомирення. З вірою малої дитини просила Богородицю вислухати її, повернути серце Юліяна до неї. Опісля взяла шитво, вишивала українську сорочку на недалекої вечеринці "Руської Бесіди". Цього року вперше на забаві панни мали вдягнутись не у довгі тюнюри, а в прекрасний український одяг. Ще восени почала вишивати з думкою про нього. На празнику домовились і тоді запросив її до першого танцю.

Навіщо їй іти на вечірку, коли Юліян не любить?.. Залишила шитво. Впала сльоза і покотилась по личку Марійки. А думка про Юліяна далі, наче річка в горах, пливе, тривожить серце. Заспівала тужну пісню:

Ой, не цвіти буйним квітом, зелений капране,
Тяжко, важко на серденьку, як вечір настане...
Як не хочеш мій миленький подругом мя бути,
То дай мені таке зілля, щоб тебе забути...

І не докінчила, бо біль стиснув серце. Не втишити жалю піснею. Пізня зимова ніч. Підійшла до вікна. На шибах вікон мороз вирізьбив ледяні квіти. Ще ждала... Може приїде?..

Нараз тишу сколихнули дзвіночки. Небо встелилось зірками, а місяць, зупинивши мандрівку, блідим світлом встелив дорогу. Голос дзвіночків наближався. Мчали коні впряжені в залубні. У хутрі, в кримській шапці впізнала Марійка Юліяна. Він вертався з Дрогобича. Вертався пізньою порою. Забарився, але і цим разом не приїхав до лисянецького приходства.

IX

Довгі два дні і дві ночі після візиту Юліяна у Левицьких їмость Ганна Левицька передумувала, яка могла б бути причина холодного ставлення його до дочки. Хіба очі матері хто заслонить? Хіба вона не запримітила, як Юліян минулого року на празнику ввесь час біля Марійки упадав, а опісля і в будень знайшов час до них заїхати. Нараз, якби його хто холодною водою облив.

В такому настрою і роздумах застав дружину отець Левицький, вернувшись вранці з Богослужби. Їмость Ганна принесла сніданок, палила йому і собі каву, хоч вже давно снідала. Бажаючи поговорити про Юліяна і Марійку, вона однак спершу повела розмову про щоденні господарські справи. До свят залишилося ще тільки декілька днів, тому треба було покликати паламаря, який мав заколотити кабана, поїхати в ліс по ялинку і до міста по святочні закупи. Опісля прийшла черга на їй бажану тему.

— Як думаєш, чи не час би подумати про заміжжя Марійки? — почала.

— А хіба Юльо з Марійкою ще не домовилися? — спитав панотець.

— Ще ні... А вже пора б йому просити нас про руку Марійки. Хлопець, що трудно такого в цілій околиці знайти. Я собі тільки його за зятя бажаю.

— З доброго священичого роду, — докинув батько.

— З давнього руського шляхетсько-боярського.

— Наш теж не гірший. Гербу Лева.

— А тільки одне у мене на думці, чи Юліян не має іншої дівчини, — несміло заговорила мати.

Панотцеві таке й на думку не приходило. Юліян був вже давно намічений дружиною, а він теж не думав

про іншого зятя. Марійка, це не було тайною, кохала молодого теолога. Отож, яка могла б бути перешкода.

— І вигадала! — буркнув панотець.

— Хіба ти не запримітив, що його наче холодною водою хтось облив. Як приїхав з отцем Яросевичем, а Марійка його і угощала, і починала розмову, а він наче води в рот набрав. Ні, він не такий як був раніш. Якась дівчина в нього на думці.

— Ви, жінки, хочете, щоби хлопець, як лицар, упадав на коліна, компліменти правив. Він хлопець поважний і не любить "балайдраси" плести.

— Незабаром висвятиться, час йому частіше до нас приїжджати.

— Був передучора.

— Бо отець Зеновій велів йому їхати.

— Ет, бо-зна що вигадуєш! Пригадую, було точнісінько таке зі мною перед нашим вінчанням. І думки не мав з іншою женитися, а як подумав, що треба сказати про своє рішення тобі і батькам, наче збожеволів. Ночами не спав, передумував, і почав обминати ваше приходство. А як приїду до вас, ніяк не виявлю причини приїзду. Те саме тепер переживає Юліян.

Імось Ганна, вислухавши, повірила і децю заспокоїлась. Коли минуло знову два дні, а Юліян не приїжджав, вона рішила з чоловіком і Марійкою поїхати до Яросевичів. Щоб не виявити причини приїзду, вона свої відвідини намітила як запрошення на різдвяні свята. Чоловік радо погодився, оце траплялася нагода розважитись, поговорити з сусідами. Однак Марійку не легко далось намовити.

— Мамцю, я не хочу йому накидатися! — сказала з сльозами на очах.

— Яке там накидання? Хлопець за тобою. Вигадуєш!

— Ой, матусю, Юльо змінився. Ні! Не поїду. Хочете їхати, їдьте з татком.

— Бо ми, русинки, дуже гонорові, керпу гнемо. А ти б його розпитала, може зайшло між вами яке непорозуміння.

— Матусю, я вже розпитувала, а він мовчить.

— Значить, щось він скриває.

— Годі базікати! — врешті обізвався батько. — Кажу тобі, Марійко, кожний хлопець перед вінчанням наче одурманений ходить. Адже женихання не на рік, а на вік. Страх нападає перед таким важним рішенням.

— Навіщо йому лякатись, коли любить.

— Говори своє! От, одягай гарну робу і їдемо! — закомандував батько.

Марійка повеселішала від тих слів. Може справді татко має слухність. Вона чимдуж пішла до своєї кімнати одягатись. Стояла перед дзеркалом, чорноока з гордим поглядом, а дзеркало наче сказало, що вона гарна і мусить сподобатись Юліянові. Надія, що Юліян кохає, наповнила її серце щастям. Незабаром вони звінчаються і поїдуть на своє нове господарство. Там же її праця не тільки господині, але й праця паніматки для селян парохіяні. А вона тієї праці поруч з чоловіком не лякається.

**
*

Їмость Яросевичева якраз товкла горіхи на торті, а бабуня, як звичайно, клала пасіянса в наміренню, чи Юльо ожениться з Марійкою, як на подвір'ї задзвеніли дзвіночки. Врадувана наймичка вбігла до кімнати і крикнула: — Панотець з Лисинич приїхали!

Відвідини Левицьких прийняли Яросевичі, як один крок ближче женихання Юліяна з Марійкою. З молодих літ приятелі, вони тепер мали можливість посвоячитись, що й було найсердечнішим бажанням родини. Юліян вже закінчував богословські науки, зближався час його висвячення, а з тим і одружіння.

На привітання гостей вийшла вся родина. Тричі розцілувавшись, панотець Яросевич з сусідом Левицьким, запросив родину до хати.

— Оце ми до вас заскочили... свята вже недалєко, то просимо до нас на другий день Різдва, — почала розмову паніматка Ганна.

— Тоді ви до нас приїдете на Новий Рік, — відповіла Яросевичева.

Марійка привіталася по черзі з усіма. Юліян стояв дещо оподалік, не виявляючи радості, чи вдоволення приїздом Марійки. Це вона відразу запримітила і тому холодно привіталася з Юліяном.

— Ідемо до вас, і бачу, що озимину під лісом вам зайці позїдали, — говорив отець Левицький, здіймаючи хутро.

— Дідичі одне добре роблять, що на полюваннях вибивають зайців, — відповів панотець Яросевич.

— Чи чули, що тустановецький дідич Грабянський продав село?

(Юліянові пригадалась Клементина).

— Невже?

— Жиди його підвели. Дізналися, що в Тустановичах під землею нафтові джерела і намовили продати село.

— Чи хоч добрі гроші дістав?

— Кажуть, все пішло за довги.

— Продають дідичі маєтки відколи знесено панщину. Чи справді звайшли там нафту?

— Вже вертять шибби. Приїхали інженери з Англії.

— Багата наша руська земля. Полякам на користь.

— Належимо до Австрії.

— Яке право мають до нас австрійці? Ми — слов'яни. Нам куди ближчий великий російський народ, як німець, "австрійак", — погорячився отець Яросевич, що був з переконання москвофілом.

— От, вже відразу розполітикувались. Давайте про щось інше говорити, — сказала пані Ганна Левицька.

Бажаючи чим швидше перервати дискусію між двома противниками, москвофілом і народовцем Левицьким, господиня дому запросила гостей до сальону. Хоча там у круглій печі від досвітку не вигорював вогонь, було однак холоднувато. Старосвітські меблі, почорнілі від старості портрети родини Яросевичів і Вальницьких створювали радше враження не сальону, а музею.

Надармо старалася їмость Юльга повести розмову

на звичайну сусідську гутірку. Панотець Левицький і Яросевич далі продовжували почату розмову. На цю тему обидва могли говорити в безконечність, але один одного не міг переконати. В житті щоденному двоє приятелів, ставали часто ворогами. Бо коли отець Левицький обстоював конечність народовецького руху в Галичині, отець Яросевич захищав усе те, що мало зв'язок з Росією і царем. Тому й тепер не обійшлося без гострої виміни думок.

— Отче сусіде, вже час вам переконатися, що ворогами України-Руси не так поляки і німці, як росіяни.

— А хіба поляки нам ближчі? Або ці "австрійці" з їх польонофільською політикою...

— Через те домагаємося якнайбільше посольських мандатів. Матимемо в соймі свою репрезентацію, тоді більші права дістанемо. За Збручем українці і цього не мають, бо там царське самодержавство.

— Які українці, малороси!

— Поляки придумали нам подібну назву: малополяни. Кожний нас інакше охрищує. Австрійці звать нас: "рутенен" — мадяри "русен"...

Паніматка Яросевичева, що намагалась розмову повернути на іншу тему звернулася з запитанням:

— Чи панна Марійка вже закінчила конвікт сестер Василіянок?

— Склала екзамен уліті. Тепер вдома.

— Помагає певно паніматці в господарстві? — спитала бабуня Сабіна.

— Прошу їмості Сабіни тепер молодим на думці не тільки домашнє господарство. Займається в селі освітою. Розучає селян різних співанок, і неграмотних навчає письма, — похвалила дочку мати.

— Освіта, прошу панства, конечна нашому народові, — кидає слово отець Левицький.

— А тільки тепер непотрібно завели цю фонетику, без "йорчиків". Сепарація народовців від великоруського народу. І до чого воно доведе!

— Отче сусіде, це наше українсько-руське письмо.

Мовою українською, а не російською говорить наш народ.

— Діалект!

Отець Яросевич не дається переконати. Він за злиттям руського народу з великоруським, себто російським. Він проти відокремлення, бо це на його думку один великий братній народ.

Отець Левицький, навпаки, бачить куди меншу загрозу в германофільстві. Щож до поляків, це горстка шовіністів, упривілейована Австрією, однак розбита на три частини: Росію, Прусію і Австрію. Зате Росія з своєю хитрою і вмілою політикою та дипломатією хоче проковтнути Україну. Мусимо протиставитись Росії, Панотець запитує, що доброго дала Росія народіві.

— Знесення панщини.

— Революційні рухи у світі приневомили Росію до того.

— Культуру, літературу. От хочби Лермонтова, Достоевського.

— Що ширить шигілізм, показує безідейність російського дворянства і вічну покірливість російського мужика.

— Ці твори перекладають на європейські мови.

— Перекладають, бо це як-не-як народ державний. А читали ви, отче сусіде, твори Шевченка?

— Цього, як кажуть поляки, "хляпського" поета?

— Ні, він загально український, вселюдський. Як би ми мали свою державу, він стояв би побіч Шекспіра чи інших велетнів. В його творах є здорове зерно, а не у творах російських письменників.

Отець Яросевич вперто доводив, що братання з поляками, це кладка до асиміляції руського народу.

— Ніколи! Унія Берестейська це мур не лише проти змоскалення, але й спольщення. Наш відмінний обряд, старослов'янська мова, ніколи не дозволить нашому народові спольщитись.

— Однак є випадки, що греко-католики переходять на латинський обряд, а з тим і польщуться.

— Це вийнятки. Нарід свою національність поєднує з греко-католицькою вірою.

— Наші великі роди Сапіги, Сангушки та інші спольщились, — доводить Яросевич.

— Не мали національної свідомости. Раніше чи пізніше відійшли б від нас. Чимало наших родів стало росянами.

В дискусії не беруть участи молоді, Юліян і Марійка. Вони сидять на канапі по противній стороні салюну. Розмова між ними не ведеться. Марійка тільки на нього гляне, у півслові замовкне. Юліян з натури не дуже говірливий, тепер зовсім замовк. У нього теж на душі невесело, як згадає Клементину. А вона у нього в серці і в день, і в ночі. Покохав цю горду польку безумно. Чи з Клементиною ожениться? Рід... національність... Чи поляк пан Грабянський погодиться на їх вінчання?.. Чи вона також погодиться?.. Інший обряд...

Дивну поведінку Юліяна запримітила паніматка Левицька, а також Яросевичевій і бабуні Сабіні не сподобався Юліян. Хоч він поважний і не вміє біля панянок упадати, але як-не-як повинен би більше симпатії виявити Марійці.

Незадовго гості попрощались, ще раз попросили приїхати до них на Різдвяні свята, але в усіх залишився якийсь недомовлений жаль після тих відвідин.

X

Польська поміщицька шляхта трималася твердо своєї товариської сфери і тільки в крайності включалась в міську інтелігенцію, без родових гербів. Поміщики, до певної міри каста, вважались упривілейованими в громадянстві. Тому великою несподіванкою, навіть сенсацією був баль Зем'янський, влаштований поміщиками, на який уперше запрошено українську академічну молодь і студентів богослов'я. Шляхтичі керувались не симпатіями, а радше примусив їх національний процес і політичні події, які загрожували спокоеві і гегемонії польської меншості в Галичині. Коли збанкрутували шумно реклямовані гасла: "за нашов і вашов вольность!", не приїє бажаних сподівань Заклад Змартихстанців, наче, остання дошка рятунку з'явилася ідея включити українську свідому інтелігенцію в польське товариське життя еліти, а це в тих часах уважалось великою честю і вирізненням.

Запрошено українців ще й з думкою відтягнути хоч частину молоді від вечерниць "Руської Бесіди" намічених в цей самий вечір. Запрошення на забаву дістав Юліян Яросевич. Особисто запросила його Клементина. Юліян радо погодився, хоч воно натрапляло на деякі труднощі. Українське студентство відмовилось від участі, зрозумівши головну мету запрошення. Хіба двоє, троє перевертнів або кар'єровичів бажали бути і тут і там. Навіщо їм пхатись в чуже, незнайоме середовище, коли на вечірці "Руської Бесіди" будуть знайомі, приятелі, дівчата.

Вже на тиждень до балю заходила магістратська служба, прибираючи магістратську залю червонобілими фестонами і зеленню. Це була найкраща зала, яку на цей баль відступив бурмістер міста.

Дзвеніли дзвіночки, шумно заїжджала у дорогих хутрах шляхта до готеликів і приватних домів, а старий Кляйн за винагородою відступив дві свої великі кімнати. Містечко ожило. Вперше заясніли вулички світлами ліхтарів. З нагоди балю бурмістер міста видав спеціальне зарядження магістратській службі наповнити нафтою придорожні ліхтарі і на цей вечір ілюмінувати містечко. Несподівано до Грабянського приїхали гості, дідичі Зебжидовські. Вони, не маючи змоги дістати готелю, рішили скористати із знайомства. Опріч того пані Зебжидовська мала на увазі підстаркувату дочку Агнешку і думала чи не вдасться їй "зловити" Тадея. Хоч не дідич, але залишився йому шляхетський рід і майбутня кар'єра юриста. А якби не дійшло до бажаного подружжя, дочка не буде на балю продавати петрушки.

— Ось ми до вашеця пана так по-сусідському... — здійсмаючи хутро, яке вмить взяла Цецилія, заговорив Зебжидовський, вдягнений у старосвітський кунтуш, що був символом минулого.

— Сусід вашець пан теж в кунтушу. Ми, стара генерація тримаємось старої моди, — відповів Грабянський немило вражений несподіваною візитою. Відколи Грабянський продав село, сусід ні разу не був у нього.

— Я консерватист. Наша молодь вже вдягає модні віденські шлюсроки і фраки.

— Прохаю панства до сальону. Велика честь мене стрінула, що панство не минули нашого дому, — натякнув Грабянський, цілючи руку пані.

— Давно збираємося до панства з візитою... Господарські клопоти не дозволили провідати, — сказала пані Зебжидовська.

— Якщо ласкавий пан дозволить, чи можемо у панства переодягнутися? — спитала Агнешка.

— З найбільшою приємністю. Дім мій для панства завжди отворений! Цецилія занесе речі до гостинної кімнати! — звернувся до прислуги.

Пані, скориставши з дозволу, пішли переодягатись, панове залишилися в сальоні.

— Заки пані переодягнуться, вип'ємо, — сказав господар і приніс з буфету доморобну наливку.

— За здоров'я і за нову садибу! . . . Так, так, кидаємо села і переносимося до міст. Що ж робити? Головно молодь іде туди, не хоче господарити, — почав тість.

— Великі податки і брак дешевої робочої сили змушує до цього.

— Упадок Річпосполитої польської, розподіл її між три держави, це смертельні поціли в наше землянство.

— Т-а-к. . . Хоч би це знесення кріпацтва та інші реформи нашого цісаря до чого довели? . . . Але хочу говорити про щось інше. Вашець пан дуже необдуманно поступив, продаючи Тустановичі.

Сусід висловив думку від якої він, старий дідич, утікав, вона некла його, не давала спокою. Не хотів циро признатись, що продаж Тустанович це руїна цілої родини. Головно йшлося йому про Клементину.

— Вашець помиляється. За Тустановичі я дістав великі гроші, а земля нічого не варта, самі болота.

— Болота, а під землею нафта.

І знову боляче защеміло серце дідича.

— Там рікою пливе нафта, — підкреслив сусід.

Велику частину капіталу я передав до австрійського банку. Опріч цього дістаю частину з копальняних доходів, — насилу брехав, бажаючи за всяку ціну закрити банкрутство.

— От, і вірити людям! Усі кажуть, що вашець продав Тустановичі за безцінь.

Небажану Грабянському розмову перервав син Тадей.

— Пан Тадей! . . Вітаю! Вашець пан приїхав на довго? — подаючи руку, спитав Зебжидовський.

— На різдвяні канікули. Цього року закінчую правничі студії.

— За яким фахом працюватиме вашець, якщо можна знати?

— Бажаю взяти політичне становище в намісництві, — відповів Тадей.

— Гм... політика. Тепер щораз більший голос підносять русини. Домагаються в парламенті рівних прав, вибирають своїх послів, одним словом хочуть нас випхати.

— Ми мусимо теж протиставитись. А втім, якась кількість мандатів їм слушно належить. Хоч гегемонія мусить бути наша. Тому в першій мірі намісництво повинно бути обсажене нами.

— Кажуть, наче на баль запрошено руську інтелігенцію. Це вже переходить межу! — обурився Зебжидовський.

— Це зроблено з думкою здобути тепер приятелів. Хочемо мати за собою руську інтелігенцію.

— Ми вже вдягнені! — сказала пані Зебжидовська... — О, і пан Тадей! Вітаю, сердечно вітаю!

— Цілую руку ласкавих пань. Панна Агнешка сьогодні чарівна! — говорив з думкою невродливій панні компліментом зробити приемність.

— Пан Тадей лицарський, — зривалася Агнешка, бо худерлявий маленький ростом, з кирпатим носом та глуповатими очима юнак не похожий був на лицаря.

— Чи міг би лицар бути на балю хоч пажем ласкавої панни Агнешки? — спитав радше з товариської чемности. А втім, яка йому різниця з ким танцювати на балю. Ентузіаст українського театру він закохувався в кожную українську акторку. Кольоритна українська народня ноша наводила на нього романтичний настрій. Дізнавшись від Юліяна, що сьогодні на вечерницях "Руської Бесіди" будуть панни вдягнені в народню ношу, він радо б заміняв баль Земянський.

— Я незвичайно рада, що пан бажає провести зі мною на балю кілька для мене теж приемних хвилин, — відповіла. — Вже і панна Клементина... — сказала, побачивши у дверях дівчину.

— Панна Клімуса чудова, захоплююча! Як нероз-

цвіла рожка! — дешевим компліментом реванжувалася пані Зебжидовська на запрошення дочки.

Клементина опустила очі, почувши стільки признання її красі. Це ж її перший баль, перша товариська зустріч з Юліаном.

— Панна Кліма напевно всім нам відбере кавалерів, — звернулася до Клементини Агнешка.

— Головно пана Станислава. Він у нас на прийнятті весь час "адорував" панні Клімі, — сказала Зебжидовська.

— Ні, він не буде зі мною танцювати.

— Чому?

— Бо я... я... заангажована іншим...

— Іншим?! — скрикнув батько.

— Так.

— Хто він? Хто?

Кліма мовчала.

— Чи може хтось з наших? — допитувався батько.

— Ні, татку... Кліму заангажував богослов Яросевич.

— Ярославіч!!.. Тадзю, що ти сказав? Ти пожартував... він русин, майбутній священик... то Клементина мала б?..

Дідич зрозумів із слів сина, що відносини богослова до його дочки можуть стати на перешкоді одружінню Кліми з Станиславом Яловіцьким.

— Ні, ні... ти пожартував...

— Я сказав правду, татку.

— Зрештою, коли хочемо мати симпатії руської інтелігенції, мусимо теж дозволити їм на балю мати наших панночок танцюристок, — промовив батько.

— Алез, панство, час не стоїть, година десята! Традицією наших предків баль починається польонезом! Панну Агнешку запрошую до першого польонеза! — по театральному зарецитував Тадей і взявши Агнешку під руку, подався до виходу.

XI

Вечерниці "Руської Бесіди" назначено на годину раніше від польського балю в досить великому приміщенні, як на мале містечко, в Народньому Домі. Гарна заля прикрашена синьо-жовтими гірляндами, оркестра спроваджена аж зі Львова, а головно велика кількість академічної молоді, питомців, містечкової інтелігенції та священичої, все це давало запоруку, що балъ матиме успіх не тільки забавовий, але і матеріальний. Прибуток призначено на сплачення будинку Народнього Дому.

Наче кольорові квіти вабили красою панночки в народніх одягах, одна краща за другу. На забаві молодь і старші кавалери на посадах бажали не тільки познайомитись, але й те знайомство довести до церковної присяги. На вечерницях був присутній також Юліян. Стояв дещо осторонь, заложивши руки, і наче когось шукав. Його очі зупинились на присадкуватому товаришеві Теофілеві Рогожинському. Загально товариші звали Теофіля "Теплемасло", через його тиху і спокійну вдачу. Ніщо його не могло вивести з духової рівноваги, нікому не сказав би злого слова. Походив зі священичої родини. Природа не обдарувала його красою. На круглій голові їжаком стояло неозначенного кольору волосся, яке віщувало скору лисину. Шкіра покривалася завжди боляком, або прищами. А тільки сині очі світилися добротою. Товариші використовували його вдачу до різних послуг, часто жартами його висміювали. Через те не мав успіху у панянок, та ще несмілий, і до безтями закоханий в Марійку Левицьку, тихцем завидував Юліянові успіху, однак з покорою християнина приймав цей любовний неуспіх.

Юліян підійшов до нього.

— Фільку, будеш танцювати? — почав Юліян.

Теплемагло підніс очі угору і благально та жалісно зупинив погляд на обличчі товариша.

— Ох... — зідхнув важко. — Ти щасливий, Марійка тебе любить.

— А хіба збагнеш серце дівчини? Хто знає, чи мене... А може вона тебе любить? Ти не заговориш до дівчини, а вона через те не хоче накидуватись тобі.

Питомець зрадів і дивився довірливо на товариша.

— Юлю... ти думаєш... Марійка не тебе, а мене любить?... Чи можу мати хоч надію? Я вже хотів в це лібати висвятитись. Та я для неї зірку з неба дістав би... я її ручки цілував би... щоб Господь говорив твоїми словами.

— Фільку, не згадуй імені Господа Бога надаремно, — пожартував Юліян. — Ще всіляко може бути... Але я маю до тебе прохання...

— Я для тебе все зроблю, все. Кажі що? Ти дав мені надію, що панна Марійка мене любить.

— Справа в тому Фільку, що я сьогодні мушу бути на польському балу... розумієш... товариський обов'язок відносно товариша, Тадея Грабянського, наказує не відмовлятися, прийти на бал. Я буду тільки на одному танці, а опісля непомітно зникну із залі. Прохаю тебе, як тільки вийду з залі, попроси панну Марійку танцювати. Знаєш як це у нас буває... за цей час хлопці знайдуть танечниць, а Марійка залишиться. Не хочу, щоб через мене "продавала петрушку". Перший танець я давно їй обіцяв.

— Ти на правду кажеш, чи може жартуєш? Це для мене велике щастя! Чи міг я мріяти, що сьогодні буду танцювати з панною Марійкою!.. Я тобі вдячний, дуже вдячний за твою товариську прислугу, — і врадуваний теолог стиснув товаришеві руку.

Оркестра заграла пригравку до менуета. Юліян підійшов до Марійки і запросив танцювати. Марійка щаслива. Нараз всі підозри, що увесь час щеміли в серці, відпливли наче каламутна вода. Юліян кохає... А танець легкий, граціозний, несе їх під ритм музики. Обоє

високі, наче українські патриції. Чорну косу дівчини прикрашує вінок маків, оксамитна горсетка, червоні сап'янці — справжня киевлянка! Її очі сяють радістю. Тільки чому на устах Юліяна нема усмішки, і лице кам'яно-холодне.

— Коло-мий-ка!. . . Прошу ангажувати до коломийки! — закликає аранжер, молодий священник Кирилович. Хоч він у священничій рясі, але без нього не обійдеться ні одна забава. Він — символ життєрадості!

— Та чого стоїш, ти масляна офермо! — безцеремонно звертається до Теплогomasла, і веде ближче панянок.

— Та я. . . жду на. . . панну Марійку. . .

— Панна Марійка танцює з Юліяном. Хіба не бачив?

— Але я маю його заступити, — наївно відповідає.

— Зчайшов собі заступника, Теплогomasла! — сміється Кирилович.

Теплемасло збирає всю відвагу, поправляє комірець, що наче його тисне, і несміло кланяючись, запрошує до коломийки.

Марійка нерадно приймає запросини. Не бачить Юліяна. Щож! . . . Прийдеться цей танець посвятити Теофілеві.

Жид Шмульт, знавець не тільки музики, але й душі української людини. Заки зачне грати коломийку, дав знак оркестрантам, Мошкові флетистові, Абрамкові басистові та Гершкові скрипалеві заграти в'язанку українських пісень. Він певний, що піснями звабить оцих поважних егомостів, що грають преферанса. Нераз довелось бачити жидові, як сивоволосі егомості танцювали коломийку, та не гірше молодих ішли в присюди.

Тужно пливуть тони українських пісень, сантименти поривають молодих і старих.

— Це мені велике щастя зіслав Бог, дозволивши танцювати з панною Марійкою, — почав несміло, прохджуючись під руку з дівчиною.

Марійка хмарно подивилася на питомця і нічого не

відповіла. Як дуже бажала тепер іти поруч Юліяна, а не з Теплиммаслом. Чому його не бачить... і де він?..

А Теплемасло далі говорив щиро, те, що відчувало його молоде серце.

— Це велике щастя, дуже велике, прошу панни Марійки... а щастя завдячую Божій опіці наді мною... .

— А хіба Бог займається такими дрібничками? — спитала з іронією.

— Це не дрібничка, прошу панни Марійки... Пан Біг зіслав мені Юля... .

— Юля?!... Чому Юля зіслав?... Кажіть!

— Стою я на кінці залі під дверима, коли нараз приходить до мене Юльо і каже: — Фільку, товаришу, маю до тебе прохання... .

— Що Юліян сказав? Скажіть швидко!

— Каже мені Юльо: маю до тебе прохання, зроби мені товариську прислугу і заангажуй панну Марійку до всіх танців, щоби "не продавала петрушки".

— Він так сказав?... Ні! Не може бути правда! — а серце закипіло жалем та образою.

— Так точнісенько, як я говорю. Каже мені: я мушу іти на польський баль Земянський, тому, щоб панна Марійка мала танцівника, заступи мене. А я зрадів, що Бог мені ласку зіслав.

— Юліян пішов на польський баль! Чого йому там шукати! — сказала піднесеним голосом.

— Я не знаю чого він там шукає. Каже, запросив мене приятель Тадей Грабянський, не можу відмовитись... а ти Фільку танцюй з панною Марійкою... .

— Грабянський, син дідича?

— Вони приятелі з гімназії.

— Приятелі... але для приятельства залишити свій український баль, своє товариство, іти до чужих, незнайомих людей!... — Марійка не могла говорити. Біль витискав сльози, що їх насилу здержувала.

— А я зрадів, що буду танцювати з панною Марійкою. Був би цілий баль просидів, не хотів з жадною панною танцювати, бо тільки панна Марійка мила моє-

му серцю... Бог мені зіслав Юліяна... — патякав Теофіль.

Марійка не слухала того, що говорив Теофіль. Тужливі пісні жидів-музикантів ще більше її розжалоблювали. "Усе скінчене"... нема навіть надії... Яка сила примусила його туди піти?... між польське товариство... Там було йому приємніше... Залишив мене під опікою ось цього Теплогomasла!.. Яка образа!.. Але чому пішов на польський баль?... Він свідомий русин-українець, патріот... Чому? Чому?... — товклися гадюкою думки.

Нарешті оркестра заграла коломийку. Марійці світ закрутився, стало слабо. Вона чимдуж попросила Філька запровадити її до крісла.

— Марійко... панно Марійко... Ох, я вам прикрість зробив... Не гнівайтесь... Я сказав про Юліяна... він вас кохає... хіба ж можна не кохати такої, як ви, панно Марійко?.. Може мусів піти на баль... Буває різно в життю... Я розвідаю... скажу вам яка причина... — розраджував Марійку Тепломасло відпроваджуючи її на давнє місце, до крісла.

— Пане Теофілю... щирий, добрий друже... не відходьте... я вам вдячна за ваше добре серце... Ось сядьте тут... поговоримо.

Шуміла коломийка. Наче метелиця закрутилися дівчата прекрасні, молоді, як весняні пуп'янки. Пішла молодь в присюди. Танець усіх поривав — молодих, старих. Старі егомості і вони спокусилися, залишивши префранса, зі своїми імостями пішли в танець.

XII

Рік річно карнавал починався Земянським балем, а ним проводив князь Сапіга, гордий пан, з руського роду, зовсім ополячений, власник великих земельних просторів. Оце і тепер в старосвітському кунтуші, часом погладить сивого вуса, намічує програму репрезентаційного балю. Його бистрі очі, що над ними стріхою повисли брови, непомітно зупиняються біля входових дверей. Він уперше очікує запрошених гостей, руську інтелігенцію. Це ж його проект таким чином врешті зблизити ці два "братні" народи. Але велике невдоволення владного пана було, бо досі ніхто з бажаних гостей не з'явився. "Вони" повинні б прийняти запрошення, як велику честь, адже на балевому запрошенню — його підпис, князя Андрія Сапіги.

Тому баль припізнився. Врешті князь дав жидам наказ грати польонеза. Польський старий звичай велить польонезом починати баль.

У першій парі сам князь з жінкою Анною з Острожських. За ним старше товариство в довгих кунтушах, даліше молодь у фраках.

Наче у припливі море пливе шляхта під звуки польонеза. Граціозно, поважно в ритм музики проходить Константин Грабянський з елегантною старостиною. Та чомусь пан Грабянський нахмурений, і шрам на чолі від того ще більше виступив. Важкі думки у нього в серці. Якраз у шостому ряді побачив Станислава Яловіцького з Леною Скшинською. Пан Станислав вибрав товариство не Клементини... А де Клементина?.. Який сором! Яке пониження! Чому ніхто її не запросив танцювати? Невже просидить під стіною весь вечір?..

Тадей танцює з панною Агнешкою. У нього на лиці байдужність. Підстаркувата Агнешка... А втім, яка

йому різниця з котрою дідичкою танцювати. Вони всі подібні до себе, як рідні сестри. Безідейні дідички, провінціоналки. Тадей забуває всю свою романтику, думає реально. Скільки землі має Зебжидовський?.. Дві тисячі моргів, ліси, полювання... Гм... а вона?.. Одиначка, панна давно по двадцятці. Ніхто їй досі не трапився. Вона, чи радше її батьки погодяться на наше вінчання. Я остаточно з нею ожениюся... Полювання на качки на фазани, яке я люблю, а моя кар'єра в намісництві теж не будуще. Колись дослужуся титулу цісарсько-королівського надрадника. Мабуть з тією метою спитав мене Зебжидовський, який я вибрав фах.

Передумавши все те, Тадей обдаровує дівчину кількома компліментами. Почувши стільки признання її краси, вона зовсім розгубилася. Агнешка повисла на Тадеєві наче на вішаку, і з цілої сили притоптала йому ногу. Вона вибачається.

— Ласкава панно, ваша ніжка чародійна. Навіть нагніток, на який ви наступили мене не болить.

Рівночасно Тадей слідкує за сестрою. Клементина не танцює. Для нього це не є несподіванкою. З тією думкою запросив Юліяна на баль. Тільки батько обманує себе надією, що з Клементиною ожениться Яловіцький. Тадей іншої думки. З того часу, як батько продав Тустановичі, він знає, що "землянські" пороги для нього і Клементини замкнені. Може числити на якогось урядника в містечку, або на Юліяна. Клементина в ньому закохана. А тільки чи наладне з батьком справу їх одружіння? Це буде перший мезальянс в їх родині.

Клементина переживає першу невдачу. Ніхто досі її не заангажував. Чи просидить так цілий вечір?.. Навіщо купила дорогу робу?.. Купувала з думкою про Юліяна. Чи прийде?.. Обіцяв... А якщо не прийде?.. Клементина близька плачу.

Аранжер князь Сапіга назначує другий танок. Яловіцький перейшов біля Клементини, не вклонився, наче не побачив. Але не про нього її думки.

Ніхто досі з українців на баль не прийшов. Юліяна теж нема. Адже з метою зискати симпатії українців за-

просив їх князь Сапіга. Буревійно прошумів мазур і музика затихла. Янкель строїв скрипку і дав знак музикантам припочати. На наказ князя Сапіги слуги принесли на срібних тацах, як нагороду музикантам, по келішкови "шабасівки" і калач та рибу.

Гостра шабасівка підбадьорує жида-музиканта. З-під пальців старого Янкеля пливають чародійні тони вальса Штрауса. Янкель — музика не абиякий. Сантиментальний вальс ще більше розжалоблює Клементину. Це "їх" Донаввеллен.

І знову всі панни і пані заангажовані до вальса, тільки вона одна сидить під стіною.

Несподівано радісно забилося серце, а ця радість виявилась в очах, що наче іскри зайсніли, побачивши у дверях елегантного, в святковому одязі теолога, Юліяна Яросевича.

Аранжер князь Сапіга зараз його помітив. Підійшов — подали собі руки. В поведінці молодого питомця маєстат, повага, гордість. "Таким можуть бути тільки руські аристократи" — подумала Клементина.

Юліян запримітив Клементину, підійшов до неї. Хвилину стояв очарований її красою. Вона, без слів встала і подала руку на привітання. Бо, чи треба слів, коли серце заговорить, коли воно радіє щастям кохання?

Юліян уперше тримав її тонкий стан, уперше її доторкнувся. Чули, як в ритм билися їхні серця.

Він вибачається, що дещо припізнився. Щиро признався, що причиною спізнення був руський бал. Мусів хоч на кілька хвилин там заскочити.

Клементина зрозуміла Юліяна, не загнувалася. Вона ждала його і врадувана його присутністю.

Очі всіх пань та панянок звернені на прибулого гостя. Своєю поведінкою, красою, теолог притемнив усіх польських аристократів.

— Ах! він чудовий... Чи це той "закордонний царевич", що про нього пан Тадей мені сказав?.. — спитала Агнешка, і не могла запанувати над сильним враженням, захоплена красою і дистинкцією теолога.

— Врешті маємо представника руської інтелігенції... він прекрасний! Чи знайомий панства? — спитала старостина пана Грабянського, танцюючи з ним вальса.

— Гм... так... товариш сина... — відповів зніяковілий.

Те, що Яросевич запросив дочку танцювати, старого вразило. Трудно сказати — врадувало, чи навпаки... Цей балъ заплянував батько інакше. Призначив великі гроші на робу для Клементини. Однак присутність питомця врятувала Клементину від "петрушки", а з тим і насмішок польського товариства. Аранжер балу, князь Сапіга, його очікував, подав руку... Хоч разом з тим його польська гордість бунтувалася. Мали б дідицькі двори замкнутися назавжди перед Клементиною, тому, що він продав Тустановичі?..

— Як зветься цей пан? — спитала старостина.

— Юліян Яросевич... — ледве промовив Грабянський.

— Яка граціозність в танці... яка небуденна краса! — захоплювалася старостина.

— Гм... дуже милий хлопець... товариш Тадея... часом провідує його... з доброї священичої родини, ласкава пані, старостино...

— Пан не загнувається, коли я скажу, що вони обидвоє до безтями закохані... і, що такого красивого хлопця не може дівчина не любити.

Старий пан схвильовано скубав вуса, увесь час танцюючи з пристаркуватою, але гарною старостиною. А коли музика на декілька хвилин переставала грати, заходив до буфету поговорити із знайомими дідичами. Чомусь вони неохочо з ним розмовляли, не запрошували напитися шампанського, а по кількох словах, вибачившись, його залишали. Невже причиною також те, що він вже не дідич?... Через те ніхто не запросив Клементину танцювати?... А тільки старостина так люб'язно до нього всміхається... чи може йому здається... він вже, мабуть, дешо напідпитку...

Старий Янкель знову підстроював скрипку і захо-

чував музикантів грати. Він знав звичай польської шляхти. Чи раз йому за добру гру розгуляна шляхта кидала в скрипку золоті таляри, а музикантам у жмені дрібняки. Це було ще в його молодості. Але чи так швидко переведеться польська шляхетська кров?.. Князь Сапіга напевно кине йому опріч заплати ще кільканадцять ринських.

І знову летіла пара за парою — молодь у фраках, а панове в кунтушах.

Жаль великий мав Грабянський до шляхти, дідичів, а найбільший до молодого Станислава. Тадей увесь час стежив за своїм батьком. Цей аристократ, що придержувався всіх правил доброго тону, що тільки міг дозволити собі випити понад міру в "Землянській Господі Хмелевського" — вже ледве стоїть на ногах. Ще поки час, поки не звернув на нього уваги князь Сапіга, він мусить батька забрати з балю додому. Тому зайшов до буфету. Батько якраз велів подати собі чарку.

— "Вашець" нап'ється зі мною?.. — спитав по-п'яному.

— Ні...

— То і "вашець" не хоче зі мною пити?..

— Татку... час нам додому...

— А ти "вашець" мені не кажи що час додому!.. я танцюю з найкращою з усіх пань — старостиною!..

— Татку... прохаю більше не пити!..

— Ти "вашець", мені не приказуй!.. Син буде батька вчити!.. А знаєш... я їх всіх тих аристократів, дідичів маю... знаєш... де?.. А той "ксьондз" хоче з Клементиною женитися?.. Зависоко сягає...

— Татку... прохаю перестати!.. люди чують...

— Нехай чують... я їм всім скажу, що їх маю... десь!

Музика заграла знову мазура. Грабянський заревів на все горло:

"Єще еден мазур дзісяй, хоць поранек сьвіта!.."

Всі звернули увагу на п'яного. Князь Сапіга гнівно підніс брови. Такого ще на балі не бувало. Тадей задерснів. Батько впився, і поводитьсь в товаристві не як

аристократ, а як п'яний швець або муляр. Тому чим-швидше, заки ще не всі запримітили поведінку п'яного, насилу забрав його з залі. Залишивши сестру під опікою Юліяна, він велів візникові їхати додому.

ХІІІ

Такого ще зроду не бувало, щоб пан Грабянський, той, що звертав увагу на найменший нетакт дочки та сина, що не дозволяв у дні ярмарочні швендятися поміж міським поспільством та хлопством, — нараз на репрезентаційному балю впився і скомпромітував родину. Ні, такого ще ніколи не бувало! Уся околиця знала його не тільки як "арбітра елеганціум", але й джентлмена щодо жінок у повному того слова значінню. А як він поступив з старостиною? .. Вигукував, ординарно підморгував до неї, наче простий мішух.

В Тустановичах, хоч пивничні полиці угиналися від різного рода напйтків, він знав їм міру. Дві-три чарки для доброго настрою любив випити. . . і нараз. . .

Правда, тільки раз в життю був п'яний, оце так, як тепер. Це було коли він по нещасливо закінченому січневому повстанні в 1831 році вернувся додому. Випив з горя, але це сталося без свідків. Знала тільки дружина Софія.

Ось тепер лежить непритомний в своїй кімнаті, компрес на голові, кричить, розмахує руками. Біля нього Тадей і гувернантка Ема. Син за всяку ціну бажає від німки закрити родинний скандал, і пояснює стан батька несподіваною хворобою.

— О, Боже! Що сталося?.. Вельможний пан хворий!.. Чимшвидше покличте доктора! — радить німка.

Однак син проти того, щоб кликати лікаря. Завтра вже все містечко гудітиме про скандал, що трапився на балі, навіщо ще й лікаря втаємничувати.

Стара Цецилія знає правду. Перед її досвідченим оком нічого не закритється. Колись в її молодості бувало таке ж саме з її чоловіком. Як упився, тоді таку саму галабурду зчиняв. Нехай ясний пан проспиться і все буде

гаразд, Цецилія має найкращий лік на хворобу дідича. Вона приносить квашений огірок. Він напевно допоможе. А тільки старій Цецилії дивно, що за увесь час дідичеві тільки те вдруге трапалося.

Дідич проклинає польську шляхту, навіть самому князеві Сапізі та іншим дістається за те, що вони ренегати, перекинчики. Вихвалює Яросевича. Оце він один вартий його дочки і дозволить на їх женитьбу. Пригадує, що мати Клементини була русинкою.

Грабянський ніяк не втихомирюється. Надто велика образа його стрінула на цьому балю.

— Я їх всіх маю десь... І того зарозумілого смаркача Яловіцького... нехай вони мене всі поцілують...

Таких ординарних слів ніколи ще від батька Тадей не чув. Добре, що німка не розуміє, а то б рознесла по місті. Ось так вибалакавшись, нарешті пан Грабянський, з компресом на голові, заснув довгим сном.

**
*

Тільки Клементина не в цьому світі. Підійшла до вікна — мріє. Зорі на небі ще не погасли, так близько, тільки руку простягнути і одну зловити. Вона прийняла Юліяна освідчини. Пополудні приїде просити батька про руку Клементини. Що їй польський шляхетський рід!.. Вона кохає... бажає тільки його.

В означеній порі Юліян приїхав святочно вдягнений просити Грабянського про руку дочки. Серце билося молотком, вступаючи в дім Грабянських. Чи дозволить оженитися з його дочкою?.. А як що ні, він висвятиться у безженстві, — рішив теолог.

Юліяна привітав тільки Тадей і Клементина. Вислухавши Юліяна постанову, товариш, подаючи причину наче батько хворий, порадив з офіційними освідчинами заждати до канікул. Це тільки п'ять місяців, а за цей час він наладнає справу і певен, що батько погодиться. Вислухавши порад приятеля, Юліян рішив аж у літі освідчитися, однак неофіційно молоді вже вважалися нареченими.

Любов — ця зрадлива фея несе їх в казкову країну мрій. Клементина погодилася проїхатись саньми за місто. Юліян не взяв з собою цікавого Грицька, а то б він ще перед часом все виляпав в дома. Про свій намір оженитися з Клементиною Юліян рішив сказати батькам після того, як освідчиться панові Грабянському.

Довкруги снігом покриті біліють поля, тут і там вже загорілись перші світелка в селянських малих хатинах.

Юліян показує рукою Клементині село.

— Клімусю! Таке це наше руське село. Воно бідне, наче приникло до землі. Чи будеш в ньому щасливою?

— Буду! Всюди буду з тобою щасливою, мій ти орле!

— Мое ти щастя. . . моя ти "голубонько"! (Тільки одне слово "голубонько", сказав Юліян по-українському). — Він ніжно цілує руку нареченої.

— Ти для мене увесь світ. Моя ти мріє. . .

Нараз хмаринка неспокою проявляється у двох зморщках на його молодечому чолі. Він каже:

Клімусенько, не можу тобі дати багатства, а тільки своє любяче серце. Священик, коли приходить на нову парохію застає тільки без обстановки хату і порожне поле. Мусимо зачинати наше життя від нічого. Так зачинали мої батьки, бабуня, мій прадід. Говорю тобі те все щиро, щоб ти не мала до мене жалю, якщо не буде все так, як би ти собі цього бажала. Вибач мені, кохана, але це я тобі мусів тепер сказати. . .

Клементина, вислухавши Юліяна, закинула руки на його шию і довгими поцілунками відповіла.

— "Голубонько", підеш зі мною в цей тобі чужий світ? . . Не лякаєшся?

— Піду, тому, що кохаю! Нічого не лякаюся з тобою, мій милий.

XIV

Другого дня містечко швидкою блискавицею вже про все дізналося. З тої причини нікого не бралася робота, про ніщо інше не було мови. А коли взяти до уваги людську фантазію і здогадливість, то чутки про подію в містечку перейшли всі можливості правди. Поширилася вістка, що дідич Грабянський впився тому, що залюбився в старостину. А далі, наче староста визвав його на поєдинок, а секундантами мають бути князь Сапіга і дідич Зебжидовський. Говорили, що Станислав дістав "коша", а Клементина заручилася з Яросевичем. Краса теолога захопила всіх пань і всі залюбилися в нього. Юліян в очах жіноцтва став середньовічним Дон-Жуаном. Усе це були тільки перебільшені сплітки, бо Юліян не мав влачі Дон-Жуана.

Сплетні перебігли вже чи не десятій раз містечко, починаючи від польок, а кінчаючи цікавими українками, бо таємниче зникнення Юліяна викликало різні здогади. Вістка добрила навіть до старого Кляйна, а купець аж тепер зрозумів свою провину. Знали всі в містечку і околиці, а тільки — як це буває — про сина не знали батьки, а бабуня даліше клала пасьянса, чи Юльо ожениється з Марійкою.

Смуток запанував в домі Левицьких. Наче помер хтось дуже дорогий. Юліян був бажаний не тільки Марійці, але й батькам. Добрий, інтелігентний, що трудно такого другого знайти. Паніматка не пожаліла б для нього на нове господарство коров, та всячини. Найкраща худоба, збіжжя та господарське знаряддя, все вже було призначене для них. Бо як каже пословиця — з бідую почнеш, з бідую помреш. А їмость Ганна не хотіла, щоби Марійка бідувала. Нараз зрозуміла, що не судилося Марійці бути замужем за Юліяном.

Після розчарування на забаві, Марійка не могла заспокоїтись і мала великий жаль до Юліяна. Зрозуміла, що втратила його назавжди. Причини дивного зникнення ще не знала. Очікуваний Теофіль Рогожинський мав все розвідати і розказати. Серце хотіло оправдати вчинок Юліяна. Може його спонукали якісь політичні справи?.. Хотів використати знайомство князя Сапіги.. Але навіщо цього йому?.. Раптом підказало її серце, що причиною могла бути тільки дівчина, ця дівчина, що до неї їздив до Дрогобича, а вертаючись, минав їх приходство.

В пізній зимовий вечір приїхав Теофіль. Їмость Ганна Левицька, виглянувши у вікно, побачила небажаного гостя. Вітаючись з паніматкою, і побачивши на її лиці гримасу невдоволення, він ще більше розгубився.

Марійка ввійшла з кімнати і дружньо з ним привіталася. У Марійки була ще мала надія, але зажурене обличчя Теофіля і його перші слова звернені до Марійки, коли залишилися самі, веліли здогадатися сумної правди.

— Панно Марійко, не хотів би я вас засмутити цією вісткою..

— Я здогадуюся. Юліян пішов на польський бал для дівчини..

— Так.

— Скажіть, хто вона, ця полька?

— Дочка збанкрутованого дідича, Клементина Грабянська.

— Чи буде він з нею щасливий.. Інша нація, інший обряд.. мова..

— Панно Марійко, забудьте його. Забудьте, не думайте більше про Юліяна, — просив, благав її, але втихомирити серце дівчини було не легко. Наче назверх цього не показувала, бо її гордість не дозволяла, але "Теплемасло" здогадувався і співчував горю любої йому дівчини.

Якби в його силі, він їй небо прихилив би, зорю з неба дістав би. Він радів би її щастям, сумував її горем.. І він просить, щоби Марійка забула Юліяна. Так

широ, по-дружньому втихомиряв Марійку, а вона відчула велику вдячність за ці його добрі слова. Знала, що Теофіль кохає її і тепер також страждає. А чи зможе вона хоч дати йому приязнь за його серце?

До від'їзду на студії до Львова було ще декілька днів. Юліян не приїжджав, зате Теофіль часто вечорами був у Левицьких. Вона приймала ці відвідини по-дружньому. Теофіль старався заспокоїти Марійку, говорив про велику ідею в праці для руського народу. Цій праці вона повинна тепер посвятитись, а час мине, і серце забуде Юліяна.

Врешті надійшов день від'їзду Теофіля. Теофіль сказав, що її кохає, і чи може хоч мати її приязнь. Якщо вона його не захоче, тоді він висвятиться в celibatі. Марійці стало жаль доброго, але безрадного "Тепломасла". Йому треба родини, дружини яка б повела господарство, треба ж йому і поради, доброї людини, а не самотності.

Так передумуючи не серцем, а розсудком керуючись, — бо і її доля непевна, як помруть батьки — прийняла освідчини. Почуття образи залишилося за те, що Юліян на забаві "передав" її "Тепломаслові". Вона з цього "Тепломасла" зробить тверду крицю, вишліфує його серце наче дорожній криштал... обидвоє працюватимуть для народу і Божої хвали.

— Теофілю, любови, ви знаєте, не можу вам дати... я щира з вами. Але дам вам вірність і приязнь подружжю, — врешті промовила.

— Марійко, ти моє щастя, приязнь більше варта, як зрадлива любов, — врадуваний відповів Теофіль.

Не поетично, а зовсім реально, по-людському молоді люди заключили подружжю умову на ціле життя. Марійка подала йому руку, а він пригорнув її до серця і опісля поцілував. Зворушена Марійка повела рукою по його чолі і по-братньому поцілувала. Ще раз Теофіль поцілував її руку врадуваний хоч братньою любов'ю. Глянув на її очі, але ці очі холодні, не давали надії на любов.

Левицькі вже знали, і здогадувалися такого закін-

чення. І тому коли Марійка увійшла до кімнати під руку з Теофілем, вони поблагословили молодих. В душі однак жаліли дочку, знаючи, що милий серцю був Юліян. Але, як каже приповідка: судженого конем не об'їдеш.

Щасливий від'їхав Теофіль, але в цю ніч Марійка сльозами заливалася. Кохала ще більше, тужила за Юліяном.

З радістю дізналися батьки Теофіля про його намічене подружжя. Вони знали, що безрадному, але чесному Теофілеві треба енергійної жінки, а такою була Марійка. Як звичай велів, отець Рогожинський з жінкою і сином другого дня приїхали до Левицьких і поблагословили молоду пару.

XV

В поїзді другої кляси, втиснувши голову в оксамитом критий фотель, Юліян вертався з канікул до Львова. Серед вечірньої тиші часом почувався свист льокомотиви, іскри з вугілля підіймалися вгору і зараз топилися на снігом вкритих полях. Потяг стукав, нагинався то в один, то в другий бік, і довгим свистом пробуджував Юліяна з мрій.

Юліян, оп'янілий першим коханням, згадував в думках Клементину і її слова, що ними дала згоду ділити з ним життя. Часом затрівожила його думка, чи батько, пан Грабняський дозволить їм звінчатись. Він поляк і як впізнав з розмови шовініст з мріями про Україну як нерозривну частину Польщі... А яких поглядів вона — вибрана його серцем?..

Дальші роздуми перервав свист льокомотиви та скрипіт коліс в'їжджаючих на нові рейки, а з тим сповільнене темпо потягу. Потяг, проїхавши дорогу з Дрогобича до Львова, в'їжджав на недавно збудовану австрійською владою станцію, вкриту скляним павільйоном. Юліян надів хутро, на голову поклав чорну кримську шапку, і взявши з полиці валізу, разом з подорожніми довгим тунелем подався до виходу в місто.

Львів, столиця Галичини, в порівнянні з Віднем був малим провінціоальним містом. Мешканцям Львова ще не були відомі трамваї, які вже появились на вулицях європейських міст. Дерев'яні хідники, або ще гірші з утрамбованої землі, по дощі наповнювались водою, калюжі стояли на вулицях, а нафтові ліхтарі ледве роз'яснювали темряву.

Рух того вечора був більший, як звичайно. З різдвяних канікул верталися студенти та теологи. Молодь з підльвівських околиць приїжджала звичайними сань-

ми, або залубнями. Коломияни, тернопільчани припізнались, хоч користувались потягом. Їзда потягом не була вигідна, бо часто потяг з браку палива ставав серед поля, в часі заметілі пасажири відгортали сніг на рейках, але, поминаючи всі ці неприємності, потяг був практичніший, тому, що мав дах, а люди в ньому не мерзли.

Юліян приїхав до семінаріяльного конвікту один з останніх. Щасливий увійшов до залі, де вже гуртувались богослови, не закріплюючи зміни товаришів щодо нього. Однак всі наче його недобачували, а якщо заговорили, то по кількох словах відходили від нього.

Теологи якраз готовились до співанки. А співаком був Юліян не абияким. Чомусь тепер не йому, а іншому товаришеві припала диригентська палочка. Але Юліян і цього не закріплював увесь з думками про Клементину.

В залі ще причікували на співаків, його далі не добили. Всі гуртувались коло "Теплогомасла", хотіли докладніше дізнатись про те, що сталося на вечірці "Руської Бесіди". Вістка, що Юліян, знехтувавши своїм руським товариством, пішов на польський бал була загально відома.

— Кажуть, вона дідичка, — хтось сказав.

— Яка вона дідичка! Усе майно жиди забрали.

— Знайшовся дурний русин.

— Кажуть, князь Сапіга подав йому руку, привітав його на балі. . .

— Свій свого знайшов. Адже Сапіга з руського роду. . .

— Невже Юліян аж так дуже закоханий в польку?

— А що на те Марійка? . .

— Покинув свою для польки. . .

— А може полакомився на гроші?

— Всі гроші пішли за довги.

— Хіба Юліян навіть приданого не дістане?

Молодий Юліян, затоплений у свої думки, дивився на лапатий сніг, що вкрив сад конвікту. Часом ще задзвеніли дзвінки на подвір'ї, а тоді сторож отвирав браму запізненому питомцеві.

Своїм першим молодечим почуттям тужив за нею, але тугу нагороджувала певність недалекого їх одруження. Виїжджаючи на свята, не знав, чи Клементина його кохає, чи може мати надію на її прихильність. І несподівано мрії сповнились. Вона погодилась жити в селі, і достосуватись до всіх традицій священничих родин. Клементина в уяві молодого теолога мала стати такою, як його мати, бабуня і всі предки його священничого роду, а він, голова родини, представник роду Ярошевичів. Шляхтянка-полька мала покинути своє рідне гніздо, перейти до його родини.

Раптом Юліян почув насмішливу пісеньку, що її хором заспівали всі товариші:

Не дивуйся любий друже,
Що я польку полюбив,
Її постать, очі, ручки,
Личко мов папір.

А за нею ще друга пронеслась пісня, як бунт проти поневолення усього українського народу, бунт проти панування ворога над народом. Прозвучали новонароджені Франкові слова:

Не пора, не пора, не пора
Москалеві, ляхові служить.
Довершилась Україні кривда стара,
Нам пора для України жить.

Юліян ображений, поденервований нараз зрозумів, що йому між товаришами не буде місця. Кинувши товаришам глумливе слово:

— Насміхаєтеся з мене?.. Оженюсь з полькою! — вибіг чимдуж на коридор.

Юлеві не стало віддиху. Сидів на лавці, схопивши чоло в руки. Чому ж така ненависть до нього, тому, що хоче оженитися з тою, яку кохає, яка йому цілим світом?! І нараз зрозумів те велике провалля, що буде його розмежовувати з українським громадянством, з родиною.

На коридорі почулись чийсь кроки. Зближався до нього його товариш Мирон. Прийшов до нього з дум-

кою переконати товариша в нерозважності його постанови женитися з полькою, римо-католичкою. Сів біля Юліяна і спитав:

— Юлю, чи дуже її кохаєш?

— Кохаю, дуже кохаю.

— Чи міг би ти для своєї нації, для руського народу пожертвувати цю любов?

Юліян мовчав. Дві сльози впали на його лице.

— Друже, я тебе розумію. Це велике почуття дане Господом Богом. Любов. . . Але не кожна любов приносить щастя. Зрозумій, що занадто великі розходження національні і релігійні можуть змінити ваше почуття.

— Моя любов до Клементини ніколи не зміниться.

— А що буде, як зміниться її почуття? . . . Вона затужить за своїми, за своїм костьолом, звичками шляхетськими.

— Ні вона буде мене кохати.

Я ще раз питаю тебе, чи знайшлось би у тебе стільки волі і сили характеру закинути думку про женитьбу з нею.

— Не можу. Дав слово честі. Вона також зрікається польських традицій, життя в місті, буде такою їмостею, як всі в нашій родині.

— Чи подумав ти, що своїм нерозважним кроком унещасливиш Марійку?

— Я не обіцяв їй женитися. Була мені тільки знайомою, такою, як інші дівчата.

— Кажуть, що вона погодилася вийти заміж за "Теплемасло". Така гарна дівчина, де їй під пару він? Вона це зробила тобі наперекір.

— Він буде для неї добрий, бо він Марійку кохає так, як я Клементину. А ця його щирість, доброга, шляхетність душі примусять її забути мене, його полюбити.

Знову настала мовчанка. По хвилині Юліян заговорив:

— Ти сказав: любов Господом дана. Як би я покинув Клементину і оженився з другою дівчиною, я пішов би тоді проти Божого закону. Обдурював жінку, а в серці даліше мав Клементину.

— Ще одне тебе питаю: яка мова буде у вашому домі?

— Не знаю. Ми говоримо по-польському. Клементина нашої мови не знає. В селі вона навчиться.

— Чи подумав ти, що житимете серед нашого руського народу. Ви мусите стати його виховниками, бути їм прикладом. Що скаже селянин, як почує, що ви говорите по-польському? Ви будете для селян чужинцями, а ти тільки церковним урядником. Нашому селянинові треба дати душу, дати прихильність, а не відпихати його від себе.

— Клементина навчиться руської мови. Вона полюбить селян, полюбить мій нарід.

— А що, як його вона зненавидить? Та ще запам'ятай собі слова поета:

Руська мати нас любила
Чому ж мова ей немила?
Чом ся нев встидати маєм,
Чом чужую полюбляєм?

— Люби свою мову, шапуй її, не відходи від нас, бо нам тебе дуже треба, --- просив товариш.

Перекопати однак Миронові не вдалось Юліяна. Розійшлись, не договорившись. Юліян просив бути йому дружною на весіллі. Товариш, хоч не радо, погодився.

XVI

Яросевич на Великдень залишився у Львові. Зближалися кінцеві іспити, науки було багато. На кілька днів до латинського обряду великодніх свят написав два листи: один до панни Клементини, другий до его мості вельмишановного пана Грабянського, що рад би особисто скласти в цей Світлий Празник Воскресення Христа побажання, але науки задержують його у Львові. Була ще в листі дописка, чи его мосьть дозволить частіше бувати в його домі. Натяк зрозумів старий пан і прочитавши, пробурчав: гм... а хіба там в селах всі поіїви повіддавались?..

Однак Тадей приїхавши на свята переконував батька, що подружжя Клементини з Юліяном не буде жодним мезальянсом, тому дідич помалу освоювався з думкою віддати дочку за греко-католицького священика.

Пан Грабянський не почувався добре на здоров'ю. Хворів цілу зиму і аж з весною почав приходити до здоров'я. Розчарування, яке зазнав на балю, нило в серці, добиралось до організму. Зненавидів шляхту. Зрозумів, що відколи продав Тустановичі, був вже тільки звичайним обивателем малого містечка, от таким як оцей сусід Шидловський. Шидловський... — з погордою думав колишній дідич про нього. — Звичайний перепродавець корів та свиней. Колись цей Шидловський покірно стояв в кухні в Тустановичах і чекав аж Грабянський через економа перекаже, котру корову продати. А тепер цей же Шидловський безцеремонно "тицькає" йому руку, ще й потрясає і питає: "цо там него слихаць, сонседзе?.."

Про те тепер також думав Константин Грабянський, проходжуючись стежкою серед розлогих овочевих дерев, що на них рясно рожевіли перші літні яблука. Бажаючи

відвернути настирливі думки про Шидловського, обмірковував реально зрівноважено дальшу долю дочки.

...Гроші топляться в касі як сніг. Відїхала пані Ема до Відня і це дещо облегшило його бюджет. Зате залишилася Цецилія, але вона не вміє господарити поміському, ощадно. Їх тільки трое, а вона купує продуктів на десятеро, ще й бурмоче, що спіжарня порожня і бере даліше на кредит у Кляйна. Кожного місяця Кляйн посилає великі рахунки, а він мусить їх платити.

...Хоч би Клементина розумілася на веденню домашнього господарства. Вона не цікавиться тими справами, не розуміє, що чогось може не бути. Він слухняно виконує всі її забаганки. От хочби не знати на що купила знову прекрасну шовкову матерію на робу... Треба ж врешті поважно подумати про її заміжжя.

...Цей зарозумілець Станислав... Час вже покінчити з думкою про нього... Яро-се-віч...

...Яро-се-віч... — ще раз в думках проскандував старий пан. — Але чому він запротестував тоді, що не називається Яросевич, а Яросевич?... Похвалився своїм боярсько-козацьким родом... і про участь свого предка в брані Хмельницького проти поляків згадав. Значить він народовець... А хіба рід князя Острозького, Сангушка, Радивиля та многих інших не був руський?... А всі вони, прийнявши римо-католицизм, стали поляками... Коли ж Юліян, на лихо, майбутній греко-католицький священник...

Думки перервала Клементина. Вона вибігла з дому і кликала:

— Татку, татусю... приїхав Тадзік... і Юліян...

**

Юліян, приїхавши на вакації, взяв собі як посередника в освідчинах товариша Тадея. Непевний, чи батько погодиться на його заміжжя, вступав в дім старого пана, але усмішка, а навіть перші слова Грабянського розвіяли його сумнів. Пан Грабянський по-родинному поклепав його по плечу, потис руку і спитав, чи всі іспити він закінчив.

Це осмілило молодого богослова і він виявив причину відвідин.

Пан Грабянський покликав дочку, і велів їй сісти рядом з Юліяном. Клементина зворушена сіла.

— Вашець пан Юліян Яросевич признався мені в "афекті" любовному до тебе, Клементинко... Чи і ти його кохаєш?

— Так... — відповіла.

— Чи любов твоя така велика, що згідна з ним ділити долю і недолю спільного життя?

— Так, татку...

— Чи здаєш собі справу, що виходиш заміж за... уніята, греко-католицького священика... Унію цю прийняли його предки в 1596 році завдяки інтервенції нашого польського "моцарства", Річипосполитої польської, яка все була "передмурям" християнства і її метою було знищити "схизму".

— Так, татку...

Пан Грабянський звернувся до теолога.

Ваша мосьть як мені відомо теж з шляхетського роду, бояр, Яросевичуф.

— Так, вельможний пане.

— Наш рід Грабянських гербу Корона. А цей герб завдяки заслуг надав нашій родині король Жигмунт III. Оце тепер рід наш по віках увійде по лінії жіночій у не менш славну родину Яросевичуф... гм... католиків... уніятів... чим дасть почин до ще більшої згоди між одним великопольським народом... так би мовити... до злиття цієї малопольської вітки, що зве себе "русинами". Кожний з нас знає, що мова, якою говорить простояуддя, це тільки діалект нашої великопольської мови. Тому й мудро вчинили ваші руські магнати, Сангушки, Радивіли, Сапеги, Острозькі, що залишивши греко-католицький обряд, перейшли "на лоно" нашої "ойчизни"...

Юліян зрозумів увесь нонсенс тієї балаканини, але в часі офіційних освідчин годі було забирати будь який голос. На щастя, цю балаканину, яка могла б три-

вати довго перервав Тадей. Оце він спитав, чи тато мав би бажання щось сказати щодо недалекого їх заміжжя.

— В нашій родині, — говорив Грабянський, — перед вінчанням обговорюють справи матеріяльного характеру... Отож, я дочці не можу дати майна.

— Я майна не прошу, вельможний пане. Дороблять будемо, господарюючи в парохії.

— За те я хвалю, мостя пана. Продавши Тустановичі, у мене мало залишилося готівки, хіба весілля справлю таке як належить.

— Я ні про що не прошу.

— Чи батьки мостя пана знають про це рішення?

— Ще ні. Діставши дозвіл від вельможного пана, сповіщу їх, і проситиму благословення.

— Вони пей подружній зв'язок приймуть з великою радістю.

— Мої батьки, я знаю, будуть любити панну Клементину.

— Ще одне питання: щодо вінчальної церемонії... в церкві, чи в костьолі відбудеться.

— Греко-католицькому священникові канонічне право наказує скласти вінчальну присягу в церкві.

— Згода! — відповів Грабянський.

— До асисти запросимо ксьондза пробоша Собчака! — поквапився сказати Тадей, який увесь час, заложивши по-театральному руки, стояв біля вікна і слідкував за розмовою.

— Так. Це піднесе весільну урочистість, — сказав Грабянський.

— В якому обряді вашець пан і дружина мають намір христити дітей?

— Моя дружина дозволить, що хрищення дітей відбудеться в церкві за греко-католицьким обрядом. Цього вимагає мій священничий стан... Ми тільки обрядом різнимся, підлягаємо Римові, — звернувся Юліян до Клементини.

— Я погоджуюся христити дітей в греко-католицизмі, — дрижачим голосом сказала Клементина.

— А мова... мова, розговорна мова яка у вас буде?

Ви будете жити між руським селянським народом, — питає Грабянський.

— Так... мова... ми досі говорили по-польському... Як зволить панна Клементина, так буде.

— Тільки по-польску!.. Не розумем по-руську! Наша Матка Боска Ченстоховська полька! — вибухнула Клементина так стихійно, що аж холодом Юліяна обвіяло.

Наче мирно закінчились заручини богослова з полькою, яка незабаром мала увійти в руську священичу родину.

XVII

Молоді обмінявшись заручиновими перстнями, попрощалися. Юліян поїхав додому з наміром сказати про своє рішення батькам і просити благословення. Клементина залишилася сама в своїй кімнаті. Вона тріумфувала з двох причин. Передусім, що так легко вдалося їй обминути всі перешкоди зв'язані з їх вінчанням. Її вимріяний лицар, що для неї залишив українське товариство, пішов на баль Зем'янський мав незабаром бути її чоловіком. Але найбільше тріумфувало серце польки-шовіністки, що вперше забилося. Недавно пережите вона схопила в своєму останньому слові: "Тільки по-польську!.." --- Як вона це героїчно сказала... А він глянув на неї, наче злякався тих слів і без протесту погодився.

"Адже, мусів погодитися. Я теж роблю для нього не одну жертву. Вінчання в церкві, життя в селі в ролі "їмості", відсутність польського товариства, а врешті цей греко-католицький обряд, що в ньому будуть хрищені діти. Хоч це одна католицька віра, але інший обряд, а з ним і приналежність до чужої нації".

Такі навіжені думки товклися в голові Клементини, коли в кімнату увійшов Тадей. Поклонник театральної музи, беручи участь в заручинах сестри, він уявляв себе одним з виконавців наміченої п'єси. Обнявши сестру, виголосив по-театральному:

--- Клімусю! Ти непересічна дівчина! Я переконався, що любовні справи вмієш поєднати з користю для наших національних ідей. Таких жінок чимало мала наша польська історія. Такою була королева Ядвига, що для добра і збільшення наших просторів, а з тим могутності нашої Річпосполитої вийшла заміж за короля Ягайла, чим вона закріпила руські землі... Або друга

постать нашого недавно минулого, любовниця Наполеона княжна Валевська, що для Наполеона покинула чоловіка. Думаєш там грала роллю тільки любов?.. О, ні! Цей романс мав куди ширшу національну мету. Хто знає, якби вдалось Наполеонові виграти війну, чи польський престіл тоді не заняв би син Наполеона і Валевської.

Клементина слухала уважно слів брата і впевнялась, що опріч особистої любови є важливіше не затратити свого польського первня. Вона буде йти наміченою дорогою.

— Думаєш, Тадзю, що я добре сказала?

— Клімусю, ти за це заслужила на мій найнижчий поклін! — і Тадей по-шекспірівському вклонився сестрі.

— Я щиро кохаю Юліана, але також розумію, що в нашому подружньому житті мусить бути духова рівновага. Коли його терезки переважували, я теж на них поклала свої услів'я — польську розговірну мову.

— Кліма, сестричко, ти в тих словах виявилася найгеніяльнішим полководцем. Ти вже виграла! Адже мова, це серце, живе серце родини! Воно, тільки воно буде битися у вашому домі.

— А все ж мене одне непокоїть... цей греко-католицизм. В тому обряді будуть хрищені наші майбутні діти.

— Не будь надто перечулена. Греко-католицизм у вашій родині буде тільки фікцією. Діти, як дійдуть до пізнання, хто вони, добровільно перейдуть на римо-католицизм.

— Чи ти певний?

— Воно станеться за твоєю допомогою, матері-польки.

— Всіх доложу старань до того важного діла. Вчитиму дітей польських молитов, навчу любити нашу польську Матір Божу Ченстоховську. Вона колись врятувала Ченстохову від ворогів шведів, вона тепер і мені pomoже.

Тадей звернувся ще раз до сестри з братньою радою:

— Нехай між вами буде любов і згода. Юльо добра і чесна людина, другого такого ти б не знайшла. Але у нього деколи пробиваються народовецькі ідеї. Я не проти деяких прав для руського народу, я все вважав злочином закріпощення руського селянина. Нехай селянин має свою власну землю, нехай працює на ній для своєї користи. . . але нехай не пхається до політики. А руська інтелігенція хай теж зрозуміє, що вся правобережна Україна і Галичина від віків належала до польської Корони і мусить далі належати. Хай вони зрозуміють, що в їх і в нашому інтересі не роздроблюватись, маючи ворогів на заході німців, а на сході москалів. А за те і вони дістануть від нас деякі права, чи мандати.

Таку патріотичну промову виголосив сестрі брат і, побажавши їй доброї ночі, пішов до своєї кімнати.

Клементина схилила голову перед іконою Богородиці, щиро молилася. Перетяте шрамом обличчя Богородиці шведською шаблею, темне насвітлення ікони додавало Мадонні радше суворости. Здавалось, наче польська корона на її голові ще більше пригноблює Богородицю, бо занадто несправедливий обов'язок вклали поляки, жертвуючи їй корону.

Червоне світельце засвіченої лампадки впадо на ясну голівку щасливої Клементини. Вірила, що Матінка Ченстоховська їй допоможе у великому ділі.

XVIII

Не такий радісний вертався Юліян до Підгірного. Здавалося, що не ввійде, а прибіжить у кімнату просити батьків згоди, коли нараз. . .

Грицько теж насупився, жаль йому Юліяна. Мабуть, не повелось паничеві у поляків. . . ні слова не промовить, і голову схилив, зажурився. Та, либонь, не любить його вже полька. . . Ой, любить, любить, ще як любить. Чи може дідич не згоден віддати за нього дочку? . . Пан він гордий. А хіба це така велика честь для панича, що йде в польські пороги? . . Та ж кращого за нього трудно знайти. . . і майбутній панотець. А Грабянський, хоч дідич, чи мусить керпу гнути? . . А який він дідич? Продав село, та кажуть, грошей мало залишилося. А що варта дівчина без приданого? . . — От так собі міркував Грицько везучи Юліяна з Дрогобича.

Очарований і щасливий добрим ставленням до нього майбутнього тестя, Юліян аж тепер міг більше спокійно обміркувати все, що сталося. Вкололи його слова нареченої: "тільки по-польску! . ." — Слова ці нили в серці, не давали спокою. Хотів однак думати без будь-яких національних пристрастей. Усе наче по його бажанню сталося.

Про те, що не дістане приданого, ніколи не думав. Знав, що у дідича вже нема грошей. Будуть удвоє з господарства дороблятись.

Згода батька і нареченої на вінчання в церкві та присяга руською мовою наче промовляла в його користь. Хоч Тадей захопився і піддав думку взяти до асисті ксьондза пробоща з Дрогобича. Та воно тільки піднесе врочистість. А втім, будьмо справедливі — Клементина, її родина поляки. Нехай і цей старенький ксьондз, римо-католик, побачить нашу церкву, нехай

приглянеться нашому старо-слов'янському обрядові. Тут вже підбадьорив Юліяна релігійно-обрядовий патріотизм. Хіба його костюл в стилі гострого, холодного готику може зрівнятися з нашим радісним церковним барокко?..

Юліян думає про свою майбутню родину — дітей, що хрищені в греко-католицькому обряді в старій руській традиції будуть такими, як йому бажається. І знову, наче кліщами, здусило горло, що їх розговірною мовою не буде руська мова. — А хіба в мові увесь зміст?.. Бабуня Сабіна і покійний дід Яросевич теж розмовляли по-польському. Польські впливи передісталися в приходські доми. А батько і брат, хоч говорять своєю мовою, зате вони москвофіли, мріють, щоб слов'янські ріки зіллялись в російському морі. Таке покоління без почуття окремішності своєї національності видала друга половина дев'ятнадцятого століття.

Він вже інших переконань — народовець, русин українець. Свої переконання національні відважно висловив у розмові з паном Грабянським. Чому тепер залишає свою рідну мову, переходить на чужу?.. Які будуть їх діти?.. Чи виховані серед попівського руського оточення будуть такими як бажав би?.. — Такі думки далі товклися, аж повозка зупинилася перед приходством.

... Прийдеться тепер сказати батькам про свої заручини... — і стало лячно.

Батько та мати про подію на балю Земянському нічого досі не знали, хоч те все давно було відоме сусідам з подробицями. Вони далі бажали собі невістки Марійки Левицької і навіть на думку не приходила їм інша дівчина. Але вже перші слова Юліяна всіх затривожили.

Коли Юліян увійшов до кімнати, батько, панотець Яросевич читав москвофільську газету "Галічаніна", мати вишивала, а бабуня, як звичайно, клала пасьянса. Тепер була добра нагода поговорити про свою женитьбу. Перша почала мати. — Довго ти сьогодні забарився в Лисяничих... — був це натяк на Марійку.

— То за тим і за другим зійшов день... — відповів Юліян і не знав, як йому в'яснити, що його мова буде не про Марійку.

— А що?.. Був у них?.. — спитала бабуня тримаючи карти.

Юліян мовчав.

— Договорилися врешті щодо женитьби?.. Будеш так по кутах зідхати, аж тобі хтось зперед носа її забере, — сказала мати.

— Мамцю... я вже домовився... і хочу просити вашого благословення...

Мати зраділа. Марійка буде її невісткою.

Тепер рішив Юліян в'яснити непорозуміння. Він насилу виголосив менш-більш таку промову:

— Дорогі мої родичі і бабуню! Оце я вертаюся... так би сказати... від моєї нареченої, бо після офіційальної розмови з її батьком маю право бути нареченим... тепер про свій важливий крок життєвий повідомляю вас і прошу вашої згоди і благословення...

— Згоди?.. ми вже давно згідні, кращої дружини ти не міг ніде знайти, а до висвячення лишилося три місяці, то і весілля не забариться... Але чому ти, Юлю, просив про руку тільки батька? Хіба пані-матки Ганни не було вдома? Треба було заждати на неї.

Отець Яросевич відложив на бік газету і уважно слухав про що син говорив. Він також не сумнівався, що наміченою жілкою є Марійка. Але останні слова розвіяли всі надії батьків. Юліян знав, що врешті мусить сказати правду і таїти довше не може. Усвідомивши собі з яким розчаруванням прийме родина цю вістку, він врешті насмілився в'яснити непорозуміння. Юліян поправив ковнір, бо наче йому стискав горло, і урочисто сказав:

— Я... дорогі родичі не про те... не про Марійку... я просив про дозвіл віддати за мене Клементину... її батька... Константина Грабянського...

— Що?!.. Що ти сказав? Яку Клементину? Якого Грабянського? — басом загудів отець Яросевич.

Останні слова Юліяна були наче громом, що впав до хати.

— Ти не з Марійкою женишся?! Я чути не хочу про неї, про ту Клементину!.. Мамцю, чуєте, він жениться з Клементиною! — кричала їмость Ольга.

— Ха-ха-ха!.. — котився іронічний бас батька. — Мій син жениться з полькою! Аж у польські пороги забрив!

Бабуня на старості літ не дочувала і досі всього докладно не знала. Вона здогадувалася, що невідомо чому Марійка дала йому коша.

— Хіба це можливе, щоби панна Марійка тобі дала коша? Тепер якраз кладу пасьянса з тією думкою, і знову ця карова дама станула на перешкоді. То чи не які сплітки? Дама карова в картах — це непорозуміння і сплітки.

— Мамцю! Ви нічого не знаєте! Юльо освідчився не Марійці, а польці, Клементині Грабянській! — кричала в ухо тещі паніматка.

— Ага... знаю... чи не дідичка з Тустанович? — Раптом очі старенької заясніли. Бабуні заімпував польський шляхетський рід.

— Що не казати, рід Грабянських старопольський, це не те, що Левицькі, — заговорила бабуня.

— Мамо, що ви говорите? Хіба рід Левицьких будь що?.. Я не дозволю синові з полькою женитися! Вона вам заімпувала, але не нам! Що ти на те скажеш, Олю?.. То мали б ми посвоячитись з ляхами?.. А ми, Яросевичі, вже так низько впали, щоб наші нащадки були ляхами? Адже наш предок Микола Яросевич брав участь в брані Хмельницького проти поляків.

Москвофіл отець Яросевич розгорівся ще більшою ненавистю до поляків, згадавши свого предка. Кимось невідомим написана хроніка про участь сотника Миколи Яросевича в брані Хмельницького була вже радше легендою, однак переказ мав всю силу і став гордістю родини Яросевичів.

Паніматка залилася такими рясними сльозами і глосила, як за померлим.

Не маючи ніде зрозуміння, Юліян ще шукав союзниці в бабуні, знаючи, що вона мала великий голос в родині.

— Бабуню, я вас прошу, переконайте тата і маму, скажіть слово в моїй обороні. . . Я одруженням з панною Грабянською не зроблю нечести моїй родині. . . вона любитьме вас всіх.

— Юлю, і я тої думки. Це нам тільки "гонор", великий "гонор", честь, що дідичка Тустанович увійде в нашу родину.

— Яка там дідичка! Старий Грабянський вже давно продав жидам село і гроші "розтринькав", злобно докинув батько.

Нараз бабуня пригадала сон, що снився Юліянові взимі.

— А я тобі казала, що як святаєся блохи, буде якась напасть. . . так написано в єгипетському соншику. . . але жид — то гроші. Будеш мати великі гроші, Юлю.

Довго переконувала бабуня сина і невістку, і врешті дали свою згоду. Але в серці мали великий жаль до сина.

У таких родинних настроях минуло декілька днів. Батько завжди бурмоче, мати плаче, а Юліян ні словом не обзивається.

В думках матері ще тліла надія відтягнути його від подружжя з Клементиною. Вона все ще бажала одружити сина з Марійкою. Марійка була в очах матері ідеалом всіх чеснот і дівочих прикмет. І господарна, і добра руська патріотка, розумна, тактовна. Вона не те, що Клементина.

Ось так роздумуючи, врешті веліла запрягти коней, і рішила поїхати до отця Рогожинського, батька Теофіля "Теплогомасла". Хоч він у дівчат не мав успіху, зате його доброта, щирість нераз вміла неодного молодого хлопця завернути із злої дороги. Вона йому все розкаже, буде просити про допомогу. Може "Теплемасло" переконає Юліяна, відмовить від безглузлого одруження з полькою.

Не зараз після того, як паніматка приїхала до Ро-

гожинських могла приступити до бажаної розмови. Вона вижидала відповідної хвилини, а головне, розмова з "Теплиммаслом" повинна б бути в чотири очі. Приявність отця Рогожинського і їмості покищо не дозволяли починати розмову.

А розмова велася про те і про ніщо. Недалекі жнива, погода, дощі, не дай Господи, щоб не впали як почнуться жнива. Ось тепер посуха, а що було б якби під час жнив почалася сльота?..

Накінєць отець Рогожинський рішив похвалитися любовним успіхом сина.

— А ми, прошу їмості Ольги, вже лагодимося до весілля. . .

— До весілля?.. — скрикнула Ольга, тронута недобрим передчуттям. — Дві дочки ще малі, отож мова не про них. Теофіль?.. З ким мав би він женитися?..

— А так, до весілля. Наш Філько, прошу їмості Ольги, незабаром буде женитися. А дівчина і родина, що такої другої в околиці нема, -- сказав з метою допекти Ользі, знаючи дещо про залицяння Юліяна.

— А чи могу знати з ким пан Теофіль має намір женитися? — звернулася до "Теплогомасла".

— Пані добродійко, їмосте. . . при Божій допомозі мою дружиною буде панна Марійка Левицька.

Що діялося тоді в серці Ольги, трудно переповісти. Вона замовкла, а обличчя покрилося холодним потом. Світ закрутився і ні слова більше не могла промовити. Це запримітив отець Яросевич і негайно попрощався з господарями дому.

Вертаючись з невдалої візити, весь час буркотів на жінку.

— Хоч би ти, жінко, з приводу одруження Теофіля сказала йому так як годиться, добре слово, погратулювала, а то наче води в рот набрала.

— Ото й видумав! А чому ти мовчав?.. Було тобі гратулювати!

— Розмова велась між тобою і "Теплиммаслом" — боронився отець Яросевич. — А ти, Олю їхала з думкою просити "Теплемасло" про інтервенцію. . . знайшла

собі доброго посередника! — Отець Зеновій іронічно засміявся.

— А такий мене жаль зловив, як дізналася, що такому "Темпломумаслові" дістанеться Марійка. І жаль, великий жаль мені Марійки. Хіба вона його любитиме? Виходить з розпуки!

— "Теплемасло" — зневажливо буркнув панотець і весь час аж додому ні словом не обізвався до жінки. А Ольга далі плакала, або нарікала на майбутню невістку Клементину.

XIX

По всіх приходствах тільки й було розмови про намічене вінчання сина отця Яросевича з полькою-шляхтянкою. А коли розіслано запрошення, погодилися прийти до пана Грабянського тільки батьки, старший брат з Лемківщини і дві сестри з чоловіками. Кожний запрошений чомусь відмовлявся; в одного празник, у другого є запрошення на інше весілля... От так вони всі відмовлялись, а насправді було що інше в душі. Порухення традиції руського священничого роду, римо-католицизм і національність майбутньої жінки Юліяна були справжніми причинами відмов. Грабянський, орієнтуючись в настроях польської аристократії, рішив влаштувати весілля в гурті найближчої родини Яросевичів і Грабянських.

Тоді, як Юліян усі дні і вечори присвячував нареченій, і щасливий, сповнений мріями приїжджав додому, зовсім інше життя стелилося Марійці. Вона не любила Теофіля і не могла забути Юліяна.

Теофіль був для Марійки ніжний, по-братньому добрий. Їхні розмови часто поверталися на загальнолюдські теми, про служіння ідеалам даними Богом, про духову вартість людини. А ідеалом людини, це "подобіє Боже" у ній. Теофіля не цікавили матеріальні, особисті справи. Коли одного дня, а було це вже перед вінчанням, їмость Ганна передала молодим придане, Теофіль не виявив з того приводу радості, що загнівило тещу.

— Я ж їм стільки всього придбала! Дві корови, пару коней, сіна та збіжжя на переднівок, постелі, подушок і гуцульських килимів, а Теофіль наче цього не чув і не бачив. Може йому ще замало? — поскаржила-ся чоловікові.

Але Теофіль не хотів приданого. Він любив Марійку, бачив у подружжі з нею щастя, а до земських маєтків ставився байдуже, ідучи за словами Христа: "Не шукайте в цьому світі скарбів, а все, що вам треба, дасться вам". — З лиця негарний, але з чудовою душею, що рвалася до небесних висот, у священничому покликанні бачив зреалізування ідеалів. Тому тепер щиро виявляв все те посестриці його душі. І пливли хрустальні слова про великий обов'язок його як русина-українця. Мова його звичайна і щира, зворушувала Марійку. Рішаючись вийти заміж за нього, вона поставила собі мету зробити з "Теплогомасла" тверду крицю — криштал. Вона тоді його зовсім не знала. Оце він вже був тією крицею, що під впливом його і вона стане повновартісною людиною. Вони обидвоє візьмуть на себе цей великий обов'язок. А в селі стільки для них праці.

До весілля було ще кілька тижнів. Як звичай вель, воно мало відбутися в домі нареченої, тому треба було поїхати до батьків молодого і порадитись щодо церковного церемоніялу, запросити гостей, тощо. В цій справі вибралися Левицькі з Марійкою до батьків Теофіля. Гості, а ще майбутні родичі завжди бажані у приходстві. Отець Рогожинський і його дружина з радістю привітала Левицьких. Їмость Рогожинська не могла налюбуватись невісткою, вона на всю околицю славилась якнайкраща панна, господарна і багата. Не один теолог закидав на неї сільця. Але доля судилася їх синові, Теофілеві, хоч негарному. Господь Бог вислухав її щирі материнські молитви, що вона кожного дня засилала до Його заступниці, Богородиці.

Теофіля не застали вдома. Дізнавшись, що він у "Просвіті", де мають відбутися збори селян, Марійка пішла туди. Будинок "Просвіти" раніш був громадською канцелярією, а найчастіше у ньому приміщувано різних злодіяк за крадіж курей, за снопа вкраденого з панського поля, оберемка конюшини або сіна, та подібних прогріхів бідноти. Тепер коштом громади збудовано новий уряд гмінний, а стара канцелярія стала власністю товариства "Просвіти". Не легко прийшлося

отцеві Рогожинському дістати у старости дозвіл на відкриття корисної для села установи. Клопотався два довгі роки, писав письма до староства. Чомусь "Просвіту" урядові чинники вважали протидержавною роботою. Врешті дозволили відкрити "Просвіту" і вже два роки існувала вона легально зареєстрована. У праці для "Просвіти" помагав батькові Теофіль. До господарства нецікавий, зате всю душу віддавав ширенню просвіти серед селянства.

Марійка увійшовши, побачила гарно прикрашену залю, а на лавках вже сиділи селяни, ждучи з міста представника зборів. Теофіль, побачивши наречену, зрадів. Він пояснив їй, що незабаром мають приїхати з міста студенти в справі виборів до сойму. Тепер ведеться велика виборча кампанія між поляками і українцями. Поляки намітили на посла дідича поляка, українці інтелігентного селянина Осипа Гурика. Щоб не допустити поляків до сойму, відбуваються інформаційні віча по селах. Селяни, зрозумівши важливість мати в соймі своїх людей, масово підтримують вибір своїх кандидатів на послів. Очевидно, поляки уживають різних підступів, щоб до цього не допустити.

Незабаром приїхали молоді інтелігенти. Їхня мова на вічу переконувала Марійку у великому ділі. Це вже сходили перші зерна серед донедавна закріпощеного, темного селянства. Селянство ставало до боротьби за свої права.

Два рази посилали Рогожинські за молодими, ждучи їх з вечерею. Але Марійка і Теофіль залишилися аж до закінчення віча. Марійка порівнювала Теофіля з Юліяном. Теофіль справжній демократ, народовець. Юліян інший. Аристократ, з симпатіями до інтелігенції. Він бачить куди більшу користь у піднесенні національної свідомости українського інтелігента, ніж селянина. Юліян гордий, уважає на кожне висказане слово, щоб не бути надто за панібрат з простолюттям. Цей аристократизм подружив його з Тадеєм Грабянським, запровадив у "польські пороги".

Так роздумувала Марійка, вертаючись під руку з Теофілем, і здавалося їй, що знайде спільну мету, а з тим і щастя з майбутнім чоловіком, Теофілем Рогожинським.

XX

Ні в одному деканаті не було такої церкви і приходства, як в Устю. Село теж багате, лежало в підгірській околиці, в літі вкрите сіножаттями і полями, скочувалося в річку, що галасливо пробігали її води поміж камінчиками, а на весні часто заливали поля. На пагорбі видніла п'ятибанна церква, в дні празничні вміщувала сотні людей з далеких сіл. А вже приходство, наче дідицький двір, що входу до нього стерегла кам'яна огорожа і залізна брама. Звідтам рядом засаджені тополі вели прямо до приходства. У цьому куточку млоді Ярославичі мали прожити свій вік. Таку надзвичайно добру парохію призначила Ярославичеві консисторія на місце недавно померлого панотця Николая Сембратовича.

З недалекого квітника доходив запах цвітучих осінніх квітів. Хоч осінь стояла над селом і далекі Карпати вкрилися вже першим снігом, день був такий радісний, ясний, наче саме сонце вийшло на привітання молодих. Ще зоріло, як підводи виїхали по речі до Дрогобича, а священник і паніматка мали незабаром приїхати. І хоч це був звичайний день праці, на подвір'ю зібралось чимало людей, головно цікавих жінок, зустрінути уперше нового священника і його дружину. Непровірені чутки кружляли, наче молода їмость з польського роду, римо-католичка, і тому тепер про неї увесь час ішла мова.

— Як ми з нею будемо говорити? — питала якась жінка.

— А якби інакше, як не по-нашому, по-руськи.

— Та, любонь, вона говорити по-руськи не вміє . . .

— Ото . . . навчиться.

— А чи захоче вона, полька, та з нами русинками говорити по-нашому?

— А чи ходитиме до костьола, чи до церкви?

— Звісно, до церкви. Якби воно було, аби попадя до костьола ходила. А в нашому селі нема костьола.

Ось так розмовляючи, люди побачили повіз, який наближався до приходства. Напереді їхав фірман Грицько, а позаду сидів панотець з жінкою. Люди поквапились і чимшвидше отворили браму. Повозка, проїхавши довгу алею, зупинилася біля рундика.

Жінки та чоловіки шанобливо поступались їмості та священникові. Не порозі двоє газдів зустріли новосельців з хлібом і сіллю. Але молода їмость, вдягнена в довгу сукню, яка сягала до землі, здивовано дивилася на людей. Парохіяни відразу зауважили холодну поведінку гордої пані. Вони їх по щирості вітають, а вона ними гордує.

Панотець Юліян теж зауважив горде ставлення дружини, і взявши її руку, шепотом сказав:

— "Голубонько", парохіяни за старим звичаєм вводять нас в дім з хлібом та сіллю.

— Навіщо цього? — гордо спитала, і підійшла з Юліяном до дверей.

Тепер відбулася церемонія передачі хліба та соли молодій їмості, а панотцеві церковних ключів.

Жінки підходили і шанобливо цілували руку молодого панотця та їмості. Панотець, який ще не звик до такої шаноби, несміло придержував руку. За те дружина, навпаки, владним поглядом дозволяла цілувати свою руку. Пригадалось, як в дитинстві її маму, дідичку, в Тустановичах цілували руку такі ж, як ці селянки. Почувалася наче дідичкою села.

Збентежений отець Юліян поговоривши з селянами, та подякувавши за хліб і сіль, на бажання жінки оглянути приходство, увійшов до нової садиби.

Розчаровання людей молодою їмостею відчувалося.

— Горда... зауважили жінки.

— По-польському говорила...

— А панотець також до неї по-польському.

— Ксьондз гречний, нами не гордує.

Жінки, бажаючи більше розвідатись, розпитували Грицька. І хоч Грицько хотів тримати язик за зубами, балакучі жінки не одне розвідали.

Ця перша зустріч з молодюю їмостою залишилася в пам'яті парохіян. З того часу ніхто не називав її "паніматкою", а "панею". Не зверталися до неї про пераду, як бувало з попередньою їмостою, не просили на весілля. Наче раптом заіснували два чужі, інші світи. Вона поміж людьми, що їх не розуміла, почувалася самотна, опущена.

**

З тяжким серцем та сумними думками вертався босоніж Грицько до Підгірного, залишивши даровані батьками коні в панотця Юліяна.

Поля вже вкрились стернею. В імлистому повітрі відлітають журавлі. І хоч сонце розкинуло все своє багатство, сумно тепер Грицькові. Думає про долю молодого панотця Юліяна, думає також про своє майбутнє. Бо не вік йому парубочити, не вік до вдови залицятися. Треба ж врешті оженитись, завести своє господарство, свою родину, хату... Чи брати йому за жінку багату вдову, чи бідну Параску?..

Грицько не пам'ятає панщини. Про неї розказують люди. Тепер, — кажуть, — краще живеться народові. А йому хіба добре життя у наймах? Панотець і паніматка совісно платять, як умовились. І роботи нема багато, хіба що влітку і восени, а зима довга. Але Грицькові бажається бути своїм господарем, у власній хаті. Катерина його хоче за чоловіка. Пристати б до неї. Нелюба вона йому. Параска хвилює його. Згадає Катерину, згадає її багатський двір, худобу, поле, коли нараз защемить серце, затужить за Параскою. От якби з нею газдувати, тоді б була охота до праці. Коли ж бідна. А у нього і хати немає. Усе майно, що в панотця заробив за три роки. Не пропив, не прогуляв ні сотика... Що йому робити? Газдувати з нелюбою Катериною, чи послухати серця, так, як молодий панотець... .

Та чи буде панотець щасливий з тою панією з міста? Чи буде вона йому до пари?.. Попівна була б

йому доброю жінкою і газдинею. Так щож? Не мила була панотцеві. Грицько своїм парубоцьким серцем його розуміє. А ця полька не глянула на народ, ні слова не заговорила. Відразу видно, не злюбили її люди. А Грицько знає, як народ не полюбить паніматку, то і ксьондз в селі немилий. . . Ой, і жаль йому, великий жаль Марійки. Недавно звінчалася. Чи полюбить вона панотця Теофіля. . . Негарний, але добрий. Та хіба тільки красою живе людина?

— Катерина теж добра, а йому нелюба. От таке у панів, як у "хлопському стані", — роздумує Грицько і не знає, чи вибрати йому багатство, чи любов Параску. Буде багата вдова, та не буде теплих уст любові жінки, ні милої розмови. . . Чи любить його Параска? . . . Ой, любить, любить, а тільки горда. Скільки разів вертався від Катерини, бачив у неї на очах сльози. Словами насміхається з нього, а в серці було важко.

Вже місяць зійшов на небо, як Грицько вернувся до Підгірного. Паніматка веліла Парасці дати Грицькові вечеряти. Але їжа не йшла в рот. Опісля паніматка довго розпитувала про молодого панотця та про невістку. Мовчав, не хотів засмутити паніматку, бо доброго нічого не покмітив.

Вночі ці думки не давали Грицькові спокою. Засне на хвилину і прокинеться. Посилати йому сватів до Катерини, чи сватати Параску? . . . Вдова вже не раз веліла прислати. Та й жаль Параски, жаль великий йому дівки. З такими думками врешті заснув і пробудився, як сонце високо на небі стояло. На подвір'ї біля криниці Параска брала воду. Не міг очей від неї відвести, ніколи ще такою любовою не була йому. Нараз забажалось сказати дівчині, що тільки вона йому мила, що ніколи не посватає Катерини.

— Парасю. . . Парасю. . .

— Грицю. . . Грицуню. . . — сказала так любо, що Грицько зрозумів, вона йому все простила. З усієї сили тримав її в дужих, мозолястих руках.

— Пус-ти! . . . пус-ти. . . — пручалася, хоч до нього цілим тілом горнулася.

— Парасю, вийди вечір в сад. . .
— А до вдови не підеш?
— Не піду, поки житиму.
— А хіба твоєму слову можна вірити? Серце твоє хитке. Раз до мене схиляється, то знову до Катерини.
— Присягайбіг, не хочу її багатства. Свататиму тебе.
— Не одуриш?
— Параско, якби ти знала, як дуже ти мені любя.
— Та чи раз я гіркі сльози проливала, як ти пішов до вдови.
— Ніколи до неї не піду. Вийди вечір в сад, поговоримо коли мені посилати сватів, та й на оповіді треба дати.

— Вийду, вийду, любий! . .

На подвір'я вийшла з хати паніматка. Молоді, побачивши їмость, пурхнули, наче сполошені птиці. Але в серцях їх по цій розмові залишилася велика ралість. Щоб якнайшвидше зайшло сонце, тоді стрінуться в саді на любов розмову.

— От, і навязала ти собі клопіт з Грицьком! — каже паніматка.

— Прощу їмості, казав, що буде мене сватати. . .

— А Катерина? Уважай, дівко, щоби тебе не підвів, щоб ти собі нечесті не зробила, дівочого вінка не згубила, — так по-материнському навчає паніматка Яросевичева.

Слова паніматки глибоко запали в серце дівчини. Ввечорі ждав Грицько Параски. Вийшла назустріч, але серцю волю не давала.

— Наперед присилай старостів, а з гарбузом не підуть, бо люблю тебе, Грицуню. — От так закінчилася їх розмова.

В неділю Грицько післав старостів до батьків Параски, а на другу неділю дали на оповіді. А тому, що Грицько і Параска служили в приходстві три роки, паніматка, oprіч умовленого розрахунку за працю, подарувала Парасці корову з телятем, а Грицькові дворічного лошака.

XXI

Перші місяці їх подружжя проминули в згоді і любові. Юліян, що звик з ранніх літ досвіта вставати, тихенько, на пальцях залишав кімнату, де спала жінка. А щоб мухи не дзеньчали над її голівкою, заслонював вікна. В кухні вже метушилась стара Цецилія, варила каву, але він велів їй подождати з сніданком аж пробудиться молода пані. Панотець Юліян зранку господарив, бо знав, що виключно з господарства прийдеться їм жити. А Юліян, вихований в господарському домі батьків, вмів доглянути господарство, а як треба то й не одне самому зробити.

Молода їмость, навпаки, господарством не цікавилась. З дому взяла Цецилію, найняла покоївку. Спочатку покоївка рівночасно доглядала корів та свиней, але тому, що її одежа була просякла коров'ячим гноем, веліла виключно порядкувати їй в кімнатах, найнявши ще третю, наймичку. Взагалі молода пані продовжувала життя, яке було колись у батьків у Тустановичах.

Не цікавили її справи парохії. Церковні "треби" — розрахунки за христини, вінчання, перейшли виключно в заряд старої куховарки. Цецилія, проживши вік у дідича Грабянського, селян уважала за щось найгірше, тому на них бурчала, веліла витирати чоботи, щоб не забрудили долівки в кухні і щоби панотець замирював їх. Переконати стару, що треба краще ставитись до простолюддя, йому не вдавалося.

Але вже в перших місяцях життя в селі, в серце Клементини вкрадалася напівсвідома туга за своїм польським світом. Цей новий, незнаний світ її чоловіка відразу став Клементині чужий, незрозумілий, з іншими проблемами, серед яких вона досі у батька зростала.

Першою проблемою її нового світу була церква, і

її приналежність до неї, а за тим туга за всім, що її рідне, польське. Чужим став їй старослов'янський обряд, відмінний від римо-католицького, а вона повинна б увійти до нього силою обставин. Коли Юліян в церкві в золотих ризах відправляв Богослужбу, тоді здавалося молодій жінці, що це не її чоловік, а хтось інший, їй незнаний. Здивована, аж залякана, дивилася на нього, і вийнявши у польській мові молитовник, молилася. "Хлопство", яке десятки разів співало їй незрозуміле "Господи помилуй", ставало осоружне. Пробуджувалося серце польки. В таких хвилинах думками линула вона до "свого" костьола, де старий ксьондз пробощ співав: "Доміне вобіскум", де грали органи, де святочний настрій давав високий, гордий готик і вікна здоблені вітражевими візерунками. Там був її світ.

В щирих словах виголошену проповідь чоловіка до простолюддя не сприймала її душа. Згадувала тоді науки старого пробоща. Він перший заццепив в душу Клементини польський патріотизм, наказував любити "на хресті розп'яту Польщу". І вона зрозуміла, що ніколи не буде їй близький світ Юліяна. Почала зрідка ходити до церкви, оправдуючись, наче дим свічок їй справляє біль голови. Панотець повірив словам жінки, бо скільки разів була в церкві, все боліла в неї голова.

Ще одно було, чого Клементина не злюбила. Опріч книг з ділянки богослов'я, поштар приносив журнал "Правду". А вже "Діла" не могла терпіти. З цього приводу не хотіла робити гострих докорів, бо й вона вписувала польські журнали і "Дзеннік львовські". Знала, що "Діло" та інші українські часописи, редаговані в напрямку народовецькому, вороже відносяться не лише до росіян, але й до поляків. Тому треба було конче припинити передплату, а це їй дуже легко вдалося. Вона переконувала чоловіка, що священникові не слід мішатися в політику, а його обов'язком служити Богові. Найбільш переконливим аргументом була брата Тадея кар'єра в намісництві. Нерозважним українофільством родини можна йому легко пошкодити в кар'єрі. Юліян, над яким вже завис ніжний пантофель жінки, дав себе

переконати. На місце "Правди" і "Діла" поштар, як і раніш, приносив польські газети. Згодом Юліян звик їх читати. Що ж робити? — думав — польська мова вдома, нехай буде польська газета. А бажаючи мати свій хоч малий духовий світ, читав у старослов'янській мові богословські книги. На те йому жінка дозволяла.

**
*

В салоні сутеніло. Цецилія увійшла і внесла засвічену нафтову лампу і поставила її на стіл перед Клементиною, яка вишивала гобелінову картину. З дитячих літ любила цю "робітку" шляхетно уроджених панянок. Нераз вона ще дівчиною, вишиваючи, мріяла про Юліяна. І тепер клала на канву барвисті кольори, а з-під її пальчиків за кожним стібом з'являвся молодий лицар побіч маркізи. Вишиваючи, не могла відв'язатись від небажаних думок. Село, титул "їмості" і непольська родина чоловіка, все те її пригноблювало. Часом проти себе самої бунтувалася. Бо чого вона хоче?.. Вийшла заміж по своїй волі, закохавшись в Юліяна. Юліян її теж кохає. А однак щось у серці ние, не дає спокою.

Глянула на чоловіка, що якраз читав польську газету. Ще кілька стібів, і кинула вишивку з виглядом невдоволеної дитини. Нараз їй забажалось в неділю поїхати до Дрогобича до костьола.

Нахилилася до Юліяна, ніжно обняла і спитала:

— Чи не поїхати б нам до батька до Дрогобича?

— Моя голубонько, скучаєш за батьком, за своїм домом?

— Ні... ні трохи. Адже тут мій дім... Але провідати батька хотіла б. Ми ще не були у нього відколи спровадилися на парохію. Батько залишився один, без нічиєї опіки, а він завжди був безрадний.

— Трембіцький перебрав усе господарство відколи в нас Цецилія.

— Так, Трембіцький, цей придуркуватий... Все ж провідати батька нам треба.

— Якщо бажаєш, поїдеш сама. Мені нема можливості залишити парохії, та ще під неділю.

На згоду Юліяна поїхати до Дрогобича тільки чекала Клементина.

— Направду погоджуєшся, поїхати провідати батька?

— Авже ж. Я радо б з тобою поїхав, але якраз завтра неділя, може іншим разом поїдемо вдвоє. Провідай татка, здорови його від мене, розпитай може йому треба грошей, чи взагалі якої допомоги.

— Який же ти добрий! Клопочешся моїм батьком!
— Клементина відчула велику вдячність за те, що він її розуміє, піклується батьком. Вона ніжно поцілувала чоловіка і чимдуж вийшла з сальону дати зарядження Цецилії, що має робити під час її неприсутності вдома. Окрім того веліла куховарці прилагодити два великі коші повних продуктів — таких як: масло, зарізані кури, білий хліб, яйця та інше. Вона знає, що у батька щораз менше грошей, і все це треба купувати. Не жалила, що не бачитиме два дні чоловіка, а навпаки раділа, бо нарешті піде до "свого" костьола, а там зустріне усе своє польське шляхетське товариство, а головне, не муситиме йти в неділю до церкви поміж "те хлопство". Душа польки-шляхтянки бунтувалася. Справжньою причиною виїзду було не так провідати батька, як бажання піти до костьола, і почути шляхетні патріотичні промови пробоща Собчака.

По від'їзді дочки одинокою людиною в домі Грабянського був придуркуватий Трембіцький, або як його глумливо звали "Тромтадрацький". Ось цей "Тромтадрацький" приблукався з вулиці, чи радше його безталанного до свого дому взяв Грабянський за декілька місяців до вінчання Клементини.

Безталанний Трембіцький, це одна з багатьох жертв тодішньої педагогічної системи, жертва "сикатури" вчителя гімназії. Походив з бідного шляхетського роду. Батьки Трембіцького, бажаючи дати синові забезпечення, послали його вчитися до гімназії. Хлопець був пильний, амбітний, з усіх предметів діставав найкращі оцінки, тільки латина "не йшла в голову", чи радше учитель за одне слово давав йому "двійку", про-

тегуючи учнів багачів. Так з великою бідною дотягнув до матури, але при maturі несовісний учитель його "спалив".

Невдача амбітного учня закінчилася трагедією для нього і родини. Він збожеволів. З того часу, божевільний ходив з книжками по місті, скандував Гомера, з якого перепав, все готувався до матуральних іспитів.

А для збиточних дітей — божевільний — велика втіха. Як появлявся на вулиці, скандуючи Гомера, діти його окружували, сміялись, відбирали книжки і вигукували в слід за ним: "Тромтадрацкі оддай ксьонжкі!"

Таку сцену одного разу побачив з вікна дому пан Грабянський, і побіг туди. Хлопці, насилу забравши книжки від божевільного, кидали їх, а він на радість дітвора витягав їх з болота.

Грабянський, розгніваний поведінкою дітей, дав кільком хлопцям штовхання і поміг нещасному забрати книжки з болота. Трембіцький з сльозами дякував дідичеві.

— Ясновельможний пане ділчу, вони все це мені роблять, а в мене на другий місяць матуральні іспити.

Даремно переконував Грабянський божевільного, що іспитів вже ніколи не складе. Радив залишити науку, але нещасного не переконав. Тоді жаль стало божевільного і він дозволив йому поселитись у його домі. Грабянський виявився людиною доброго серця; переодягнув Трембіцького, дбав про його здоров'я, а передусім старався відтягнути від манії науки. Не забороняючи йому вчитися, але розмовляючи на різні теми, божевільний став нормальніший. Вечорами грали в шахи, а тоді Грабянський ніколи не міг дати йому мата, бо Трембіцький у школі був найкращим математиком.

В подяку за доброту Грабянського старався нещасний чоловік хоч дечим прислужитись. Розвеселював свого товариша згадками про давні шкільні часи, хоч в уяві його це діялось не колись давно, а тепер. Найбільшою прислугою Трембіцького була його поміч в господарстві. Коли Цецилія поїхала з молодого панем, він приглянувшись як кухарка готовила їжу, почав замість

Цецилії варити смачні обіди, — що таких смачних ма-
віль Цецилія не варила, похвалив Грабянський. З того
дня він, так як колись Цецилія, ходив по крам до
Кляйна. Ощадний і добрий математик, точно перевірю-
вав рахунки жида, не давав себе обманювати. Спочатку
жид бурчав, що дурний та хоче вчити його рахувати,
але згодом залишив дописувати гроші за невзятий на
кредит провіант.

**

Клементина зраділа своїм рідним куточком. Увій-
шовши до кухні, її привітав Трембіцький з сльозами ра-
дости на очах. Навіть цей придуркуватий земляк став
їй близький.

— Пані наша дідичка приїхала! Ясний пан зрадіє...
— він з пошаною поцілував руку молодій їмості.

— Чи татко здорові? — спитала високого, худер-
лявого чоловіка з ясними очима, які однак вказували
на ненормальний умовний його стан.

Фірман приніс два коші різних продуктів, які Кле-
ментина передала Трембіцькому.

— Такий великий дарунок! Це харч на цілий мі-
сяць!.. І курочки, свіже масло, яйця, солонина... шин-
ка... Нема то як бути жінкою ксьондза... І варене і пе-
чене... — базікав вже до себе, коли Клементина увій-
шла до кімнати.

Батько врадуваний, привітав дочку. Давно її бачив.

— Вашець-пані еймость приїхала... Думає, забу-
ли ви про мене.

— Юльо передає татові поклін. Хотів приїхати,
але під неділю не може.

— Я також збираюся до вас... нудьгую. Добре, що
хоч маю в дома Трембіцького. Кажуть про нього, що
дурний, а він мудріший за усіх. Ще ні разу не дав я
йому мата. Часом до нас заходить ксьондз Собчак, і
навіть йому дає мата. Як це? Ксьондзові дати мата?... А
він на те — в шахах нема протекції! Пробоєць він, чи
нехай би й цісарем був, а мата треба дати... Але... за-
був тобі сказати, Тустановичі пропали для нас назавжди...
жиди зробили добрий інтерес, а в мене в касі пу-

сто... (Це була тема, якої ніколи в розмові не поминав). Якимсь недавно зайшов я до адвоката, питаю його, чи не можна б внести протест. Відповів адвокат, шкода про те й думати... Добре, що Трембіцький взяв заряд всіх моїх вдатків, цента не прогайнує, тримає мене в "кураторстві"... Але я говорю, а ти голодна. Покличу Трембіцького, він все щось смачне придумає... Трембіцький!

У дверях вже стояв Трембіцький.

— Що Трембіцький має на вечерю?

— Смажені курчата з приходства.

— Давно їв я курчата. Тепер, Клімцю, у мене трохи пісно... Часом тільки одна фасолева зупка, хоч Трембіцький чародій, бо так мені смакує як колись найліпші ласощі в Тустановичах... Але розкажуй про вас, як вам живеться... Не посварились ще, — додав жартом.

Кліма розказувала батькові про їх життя в селі. Вони щасливі... — і на цьому слові замовкла. — Ні, не скаже батькові те, що тесті до неї холодно ставляться, і про багато іншого, не скаже.

Але пан Грабянський здогадався. — Твій чоловік, ксьондз Юліян дуже лояльний до польського народу... він чесна людина, хоч він русин, і з тих, що, як признався мені, його предок бив "ляхів". О, — я знаю, вони не люблять ляхів, так само як ми русинів... От вже нахмурилася... Це я, Клементинко, пожартував... говорім про щось інше... про мого приятеля Трембіцького... ходили разом до школи... Без нього я пропав би. Крайшого кухаря годі знайти. Куди Цецилії до нього! А як іде до Кляйна, з жидом торгується за кожний гріш. Скопав восени цілий наш город, яблінки насадив, тепер хоче братись до ремонту дому, каже, що дах протікає. Та хіба це для нього робота? А на заплачення робітників не маю грошей... Хотів просити, чи Юльо не позичив би хоч дещо...

— Цим прошу не турбуватись. Юльо радо дасть гроші.

— Чи у вас є гроші?

— Авжеж, татку... — похопилась, але пригадала,

що у них грошей нема, Юліян проситиме про позику своїх батьків, вони напевно позичуть, Клементина легко обійшла грошову справу і ще раз запевнила, що гроші приїде зараз по приїзді додому.

Грабянському спав з душі камінь. Обіцянка дочки розв'язувала всі матеріальні клопоти. Трембіцькому дасть гроші на ремонт дому, дещо залишить собі. Про допомогу до сина не хотів звертатися. Його початкова платня в намісництві була невелика, а Тадей любив товариство, а з тим гуляще життя. Добре, що матиме поміч у зятя.

**

Ще ніколи так дуже зворушеною Клементина не вийшла з костьола. Серце її все виповнялось святістю, коли входила до тієї святині, де музика органів без слів говорила про велич Бога, де вітражеві візерунки святих кидали кольорові світла на мармурову підлогу. Тут бачилось багатство нагромаджене польськими магнатами. А там, у церкві її чоловіка вбожество тому, що склались на неї мільні грейцарі важко запрацьовані ще донедавна селян-кріпаків.

У фотелях, що їх призначив ксьондз-пробоц виключно для родини Грабянських сиділа Клементина з батьком. Це було велике відзначення зубожілої родини, бо на фотелях мали право сидіти тільки найбагатші дідичі, фундатори костьола. Непорушно слухала слів священика з недалекої проповідальниці. Чомусь прекрасні слова Юліяна не западали в серце, часом навпаки, розбуджували спротив. Отець Юліян ніс Божу іскру між темний народ, тому слова були невишукані, звичайні, зрозумілі народові. А тут, у цьому костьолі, що ввесь яснів світлами дорогих жирандоль, лилися слова духовної людини зовсім інші, їй зрозумілі, глибоко відчуті.

Пробоц відзначався великою духовною силою до сліз зворушувати, але ще ніколи так не говорив, як цієї неділі. Він говорив про розп'яту на хресті Польщу між три ворожих цісарства, про велику місію польської дер-

жави в поширенні Христової віри, про минулу її велич — бо її кордони сягали від моря Балтицького аж по Чорне море. "Ось так з нашим народом плаче Матінка Ченстоховська, плаче також Остробрамська у Вільні. Бо Литва так, як і Русь, одна велика польська Корона. Про неї сказав наш поет Міцкевич:

O, Matko, która w Ostrej świecisz Bramie,
Módl się za nami!

Накінець заторкнув мішані подружжя. Він признав велику місію поляків в наверненні схизматиків на "правдиву" віру Христову. Але нас ще розділяє обряд. А обряд цей стародавній, що його русини прийняли ще в часи хрищення всього народу, для нас поляків некорисний, бо він не дозволяє злитися в один народ, в одну польську націю.

Саме те було болюче місце для Клементини. Очі її загорілись, слухала, що далі скаже пробощ.

— Обов'язком кожної матері польки виховати дітей в правдивій вірі Христовій наших батьків. Треба кожній матері польці зашепити дітям любов до польської нації, до держави. Тому нехай кожна мати говорить з дітьми тільки по-польському, нехай їх вчить польських молитов, пісень, нехай з дітьми ходить в неділю і свято тільки до костьола.

Останні слова глибоко запали в серце Клементини. Оце вона вже носить в своєму лоні дитину. Вона виховує її так, як наказує ксьондз пробощ. Згадала Юліана. . . Він батько дитини. . . Але ж він проти цього нічого не матиме. А втім. . . Якщо вродиться дівчина, вона до неї належатиме. . .

**

Отець Юліан, відправивши Богослужбу, ждав Клементини. Вперше був в приходстві сам. Цецилія, зготовивши обід і подавши на стіл панотцеві, тепер в кухні зговорювала "літанію" до Пресвятої Діви Марії. Панотцеві було не до серця, що кухарка пропускає Богослужбу. "Щож робити? Старуха звикла ходити до ко-

стьола, трудно їй тепер звикнути до греко-католицького обряду“ — намагався оправдати прислугу.

Зимовий день кінчився. Перші снігові зірки впали на землю і рясно вкрили віконце в приходстві. Отець Юліян засвітив лампу і взявся читати "Життя святих". Це була одинока лектура, опріч дозволеної польської, що міг її читати. Але, прочитавши кілька рядків, відложив книжку.

Думав про село. Хоч воно багате, і люди назагал чесні, але наче черв'як з'їдає здоровий організм простолюття — пияцтво. Напроти церкви розсівся корчмар і на горілці доробляється маєтку. Вже чимало людей, продавши останнє, пішли в найми до багатих, інші їдуть за море. У церкві він закликає залишити цей Богом заборонений наліг — пияцтво, але чи самі проповіді переконають нарід? Тут треба організовано протидіяти, а він одинокий в селі. Староста в місті йде на руку жидові, даючи йому різні полегші. Сліди недавньої панщини ще не затерлися. І дідич теж за корчмарем. Ось такі галапаси, корчмарі забирають останнє в селянина, а він шукає щастя в далекій Бразилії, їде туди корчувати безмежні праліси, де агенти обіцяють за морем земський рай. Цим лихам треба протиставитись. Але як? .. Як? .. — товклися думки.

Саме тепер хтось застукав і відчинилися двері. В кімнату ввійшли селяни. Була це делегація свідомих селян парохіян. Дізнавшись, що їмості нема вдома, вони осмілилися і прийшли до панотця просити допомоги.

Панотець, незвичайно привітний, запросив делегацію до канцелярії і спитав в чому річ. Делегати дещо неспіло пригадали панотцеві, що восени панотець обіцяв виклопотати в старостві дозвіл на відкриття в селі "Просвіти". В сусідніх селах вже є "Просвіта", а тільки у них немає. Через те нарід живе в безпросвітності, дається використовувати жидам. Цей нарід затурканий панщиною треба просвічувати. А хто за те візьметься?.. Хоч у школі дякоучитель вчить грамоти, діти його науки не розуміють. Як би була в селі "Просвіта", може і учитель кращий знайшовся б. Нарід виїжджає за море. Тре-

ба його переконати, щоб не шукав там щастя, а тримався своєї рідної землі.

Панотець поставився де делегації прихильно, і обіцяв зробити все, що в його силах. Він виклопоче дозвіл на відкриття "Просвіти", а згодом і жида корчмаря може вдасться позбутись з села.

Прощаючи селян, ще раз їх впевнив, що ця справа йому теж лежить на серці. Забувши, що Клементина на те не дозволить, мріяв про зреалізування високоідейних плянів його парохіян. Великі революційні рухи сколихнули Європою, а ми все ще стоїмо позаду. Треба як найбільше інтелігенції відданої руському народові, як найбільше нам її треба... Нараз пригадав, що найбільшим противником буде його дружина, вона не дозволить мішатись в політику. Пригадав те, і знав, що не сила буде йому протиставитись жінці.

XXII

Не зчулися молоді, як минула осінь, зима, а вже сонце і трави звістили весну. Зашуміла, запінилася збунтована річка, химерно розлилась зарінком, несла свої води в недалекий Дністер. З зимового сну пробудилась мушка, дзвеньчала над сп'ячою голівкою Клементини, а Юліян даремно намагався її відігнати. "Нехай спить голубонька, нехай спочиває хоч до полудня, незабаром на світ прийде дитина" — думав щасливий Юліян.

Як тільки сонце піднеслось вгору, час було панотцеві йти до церкви на Службу Богу. Вернувшись, він знав, що застане жінку дбайливо вдягнену, яка ждатиме його з сніданком.

Тому і тепер відправивши Богослужбу вертався з тими ж думками панотець Юліян крутою садовою доріжкою додому. Вже бруньками зазеленілись липи довкола церкви, зваблені теплом сонця комашки напростовували крильця до лету. Панотцеві було радісно в цьому затишному сільському кутку. Він так, як його батько, а колись дід і прадід служив для хвали Бога і для добра руського народу. Обіцянки даної людям досі не додержав. Цьому протиставилась жінка, а проти її волі, та ще тепер, не хотів йти. Може колись вдасться йому переконати Клементину, що "Просвіта" в селі не є лихом. За те увагу звернув на церковні проповіді. Вони мали народ відвертати від тих щоденних прогріхів, їх душі ушляхетнювати.

Зближаючись додому, думав про особисті справи. Був молодий, повен життєвої сили і енергії. Жінка, яку він любив, яка для нього вибрала село, не мала права відчувати недостатку, але рівночасно знав, що церковні доходи дуже малі і недостатні для вимог Клементини.

Призбирану готівку віддавав тестеві на ремонт дому. Мусів звернути увагу на заробіток з господарства і з нього доробляться.

Зближалася весна, а з нею час орання і засівів. Його перша самостійна праця господаря. А Юліян, син села, знав вартість цього поля, знав, що коли його доглянути і рук приложити, воно дасть велику користь, а парохія мала багато родючої землі. Але знав Юліян також і те, що парою коней без помочі людей він не дасть ради і половина врожаю пропаде. Якраз тепер за посередництвом паламаря підшукав кількох господарів, що погодилися взяти поле в "спілку".

Про господарські справи з жінкою ніколи ще не говорив. Однак тепер, заки погодиться з сільниками, рішив порадитись Клементини. Не сумнівався, що Клементина дасть свою згоду.

Клементина ждала Юліяна за церемоніально накритим столом, придержуючись етикету, яка була в домі батька. Погідний настрій Клементини, що внесло в кімнату весняне сонце, — несподівано зіпсував почтар, який знову приніс "Правду". На бажання Клементини Юліян відмовив передплату, і з того часу редакція не посилала згаданого журналу, коли нараз — знову! Доки ж вони будуть посилати ці "гієрогліфи"?.. Їй досить церковних книг у старослов'янській мові!

Клементина загорілася ненавистю до всього, що мало хоч малий подих українського. Нараз їй забажалося зробити Юліяна "дженте рутенум, націоне польонум". ("З руського роду, польської національності"). А знала, що Юліян наче той віск топився, ні словом ще не за протестував.

— Юлю, жду тебе з сніданком, — сказала побачивши у дверях чоловіка і дала знак рукою зайняти коло неї за столом місце.

Спершу вона хотіла накинутися на редакцію, яка проти їх бажання надсилає журнали, але подумала, що на те ще прийде час. Стараючись закрити поденерввання, наливала каву чоловікові і собі, а, частуючи свіжим печивом, похвалила стару Цецилію.

— Я радий, що маеш добру помічницю... Дещо припизнився. Оце справи зв'язані з господарством мене задержали. Хочу з тобою порадитись щодо нашого господарства.

— Весна, а з нею праця в полі... — сказала, і подумала, що це їй не цікаве.

Юліян вияснив жінці, що земля церковна має вісімдесят моргів поля, однак без помочі людей вони не дадуть ради. Також нема у них достаточної кількості господарського знаряддя, ні коней.

— Візьми до праці "хлопів"! — коротко відповіла.

— Ти помиляєшся. Робітників у весняну пору не легко дістати. Кожний господар наперед з'оре своє поле і засіє.

— Татко оповідав, що люди наперед працювали для татка, а вже, як закінчилася в дворі робота, тоді собі орали.

Юліян вимушено засміявся, подумавши, що вона зовсім не живе у теперішньому світі. Це було ще за панщини. Тепер інші часи.

— Яку маеш пропозицію?

— Незабаром прийдуть до мене незаможні люди і я хочу з ними умовитись щодо винагороди.

— Отже є люди, що бажають працювати.

— Так, вони хочуть працювати, але не як наймлені робітники, а як співільники.

— Що? Спільники?.. — Клементина подивилася на чоловіка здивована, зовсім розчарована.

— Так, Клімусю.

— То ми маємо входити в спілку з тими людьми?..

— Не дивуйся моя "голубонько". Хочу дати поле людям в спілку. Працюючи частково для себе, люди матимуть охоту, нічого не змарнують. Ми дамо їм зерно на засів, за те їх праця аж до збору.

— А скільки за те вони дістануть?

— Пополовині збору.

— Що? Аж так багато?..

— А скільки ти думала б їм дати?

— Найбільше одну шосту.

— На те я не погоджуся. Це було б використання людської праці. Це важка праця селянина від досвітку до пізньої ночі. Землю епархіяльну дістаємо даром, хіба що зерно коштує.

— Тоді ми ніколи не доробимося!

— Як нам Бог допоможе, доробимося!

— Скажи приблизно, скільки ми дістанемо з усього збору.

— Трудно на те питання відповісти. Якщо буде добрий врожай, тоді припаде нам багато, хоч може трапитися посуха. Тут і ми і спільники також ризкують.

Юліян діткнений мовою жінки, не допивши кави, встав від стола, перейшов довкруги кімнату і закінчив розмову:

— Нехай моя голубонька і гнівається, я дам землю селянам в спілку по половині!

— Тоді навіть було мене радитись, коли зробиш так як ти хочеш! . .

Наче мирно закінчилася перша господарська нарада. Юліян пішов до канцелярії, де ждали його спільники. В цьому пробудився невисловлений жаль до жінки. Але такий самий жаль мала й вона до нього. Як вже не було Юліяна в кімнаті тоді буркнула:

— Все збіжжя заберуть селяни, а нам що залишиться?

XXIII

Першу дочку назвали Яросевичі Генею, іменем хрищеної мами, дружини брата Юліана. Оце вони приїхали з далекої парохії в Лемківщині на родинне свято, хрищення дитини. Їмость Євгенія відразу не сподобалася Клементині. Була вона жінка з малою освітою, якої життя крутилося довкола господарства. Її мова — а вона намагалася говорити по-польському — рясніла перекрученими словами, тому хрищений батько Тадей не без іронії слухав, як вона оповідала йому, "як в їх селе огон сев паліл". Тадей однак, не виявляючи невдоволення, нагороджував сусідку компліментами, а їмость Євгенія не розуміла іронії, брала все це за "добру монету". Вперше приїхали батьки Юліяна і пан Грабянський. Запрошені сусіди відмовились взяти участь в хрищенні дитини.

Зате найбільше бажаним гостем Клементині був ксьондз пробощ Собчак. Він уперше приїхав разом з Грабянським, запрошений господарями. Старенький священик, що в костьолі призначив родині перші місця, був для Клементини ідеалом всіх християнських чеснот. Він асистував під час весільної церемонії, тепер запрошено його до асисти хрищення дитини. Приятелювання його з паном Грабянським почалося від весілля. З того часу провідував Константина, і часто до пізнього вечора грав з ним в шахи. Але під плащиком приятелювання крилося зовсім щось інше. Він не міг погодитися з думкою, що полька шляхтянка вийшла заміж за русина — священика. Польський шовінізм заговорив і велів стежити за Клементиною, не дозволити їй відійти від рідного римо-католицького обряду, а тим самим зукраїнізуватись. Старенький священик завдав собі подвійну мету — за одним пострілом забити двох зайців —

спольонізувати отця Яросевича, хоч поки що цього от-верто не висказував.

Навіяні шовіністичним польско-католицьким духом науки знайшли пригожий ґрунт в серцю Клементини. Вона знаходила все якусь причину поїхати під неділю до Дрогобича, побути в костьолі, де ксьондз пробоц запримітивши її, до неї по-батьківському всміхався.

Охристовивши дитину, де першою особою був ксьондз Собчак, хоч церемонію хрищення відбував отець Яросевич, — гості пішли на прошений обід приготований Цецилією. Почесне місце зайняв пробоц, побіч нього сиділи батьки і пан Грабянський. Розмова за столом не в'язалася, хоч як гості намагались витворити родинно-щирій настрій. Присутність польської родини, а головню старого ксьондза з іншою ідеологією, та його терпкими недомовленнями, всіх охолодила, зананувала вимушена штучність за обідом. Брат Юліяна, отець Іван, любив при нагоді дещо більше вишити і пожартувати, побачивши невдоволений вираз лица Клементини, умовк. За кожним словом родини Яросевичів непривітне лице ксьондза Собчака гнівню дивилося на співбесідників. Ще й польська мова, поглибила вже і так напняну товариську атмосферу. Найбільше те все відчував Юліян. За те Клементина біля гостей упадала, уважала великою честью, що ксьондз Собчак до них приїхав.

Тадеј також відчув напнятість, яка запанувала за столом, а бажаючи розтопити загальний товариський холод, виголосив аж надто гарячу мову про братання двох слов'янських народів — русинів з поляками. Цей макіявелівської вдачі молодий чоловік все по-різному висловлював свої погляди. Найчастіше і він був думки, що русини це тільки вітка польського народу, але тепер дещо змінив свої погляди на те, щоб родині Яросевича зробити приємність солодкими словами і обіцянками. На його думку, найбільшими ворогами цих близьких народів — є москалі і німці. — Бо, "прошев паньства" — скільки великих руських патріотів в час січневого повстання билося під булавою наших генералів, "за нашов і вашов вольность"! А якби повстання було вда-

лося, тоді наша Річпосполита Польська сягала б знову від моря Балтицького аж по Чорне. А далше доводив конечність згоди, не даватися підбурювати німцям, що саме це їх тепер є метою.

Вислухавши про вороже ставлення бесідника до москалів, отець Зеновій і його син Іван почувались діткненими. Вони були запеклими москвофілами, але ні один не відважився запротестувати. Опріч цього Ярославичі знали, що поляки грають у дві дудки. Визнаючи москалів найбільшими ворогами всього слов'янського світу, вони рівночасно толерували, а навіть фаворизували москвофілів. Знайшовшись в такій двозначній ситуації, обидва москвофіли прикрили своє невдоволення без значення словами: "гм... гм... но... так...".

Панотець Юліян вперто мовчав. Присутність жінки не дозволяла йому хоч словом обізватись. Найменше з цієї балаканини розуміла їмость Євгенія. В далекому селі живучи, на кордоні Мадярищини, до них зрідка хто приїжджав, а як приїхав, то про такі речі не говорилось.

Тепер прийшла черга на мову старого ксьондза. Ця мовчанка цілого товариства йому не сподобалась. Чому досі ніхто не вніс тосту за Річпосполиту Польську, за братання з польським народом?... Всі мовчать, а мовчанка сама за себе говорить. Помалу піднісся з крісла, глянув на гостей, які видно теж чекали, що він скаже, — і наче з проповідальниці почав таку мову:

— Дорогі панство! Оце наша Польща була все передмур'ям Христової віри, вона несла культуру і освіту в цей темний малопольський народ. — Ксьондз відкашляв, і подивився яке вражіння зробили перші його слова. — Довкола темрява, схизма заливала все. Ось ця схизма, як черв'як заливала зі сходу наше польське Правобережжя. А йшла вона з Росії, нашого найбільшого ворога. А ми цю схизму не нищили мечем і вогнем, а Божим словом. От хочби наші отці Єзуїти скільки добра принесли для нашої батьківщини! І врешті нам вдалося на унії Берестейській в 1596 році повернути цей темний народ на правдиву Христову віру, якої речником є також наш любий отець Юліян. Я думаю, він бу-

де все, наче той молодший брат триматися нашого старшого брата, римо-католицького костьола, іти все по нашій лінії інтересів, для добра нашої Корони.

Отець Зенон Яросевич, москвофіл, неспокійно слухав тих слів. Він уніят і досі не може погодитись з думкою, що цар Росії — як його назвав бесідник, схизматик. Ось це одне, що ще ділить його від великоруського народу. Але він вірний уніятській церкві, вірний слуга греко-католицького обряду, ніколи не перейде на православ'я, як також на римо-католицизм. Але навіть йому бути тим "молодшим братом"?

Не видержав молодий Яросевич, бо останні слова були головно звернені проти нього і почав протимову.

— Отець добродій пробощ в дечому дуже помиляється. Не буду входити в корінь християнства нашої Русі. Незаперечним фактом є, що ми — русини-українці прийняли віру Христову в 988 році за князя Володимира ще перед церковним роздором, що стався дещо пізніше, — почав спокійно, помалу, як це було в його натурі. Але згодом його голос щораз більше дріжав, він уносився, доводив правильність своїх тверджень.

— Так, ми прийняли віру в католицизмі, але прийняли її не з Риму, як поляки, а з Греції в обряді грецькому. Отож тільки один обряд нас розділював з усім світом християнським, бо догми були ці ж самі.

... Те, що наші зв'язки з Римом не були завдяки польській державній інтервенції, а тим самим Польща не була передмур'ям Христової віри — як висловився мій преподобний гість, ксьондз пробощ, — на те доказ, що папа Інокентій прислав тогочасному королеві України-Руси Данилові, королівську корону, і як відомо, він коронувався в Дрогичині. Отож, ми не були "схизматиками", як з погордою висловився ксьондз пробощ. Правда, різні політичні події спрямували наш руський народ до віри православної, що зрештою не така далека від нашої, католицької... Тут на цю тему я мусів би виголосити довгу доповідь, але думаю, не пора під час гостини про ті речі говорити.

— Але я хочу тільки сказати якими методами пос-

дуговувалися поляки супроти православних християн. Не словом наvertsали, а нищили цю віру вогнем і мечем. Правда, це були часи в цілому світі великої релігійної нетолеранції. Церкви православні ви замикали, давали їх в аренду жидам. . .

Спокійний голос Яросевича раптом забренів обуренням.

— Козацькі повстання це була реакція проти польської сваволі. "Ми не мали культури, темрява панувала", — так висловився преподобний ксьондз пробощ. Тому я смію пригадати хоч би такі освітні центри, як Могиллянська колегія, львівська Старовпигія, що видали стільки визначних людей, Київсько-Печерська Лавра. . . А врешті наша архітектура церковна в Києві і у Львові. Хіба все те міг дати нарід без культури? . . Так, нас нищили з заходу і сходу, але ми все як той сфінкс з попелу піднімалися.

— Ксьонз ширить ересь! буркнув пробощ Собчак і до кінця обіду ні словом не обізвався.

— Колега Юліян виголошує надто сучасні погляди, — додав Тадей.

Слухаючи вперше відважної мови даної на відсіч старому священикові, батько, отець Яросевич Зенон здивувався і нишком радів. Він уперше подумав, що ця Київська Русь з своєю культурою це не частина "великоросійського государства", де головою держави і церкви є цар, а зовсім окрема, колись незалежна українсько-руська держава. Тільки паніматка Сабіна захопилась красномовністю старенького пробоща. . . Бо, навіщо нам релігійної сепарації? Ми всі католики, то й не по дорозі нам з православними, нам ближчі поляки, — думала старенька.

Найбільше обурена мовою Юліяна була Клементи-на. Як він смів у вічі старому пробощеві, другові батька, сказати ці слова? . . Що подумав собі ксьондз про нього? . . Він мав його за льояльного русина, чи радше навіть за великого польського патріота! А татко добре сказав, що його предок "бив ляхів". Яблуко від дерева не далеко покотиться. . .

Однак Клементина здержалася від уваг з уваги на гостей. Як всі роз'їхалися, а вони залишились самі, тоді Клементина гостро сказала:

— Юлю, ти більше не виголошуй своїх патріотичних руських поглядів, бо вони мене компромітують!

— Моя ти голубонько, є речі, що занадто заторкують почуття і гордість людини і їх треба висловити,
— відповів жінці Юліян.

XXIV

Вже і золотиста осінь, і холодні, вкриті памороззю ранки. Цього року осінь наче розмріяна, як химерна дівчина. То всміхнеться сонцем, то знову заплаче дощевими краплинами. Самітно блукають по полях стиглі дині та гарбузи, час їм вже йти в стодолу. Павутиння розкинуло свої тонесенькі, як шовк, нитки, замотує сади та городи.

За господарською працею не зчувся панотець Юліян як минуло літо. Він від досвітку на подвір'ї. Загляне до стайні, до бджіл подивиться. А радість так і сяє в його очах. Скільки вже збіжжя і сіна стоїть в стогах, а ще половина залишилася в полі. Врожай цього року такий, що давно не пам'ятають старі люди. Дав поле в спілки, тепер буде і людям, і йому. Хоч за те нераз дружина туркотіла, але як дізнається скільки всього, напевно радітиме.

Вже й намічує, що купити після того, як збіжжя буде звезене. Продавати прийдеться аж в зимі, тоді корисніша ціна на все. Ще цього року купить господарський інвентар: сівалку, машину до молочення збіжжя, січкарню та плуг. Коштувати буде багато, але без них, яке може бути господарство. Все те замовить з Відня, а не у Кляйна — винесе куди дешевше.

Так роздумуючи, панотець обійшов кілька разів подвір'я, ще раз подивився на стоги та оборogi, чи хто неосторожний не кинув недогарок цигарки, або сірник. Чи раз трапляються з тої причини в селі великі пожежі. Все було в порядку.

Прямував тепер повільним, господарським кроком до стодоли, де спільники молотили ціпами збіжжя. — "Прийдеться замовити машину до молочення збіжжя...

на другий рік куди скорше піде робота. А цінами скільки часу марнується“ — думав, ідучи туди.

Побачивши в stodолі панотця, люди схирили роботу і шанобливо привітали його.

— Помагайбіг! — побажав людям отець Юліян. Взяв в руку кілька зерен змолоченого збіжжя, і подивився на нього очима знавця.

— Ні одного вутлого, — сказав один спільник і взяв також кілька зерен.

— Дописала цього року погода, додав панотець. — Як дозволить Господь Бог, на другий рік будемо молотаркою збіжжя молотити.

— В селі у нас тільки дідич має машину до молочення збіжжя, — говорив чоловік.

— Господарський інвентар потрібний в господарстві. Панотець будуть мати велику поміч як куплять машину, — додав один спільник.

Панотець глянув на годинник. Була якраз дванадцята.

— Дванадцята година, час обідати і вам, і мені... Хотів вам ще сказати: До тижня, як не буде дощу, закінчимо працю. В суботу прийдете до обрахунку. А поки що, ввечорі по роботі зайдіть до приходства. Там для вас приготується частунок. Так годиться... за старим звичаєм.

— Красно панотцеві дякуємо за те, що пам'ятаєте про нас, робітників.

— Не робітників, а спільників. Ви ціле літо працювали, належиться почастувати вас.

Панотець, поговоривши, спішився на обід до приходства. Там з обідом ждала його Клементина. Не любив запізнатись, та ще тепер, коли на світі появилася маленька Геня, хотів налюбуватись дитячим личком, стежив як дитинка розвивається, росте, мудрішає. Крізь відчинене вікно долинала пісенька няні Катерини. Це вона, приспівуючи, присипляла маленьку Геню.

Ой ходить сон коло вікон,
А дрімота коло плота.

Питається сон дрімоти,
Де ми будем ночувати...

Пісню співає Катерина монотонно, а її спів наводить на Юліяна також дрімоту. Пісня відповідає настроєві докільця. Все наче завмерло, ні один листочок не ворухнется, хіба, що на вулиці заскрипить віз повен сіна.

Отець Юліян, увійшовши до кухні, велів наймиці подати в мидницю воду, та мило, а миючи руки, звернувся до старої Цецилії:

— Оце по роботі прийдуть робітники на вечерю. Нехай Цецилія зварить вареників і добре помастить солониною. Люди по праці мають спрагу, то не жаліти квасного молока, і також дати кілька дзбанків води з малиновим соком... до помочі взяти Катерину.

Цецилія, хоч з тих, що не любила "хлопам" варити, але наказ панотця вона без протесту прийняла.

Клементина, влягнена в гарну домашню сукню, ждала в кімнаті чоловіка. Юліян був сьогодні в прекрасному настрої. Як не радіти йому, коли на світ появилася маленька доня, а в господарстві йому ведеться

— Жарко... хоч вже осінь! заговорив, увійшовши.

— Але ж ти увесь в пилюці!... От взяв би до помочі в господарстві економа.

— Навіщо мені його? Без нього дамо собі раду. А все ж допильнувати треба, хоч люди чесні, ні одного стебельця не змарнували... Хочу тобі сказати: увечорі прийдуть люди, треба їх почастивати. Вже сказав Цецилії, щоби зготувала для них вечерю... — А ви, Катерино, ідіть до кухні помагати Цецилії, — звернувся до Катерини, яка біля колиски присипляла малу Геню.

— Очевидно, ти, Клімусю, погоджуєшся на моє зарядження... — спитав жінки.

— Юлю, я ніколи нічого не маю проти твоїх заряджень. А тільки... скільки знову болота принесуть вони до кухні.

— Тим вже не журися. Подамо вечерю на подвір'ї. Під деревами розложимо столи і лавки, буде людям на

свіжому повітрі краще вечеря смакувати. . . Буде так, як у моїх батьків. . . Оце моя матуся виходила до людей, угощувала, розмовляла, часом і вареників скоштувала. . . Тому і ти, голубонько, вийди до людей хоч на хвилину, двома, трьома словами перекинься. Це у нас такий звичай, тоді люди кажуть, що їмость нами не гербує.

— Генусь! Не плач — сказала мати до дитини і побігла до колиски.

Як няня відійшла і перестала співати, дитина спочатку пручала ніжками, а її чорні очі шукали баби. Врешті побачивши, що біля неї нема нікого, розревлася.

Юліян і собі підійшов до дитини. Взяв маленьку на руки та приспівув їй коліскову пісеньку. Руська пісня не сподобалася Клементині, однак невдоволення залишила для себе. Навіть всміхнулася і сказала:

— Юлю, ти чудово співаєш. Вже навіть Геня перестала плакати.

Дитина справді ще пручалася, але під ритм коліскової пісні втихала, засинала на руках батька.

Юліян обережно поклав дитину в колиску і любувався її рожевим личком. Тепер у пісні дальше хотів висловити все те чим його душа жила. Підійшов до вікна. Далеско на обрію видніли зорані під зиму лани і творили наче дорогоцінний килим. Тугою обвинулося павутиння на деревах в саді, а сонце в кімнату кинуло світло і вносило сумну радість.

”Прекрасна і багата ця наша земля. . . а тільки да-ти б селянинові науку, освіту після знесення кріпацтва“ — подумав Юліян. — І напівсвідомо прорвалася пісня, що її співав ще в духовній семінарії.

Світе тихий, краю милий
Моя Україно,
Защо тебе спльондровапо,
Защо мамо, гинеш?..

І раптом умовк. . . Знайшов відповідь на те боляче питання. Відповідь була в його родинному домі. Інший

обряд жінки, звичаї, чужа йому мова. . . Ось тут заховане лихо.

Цецилія вже принесла обід. Підійшов до жінки, але думки, що проти його волі навіялись, далі не давали спокою. Молоді сіли за стіл. Оце він христиться своїм звичаєм і мовить молитву у його предків старослов'янській мові. . . А Клементина? . . . Цей самий зміст молитви, а тільки не в його — священика обряді мові. Молиться по-польському, і здається Юліянові навмисне голосно вимовляє слова. . . Ніколи досі не думав, що це таке важне. . .

Нараз зацеміло, заболіло серце Юліяна. Він — священик. . . Хіба його люба дружина не хоче навчитися навіть для нього молитви його обряду? . . . Хоч би для прикладу парохіянам. Що скажуть люди, дізнавшись, що його жінка молиться польською мовою, що нехтує його рідним обрядом. Тим обрядом, в якому він, священик, склав присягу бути вірним йому і рідній греко-католицькій церкві. . . І чи Геня буде також молитися мовою не його, а матері? . . . І стало лячно за майбутнє його родини.

XXV

Пізнім вечором отець Юліян закінчив з людьми розрахунки і міг присвятити час на розмову з жінкою. Він вважав своїм обов'язком розчислитись з заробітком, порадитись, що за одержані гроші купити. А заробіток був великий. Не сподівався Юліян, щоби аж так багато земля видала. Тому радів своїм успіхом. Придбати б ще машину, сівалку, плуг. Знав Юліян, що Клементині треба також не одно купити, досі нічого не купила. Ще гроші на ремонт будинку для тестя треба дати. Дім старий, без направ не обійдеться.

Юліян застав Клементину на ганку, вкритому багрянючим листям винограду. Сад шумів осіннім листям. З кльомбів доходили пахощі в'янучих квітів, а тільки зелений барвінок вкритий буйним квітом, наче йому було тісно в кльомбах, підповзнув аж під поріг приходуства, широко розстелився. З левади чулось звичайні сільські пісні дівчат, які по денній праці зійшлися погуляти. Їм вторував на скрипці сільський музикант, Степан.

Клементині чужий і далекий був цей спів. Її думки вперто крутилися довкола матеріальних справ її родини. Батько знову просив про хоч невелику готівку. А їй також неодного треба. Не може вона бути в костьолі бідніше вдягнена від діточок. . . хоч вона не діличка. Їй бажається купити хутрянку накидку, капелюх і багато ще дечого. Чи спілка з людьми принесе стільки прибутку, щоб те все можна купити? . . . На таких думках застав Клементину панотець Юліян.

Матове світло місяця кидало ясність на його високу постать в реверенді.

— Вечорі холодні, уважай, не простудися, — сказав і накинув на плечі жінки теплу хустку.

— Дякую, — відповіла молода пані. — Забарився дещо. Чи полагодив господарські справи з людьми? — спитала.

— Авжеж. При таких незвичайнім врожаю вдоволені спільники і ми також. П'ятдесят кірців молоченого збіжжя для нас, це маєток! Залишиться для нас, на засів, а решту в зимі продамо.

— В зимі?.. Навіщо аж до зимі ждати з продажею?

— Тоді найкорисніша ціна на збіжжя. Тепер пішло б за півдармо.

— Так?.. А ти забув, що таткові треба грошей...

— Ні, не забув. Думав про те. Кілька корців продамо дешевше тепер, а їдучи в неділю передай гроші татові.

— А я б хотіла вдягнути до костьола нову осінню накидку. Не випадає тепер мені в дівочому плащі йти до костьола. Там, як знаєш, наша польська інтелігенція на мене злобно дивиться.

— Ах, правда... Тоді матерію візьми на кредит у Кляйна, і нехай пошиє Шварц. З зимового продажу зараз вирівняю довг. Не люблю заборгованости.

— Ти сказав, що збіжжя маємо п'ятдесят кірців. Що думаєш купити за ці гроші?

— Саме тут іде мені про те найважливіше. Хочу купити хоч деякий господарський інвентар.

— Інвентар?.. А навіщо його нам?

— Без таких речей, як сівалка, машина до молочення, плуги, ми ніколи не поведемо самостійного господарства. А ти, Клімусю, проти спілок.

— Так...

— Отож, треба нам купити якнайбільше господарського знаряддя.

— Всі гроші на знаряддя?! А коні!

— Маємо пару добрих коней, на початок вистачуть нам, — відповів, не знаючи про що жінці йдеться.

— Ці шкапи, що ціле літо звозили збіжжя і схудли, що на них шкіра і кости?..

— Тепер по роботі відпичнуть і знову наберуть сили.

— А я маю далі шкапами їхати до Дрогобича?

Отець Юліян здогадався, що жінці ходить про коней до виїзду.

— Поки що це для нас мрія. Як доробимося, тоді купимо такі, які бажаєш.

— А я мріяла про таких коней, що їх має тільки граф Пузина... Це чистокровні араби. Щоб стрілою бігли і переганяли повози дідичок. Чи розумієш мене, Юлю, коли вони в повозах минають нашу стару коляску та іронічно підсміхаються, мені соромно і я їх ще більше ненавиджу!

— Жалієш, що вийшла заміж за греко-католицького священика, а не за дідича, — з жалем сказав Юліян.

— Ех, Юлю, так не думай... ніколи я цього не жаліла... Але, розумієш, я бажала б мати найкращі коні з стайні графа Пузини.

— Хочеш коней... будеш їх мати, сказав коротко, і замовк.

... Ти справді погоджуєшся?.. Любий... коханий...

... Погоджуюся і скажу Кляйнові, щоб вибрав найкращі, без уваги на їх ціну, — твердо сказав.

— Моя мрія врешті здійснилася!.. З якою заздрістю будуть дивитися дідички... А їхати будемо завжди вдвоє і гордо минати їх поміщицькі повози... Але фірманити не буде Іван, а візьмемо старого Мацея. Одягнемо його в "ліберію". Якось згадував тато, що Мацей рад би у нас дістати фірманську службу. Візьмемо його виключно до обслуги коней до виїзду. Погоджуєшся?.. Так?

Отець Юліян тільки зідхнув, а в тому зідханню було все сказане.

**

По купівлю коней у графа Пузини, так, як сказав отець Юліян, вислав жида Кляйна. Ярославич розумівся на конях, але його гордість не дозволяла особисто в таких справах до нього приїжджати. Напевно граф Пузина був би його прийняв за панською етикеткою, запросив на обід, але нехай граф знає, що він священик і не поїде, як звичайний купчик, до нього. Знав Юліян і те,

що Кляйн хитрий жидок, за посередництво візьме гроші, зате виторгуює коні, а йому торгуватись не лицює.

Кляйн скоро купив коні, і тепер, прив'язавши їх до стовпа на подвір'ї, чекав коли з приходства вийде священик їх оглянути. Коні були рвучі, в'юнкі, як змії. Фірман Іван перший зацікавився кіньми. Оглядав їх з усіх боків, питав про ціну, скільки їм літ, врешті забажалося йому верхи поїхати хоч кругом подвір'я. Кінь наїжився і не дозволив сісти на хребет.

— Ну, він таких як ти "гоїв" не возить на своєму хребті. Він панський кінь, — сказав жид Іванові, і сам підійшов боязко до коня, погладив лискучу шерсть, цмокнув, але в цій хвилині жеребець, видно невдоволений оглядинами, фиркнув задніми ногами і як би не те, що жид скоро відскочив, був би дістав копитом.

— Бачиш, жиде, що і цей кінь не для тебе, — відтявся наймит.

Ну, зразу видно, що кінь шляхетський, не хлопський. Хлопського коня обсядуть мухи, а він стоїть тихо, навіть хвостом не відганяється, і ще нижче похилить голову. А цей панський — гордий.

Дальші міркування жида перервала поява на подвір'ї отця Юліяна і його дружини. Дещо позаду йшов помалу під руку з сином Тадеєм пан Грабянський для оцінки вартости куплених коней. А вже хто, як хто, а дідич розумівся на конях. Славився в цілій околиці як найкращий їздець, перший улан кіннотчик під час повстання проти Росії в 1831 року.

Грабянський сміло підійшов до коней, стягнув за поводі. Це було його привітання, щоб зрозуміли сильну руку. Коні заіржали, піднесли вгору голови. Купець покірно стояв, знав, що тільки від дідича залежатиме вислід купівлі. Але старий пан наче не бачив жида, всю увагу звернув на молодих жеребців. Тепер він протекційно погладив шерсть коня. Ніздря жеребця поширились і вуха нащурились. Зміїний хребет коня приманював старого дідича, пригадав йому давні часи.

— Араби!.. чистокровні араби! — захоплювався щораз більше кіньми.

— Ясновельможний пан дідич ласкаво попробує на них верхи поїхати, — покірно промовив жид.

Шляхтич і цим разом не відповів жидові. Його річ — купити коні.

— Татко дозволить мені першому сісти на коня, — сказав Тадей.

— Вашець пан не вершник! Вашець панові писати в намісництві політичні артикули та петиції! Звелися вже на ніщо наші шляхтичі, — не без злоби відповів синові старий пан.

— Якщо татко дозволять, прохаю оцінити вартість коней, — накінець промовив зять, отець Яросевич.

На запросини зятя тільки чекав Грабянський. Давно він їхав верхи.

— Гм... о так... варто б спробувати ось цього, з зіркою на чолі... Як його б назвати?... Назвемо Змієм! Непосидючий та в'юнкій, як змія. Але не гарячись! Чи раз я такого, як ти, "змія" потрапив упокорити, — говорив старий вершник до коня, який, передчуваючи сильну руку їздця, нетерпеливився.

Кінь ще раз усім тілом здригнувся, заіржав, почувши вершника на хребті. Віджила кров його прашчурів. Хотів скинути з хребта вершника, але сильні губила і поштовх стремени в живіт коня обезсилили. Кінь піддався. Він прищурих вуха і, напнявши шию, пігнав подвір'ям, а звідтам туди, куди наказував пан.

Здавалось дідичеві, що вернулися його молоді літа, коли на Іскрі стрілою пролітав селом. Земля дудніла і повітря розривало груди. А дітваки, здалека побачивши його, кричали: — Ади, пан їде!.. Незабуті часи його молодости в Тустановичах... Ех, якби туди... І жаль за втраченими Тустановичами стиснув його серце. Пан Грабянський з усією силою підганяв коня, а кінь рвався все швидше, швидше.

Нарешті старий пан вернувся на приходство. Всі чекали на нього, а з тим і на оцінку коня. Найбільше зацікавлений був Кляйн. Він стояв удвоє згорблений, крутив пейси, гладив бороду, і думав, чи дістане відповідний заробіток за куплені у графа Пузини коні. Але вже

по радісному обличчі старого пана здогадалася, що коні не абиякі, і буде можна дістати за них найвищу ціну.

Дідич був кіньми захоплений. Він по-молодецькому зіскочив з коня, і передав віжки наймитові. Жеребець, зігрітий довгим бігом, почувши на хребті полегшу, стряс цілим тілом і заіржав.

Всі чекали, що скаже знавець коней. Але старий пан тільки захоплено дивився на коня і гладив його шерсть.

— Чи радить татко купити нам ці коні? — спитала Клементина.

— Кращих коней в цілій околиці нема. Цей Змій хіба тільки може зрівнятися з моєю Іскрою. Що то за кінь був!.. Першу нагороду виграв на кінських перегонах.

— Юлю, татко радить купити коні... що ти на те?

— Я виконую твоє бажання, Клімусю. Куплю без уваги на їх ціну.

— Ми усю польську шляхту упокоримо цими кіньми... і того пишалковатого Станислава Яловіцького... гм... щоб не задирав так голову, — сказав дідич, бо досі мав великий жаль до нього.

— Татку, ми вже домовились з нашим Мацеєм. Старий заплакав з радості, дізнавшись, що буде у нас фірманом. Сховав собі на пам'ятку фірманську "ліберію". Не прийдеться нам її купувати.

Юліан звернувся до жида, що стояв дещо осторонь із запитом, скільки коштуватимуть коні.

— Прошу отця егомостя, аби мені був такий рік, що я вибрав найкращі з стайні ясного пана графа Пузуні... Ну, і тому й ціна мусить також бути не та, що за хлопські "шкапи".

Передмова Кляйна веліла отцеві Яросевичеві здогадуватись, що ціна за них буде дуже висока. Кляйн повів рукою по довгій сивій бороді і сказав:

— Ці коні варті великі тисячі... аби мені був такий рік... а я за них заплатив тільки тристап'ятдесят

гульденів. А за свою "фатигу" не хочу багато, тільки п'ять відсотків.

Отцеві Юліянові аж потемніло в очах... Але відступити тепер в присутності дружини, тестя і швагра не було мови. В думках скоро перерахував чи має стільки грошей. За продану пшеницю дістав двісті гульденів, за сіно і конюшину сто п'ятдесят гульденів, за картоплю сорок гульденів.

Ситуація в якій знайшовся була врятована, але за те вони залишаються без грошей. Він поважно заговорив до жида:

— Кляйн зажде, принесу гроші.

Отець Юліян пішов до приходства. Вийняв з секретарика складені паперові банкноти, перерахував і побачив, що з великої купи грошей залишилося п'ять ринських.

XXVI

Нарешті здійснилася мрія молодой пані. Клементина має баскі коні з стайні графа Пузини! На них заздрісно дивитиметься Станислав, цей зарозумілець, скільки разів вона промчить ними, їдучи до косяола. Клементина ще й досі не може йому забути образи на балю. Навіщо їй січкарки, молотарки, чи плуга, коли в них — коні! Нехай селяни далі ціпами молотять збіжжя — вона має коні!

З Тустанович пришкандибав старий фірман Мацей. Після продажу села, він довго жив на ласкавому хлібі селян, до іншої праці не мав охоти братися. Мацей з радістю прийняв знову працю фірмана у священика. Поміщицький слуга, вірний традиції, надів ліберію, на голову поклав кашкет з емблемою шляхетського роду свого пана, і здається йому, що минуле вернулося. Вся праця Мацея, нагодувати коней вівсом і конюшиною, почистити їх і поїхати з молодую панею до косяола. Клементина так кіньми захопилась, що вже й Геня зійшла на другий плян. Нею більше займається батько. Відколи у них коні, молоде подружжя частіше провідує батька Клементини, Грабянського. Часом обидвоє промчать селом. До батьків Юліяна і до брата в Лемківщину трудно їм вибратись. Клементина завжди знайде якусь причину — вибоїста дорога, дощ, чи інше. А насправді її мета — відтягнути чоловіка від його родини.

Зате неділя справжнє для неї свято. Ще вранці, заки Юліян піде до церкви, вона вдягає найкращу робу і велить Мацеві везти її до косяола. На Богослужбі зустрічає все польське шляхетське товариство — пань, панів. А між молодими жінками вона найкраща вродою. Читає молитви і рівночасно запримічує закоханий погляд Станислава Яловіцького, звернутий на неї. Поруч

нього його жінка, якій трудно означити вік, — двадцять, тридцять, чи більше їй літ. І хоч Станислав їй байду-жий, жіноча іскра кокетерії велить їй тріюмфувати. Чому так вперто дивиться на неї, коли старий ксьондз дрозжачим голосом каже: "Доміне вобіскум"... На балі навіть їй не вклонився, тому, що вона збанкротована дідичка. Вибрав поганеньку, багату шляхтянку. Але я щаслива з Юліяном... Щаслива?... роздумує Клементина читаючи молитви.

А коли ксьондз пробощ виголошує проповідь, вона стежить за кожним його словом, приобіщує собі іти ним наміченим шляхом. Вона, так як велить ксьондз пробощ, виховає дитину в римо-католицькій вірі, для хвали Бога і Польщі. Бо цей костюл — її рідна батьківщина, її мова, нарід.

По Богослужбі жде її з обідом батько, а також незабаром прийде ксьондз Собчак заграти в шахи. Але вона не залишається вдома. Прощає батька біля костюла і велить Мацеєві чимшвидше їхати додому. Там її жде Юліян. В такому духовому роздвоєнню вона живе увесь час. Приїжджає якраз, коли в церкві кінчиться Богослужба. Ще на подвір'ї чути, як люди в один голос протяжно, монотонно співають. Цей їх спів для них наче містичний ритуал. Накінець доходить до неї прекрасний тенор її чоловіка: Со миром ізійдем... — Значить, не спізналася... Зараз увійде Юліян, поснідають. Цецилія зготовила пізній сніданок — каву. Все наче б гарзд. А тільки не знає молода жінка, як дуже терпить він скільки разів в церкві гляне на порожній фотель, з давен давна призначений для кожної їмості.

**
*

Минуло з того часу три роки, як у приходській стайні, опріч звичайних з Підгірного "робочих" коней, були два чистокровні араби. Спочатку Мацей мав чимало клопоту з "підгірняками". Бувало, всипле арабам в жолоб вівса, або кине конюшину, а заки араби приберуться до їжі, "підгірняки" крадьком все від них повибирають. Та чи можна дивуватись бідолашним зло-

діякам, коли Іван кидає їм вівса і конюшини тільки тоді, як і йому вдасться вкрасти у Мацея, тому, що ключ від шпихліра не у нього, а в старого слуги. Накінець Мацей дошками відгородив арабів від "підгірняків" і в цей спосіб забезпечився від злодіїв. Згоди теж між кіньми не має. Араби згорда дивляться на сусідів, а тамті іржуть, б'ють копитами. Вони відчувають кривду. Вони зранку до вечора працюють, а тамті у стайні, в ряди-годи панам до виїзду.

Господарство панотця підупадає, не ведеться йому. Врожайний перший рік приніс великий збір, а вже наступні два роки були для села нещасливі. Першого року посуха все знищила, збіжжя вигоріло, а другий рік навістило село ще більше лихо — повінь.

Отець Юліян давав далі поле в спілки, клопотався, конче хотів піднести господарство. Нераз можна було його бачити, як перед дощем запрягав арабів і чимшвидше звозив сіно або збіжжя. А тоді Мацей негодував. "Оце й попались чистокровні араби з графської стайні до попівської", — бувало бурмотів.

Як не передумував панотець, а господарського знаряддя досі не придбав. Селяни далі ціпами молотили збіжжя, сівалки не було, а це все припинювало роботу. І люди нерадо йшли в спілки, хоч Юліян, як раніш, давав половину збору. Людей манили нові заробітки. Йшли в недалекий Борислав, Тустановичі, наймались в копальнях нафти.

Клементина, не зважаючи на ніщо, приїжджала кожної неділі до костьола, все елегантно вдягнена. Сідала, як і раніш, в оксамитний фотель і згорда гляділа на польське "земянство". Вона запримічувала коханий погляд Станислава Яловіцького, і молилась, щоб Господь Бог і Матінка Ченстоховська вислухали її молитов, щоб відвернули душу чоловіка від усіх народовецьких ідей, які віддаляють його від неї. Хотіла бачити чоловіка тим "дженте рутенум націоне польонум", бажаним також ксьондзові Собчаківі.

Маленька Геня говорила польською мовою, а молода пані віддалила Катерину, щоб не вчила дитини

"хлопської" мови. Дитина приїжджала з мамою до костьола, молитовно складала рученята на радість мами і старого пробоща і шепотіла: "Ойче наш, ктурись ест в небе свянцьсев іме твое".

Взагалі Геня була дівчинка над свій молоденький вік дуже розвинена, енергійна. Чорноволоса, з чорними очима, як два вуглики, пригадувала з лица батька. Коли по трьох роках прийшла на світ друга доня, Галя, відразу можна було сказати, що буде подібна до матері. Білявка, з великими, закраски волошків очима, і високим, батьковим чолом. Отець Юліян розділив батьківську любов на дві рівні частини. Галя була для нього така ж сама як і Геня. Все з лагідною усмішкою, старався зацепити у дітей любов Бога і християнську етику. Приспівував Галі колискових пісень замість Катерини, угору підносив більшу Геню, часом тихцем брався неручувати молитви на церковно-слов'янську мову, але це йому не вдавалося. Донечка твердо трималася вивченого мамою польського "Ойче наш"... і не признавала батьківського "Отче наш".

Клементина більше полюбила свою першу донечку. Вона була Генуся, Лялюся, а тамта — тільки Геля. Можна було вже передбачити, що в родині витвориться тажкож прірва щодо дітей.

XXVII

Юліян помалу відчужувався від найближчої родини і своїх сусідів священників. Яросевичі нікуди не їздили. Недалеко було до Підгірного, яких п'ятнадцять кілометрів, і коні бистрі, а поїхати до батьків трудно приходилось, вже не згадуючи брата Івана, якого парохія була далеко в горах. Клементина завжди знаходила якусь причину відмовитись. Раз дитина хвора, чи щось інше стояло на перешкоді. Але сьогодні на прохання чоловіка погодилася поїхати до батьків, згадавши, що дорога до Підгірного веде повз двір Станислава Яловіцького. Вона бажала показати себе разом з чоловіком в новому повозі, який недавно купили.

— Батьки ще не бачили малої Гелі, а ми охрестили її без них, — відповіла, даючи тим свою згоду.

З полудня виїхали Яросевичі до Підгірного. Араби вітром летіли, залишаючи за собою куряву. З-під накритої шкіряною будою брички часом виглянула Клементина. Було якраз перед жнивими. На сіножатях стояло вже сіно зложене в копицях, на свою чергу чекали лани доспіваючого збіжжя.

— Чи не пора б зачинати вже жнив?.. — мабуть більше до себе сказав Юліян, тому, що господарськими справами жінка не цікавилась.

— І знову ці спілки... — відповіла.

Отець Юліян промовчав, знаючи, що вона проти спілки з селянами, але, не маючи вдосталь господарського знаряддя, годі було йому обійтись без помічі селян.

Зближаючись до дому батьків, Юліян згадав, що Генуся не вміє ні слова по-руському, а що найгірше, молитви мовить по-польському. Отець Юліян знав, що не

обійдеться без діда "екзамену". Треба було хоч її підучити заки прийдуть до Підгірного.

— Генусю, як прийдеш до дідуня і бабуні, скажи: цілую ручку, і поцілуй їх руку.

— А я дідусеві Константинові все скажу: "цалуєм рончки".

— Так, це там, але у діда Зеновія говорити треба по-руськи.

Дитина затялася, ніяк не скаже.

— А тепер перехристися тричі і зложи ось так три пальці, — навчав батько.

— А мені каже мамця христитися п'ятьма пальцями... і тільки один раз... Це коротше.

— Так, але у діда Зеновія, до якого їдемо, треба христитись три рази і трьома пальцями.

Геня однак вперто доказувала, що так, як каже мамця, це краще.

Моя ти зіронько, я знаю, послухаєш мене і у діда перехристишся три рази.

Геня врешті перехристилася так, як батько казав, але коли прийшлося молитву перекласти з польської на церковно-слов'янську, вперлася, і вже батько не настоював.

— Ох, Юлю, дай спокій!.. І залиши цю політику, цей народовецький бунт, що нераз у тебе спалахує. Хіба це не все одне? Молимося до одного Бога так ми, поляки, як і ви... Навіть і тут політика, українофільство. Все це німецько-австрійська інтрига, внести роздор між нами, як слушно каже татко.

— Клімусю, це не німецько-австрійська інтрига. Це, розумієш, почуття приналежності до свого народу, нації. Тому не дивуйся, коли батьки бажали б, щоб їх внуки говорили рідною мовою, молилися мовою нашого стародавнього обряду.

— Бабця Сабіна говорить по-польському.

— Бабця національно несвідома жінка, — пояснив Юліан.

— Отож... — Клементина умовкла. Наче острів серед зелені піль, виринув панський двір Яловіпких,

оточений огорожею. Невисловлений жаль відчула Клементина на вид цього двора і довгої алеї прикрашеної тополями. Там за тією огорожею був той її шляхетський світ, що від нього відійшла і не було більше вороття.

Нарешті Юліян в рідному домі. Давно там був, а тепер наче все віджило. Батьки і бабуня вийшли на привітання. Радіють сином, маленькою, в пеленках Галею, оце її вперше бачать. Навіть раді невістці. Щож?.. Вибрав собі Юльо по своєму серцю, і ніхто нехай до його серця не втручається. Треба признати, Клементина доброї товариської поведінки, гарного шляхетського виховання. Вона для кожного має привітну усмішку, а нею розморожує навіть "твердого" москвофіла, отця Зенона. Найбільше захоплена Клементиною польонофілка, бабуня Сабіна. В її поняттю польська мова, це мова салону, аристократів.

Не сподівалася гостей паніматка Ольга. Чимскорше велить прислузі приготувати підвечірок, добру каву.

— Зробили ви нам приємну несподіванку. І ми до вас завжди вибираємось, та за господарськими справами трудно з дому виїхати, вітаючись, каже панотець.

Бабуня вже прилипла до маленької Галі. Ще її не бачила. Яка ж вона гарна... подібна до Клементини... А Геня теж, хвалити Господа Бога виросла... чорнявка, така як Юльо.

Прабабуні Сабіні найбільше заімпонував Гені дитячий реверанс, вивчений мамою, і за те цілує її чоло.

— Як називаєшся, дитятко? — спитала прабабуня.

— Геня, — і знову реверанс в сторону прабабуні.

— А скільки маєш літ?

— Чтери! — і знову реверанс.

Старенька розговорилась з правнучкою, хоч забула польську мову. Паніматка Ольга увесь час, тримаючи на руках Галею, запитує невістку про здоров'я "мо-стіпана" Константина. Так велить товариський звичай,

а пані Ольга відзначається знанням товариської етикетки. Вона знає коли і що сказати.

— Генусю, ти ще не привіталася з бабунею і дідусем. Привітайся... поцілуй їх руку... — каже Клементина.

Дитина заховалася за мамину турнюрову робу і каже тишком:

— Я не мам бабці, а тільки дядзя Грабянського.

Почувши те Юліян зблід. Він, бажаючи якнайшвидше загладити конфлікт, підійшов до дитини і сказав:

— Ти ще їх не знаєш. Оце ми тут уперше... Це твій дід і бабуня. Привітайся!

Дитина послухала батька, підійшла до старих, і вклонившись, скромно поцілувала їх руки.

Цей неприємний епізод вже наче забувся, — дідусь поцілував внучку, з кишені реверенди вийняв молитовник і подав дитині образок Пресвятої Почаївської Матері Божої.

— Подякуй! — по-українському сказав Юліян.

— Дзенкуе!... — і знову реверанс.

— А чи знаєш Генусю, хто це на малюнку? — спитав дід.

— Вем!.. Матка Боска Ченстоховска! — сміло з реверансом відповіла дитина.

Ні, дитинко, це наша Матір Божа Почаївська, заступниця козацького війська, — гостро промовив дід, бо раптом у нього стихійно пробудився патріотизм русина, хоч був москвофільських переконань.

Дитина насупилась. Вона не зрозуміла слів діда, а по гострому тоні здогадалася, що мова не надто приязна.

— Генуся має над ліжечком ікону Матері Божої Ченстоховської, дарунок від ксьондза Собчака, тому, прошу татка, в її уяві існує тільки Матір Божа Ченстоховська, — станув в обороні дочки батько, бо боявся, що зараз вибухне бомба.

Але як не старався зліквідувати неприємну розмову, бомба врешті вибухнула тоді, як дідусь, щоб перевести екзамен (він екзаменував усіх внуків), хотів взяти внучку на коліна.

Геня вперто трималася маминої спідниці, і не хотіла підійти до діда.

— Генусю, пуйдзь до дзядуся!

— Не пуйдев, бо вшищи русіні гайдамакі!

Визов був кинений вбік діда. Слово "гайдамаки" було можна різно розуміти. В поняттю тодішньої свідомої української інтелігенції, "гайдамаки", це те, що для поляків конфедерати, герої за волю. Поетично гайдамаків описав Тарас Шевченко в поемі: "Гайдамаки", як також новий марш, що зачинався словами: "Ми гайдамаки, ми всі однакі, ми ненавидим польського ярма" — говорили про велике захоплення українців гайдамаччиною.

Польське шовіністичне громадянство, навпаки, під словом "гайдамаки" розуміло зовсім щось інше. За лексиконом тодішніх львівських польських газет, "гайдамаки", це бандити, люди найгіршої категорії. Того, чого ще не доконала польська шовіністична преса, вдалося щепити тодішньому польському націоналістові, Генрикові Сенкевичеві, через його повелі "Огнем і мечем" і "Пан Володийовскі". Не було сумніву, що Геня вихована мамою і ксьондзом пробондом Собчаком, під словом "гайдамаки", розуміла щось найгірше.

Гордість старого москвофіла була торкнена. Хоч він проти народовецького руху, проти українців, веде боротьбу за задержання в письмі "йорчиків", тобто старого письма і в цей спосіб хоче письмом і мовою уподібнитись до російської нації, але він не бандит. Та ще згадка про предка Миколу Ярославича, що брав участь у війні Хмельницького проти поляків, його духово перемінила. Він відійшов від дитини і сказав:

— Иди... іди... геть від мене... від гайдамаки. Оце ти, доню ніколи не будеш русинкою, хоч твій батько русин-українець.

Звертаючись до Клементини так сказав:

— Велику кривду робила нам Польща за час її панування. Народ ішов в гайдамаки, так, як поляки в конфедерати проти Росії. Ми, шукаючи оборони, здавалось нам, що знайдемо її в російського царя. Розколо-

ли ми це руське дерево на дрібні кусні... тому тепер наш національний організм хворий. Одні за поляками, другі за москалями, ще інші за австрійцями. Та вже на-зріває час, коли всі ми зрозуміємо що є тільки один великий український народ, одна велика Україна від Сяну до Дону.

Такої мови від завязаного москвофіла ніхто не сподівався. Всі замовкли. Отець Юліян ще нижче похилив голову, бо слова батька москвофіла були його власні і більшості товаришів з духовної семінарії.

Клементина дуже вибачалася за вчинок Гєні. Нехай дідусь не гніваються і не дивуються дитині. Ніхто її злого слова про русинів не сказав. От так по-дитячому сама вигадала. Але це не була дитяча вигадка. Ксьондз пробоц Собчак, де міг, там пантовхував її проти українців.

Навіть стара бабуня Сабіна, яка більше з міміки присутніх про все дізнавалася, нерадо тепер з Клементиною говорила. Бо чому ми говоримо по-польському, коли між нами один поляк?.. Чому не шануємо своєї мови, самих себе?.. Раптом і у неї на хвилину пробу-дився український вогник.

XXVIII

А літа пливуть між ними,
Пливуть собі стиха,
Забирають за собою
І добро і лихо.

Т. Шевченко

Минали літа, а Юліян старівся скорим темпом. Йому минуло тільки тридцять літ, а вже сивіло волосся, і перша зморщка перетяла його високе, інтелігентне чоло. Чомусь не з таким захопленням, як першого року, брався до господарства. Наче збайдужнів на все до часне, а працю залишив наймитам та спільникам. Господарського знаряддя обмаль, майже нічого не купив. Якщо були гроші, то йшли на розходи Клементини. Приходилось помагати тестеві Грабянському, бо банковеkonto провірюване Кляйном вже давно минулося. Ще тільки деколи очі Юліяна засвітяться давною енергією, наче хоче наздігнати втрачений час, а тоді, як раніш, береться до праці, передумує якби найкраще повести господарство.

Юліян частіше вдома біля дружини, бо любить її давнім щирим серцем. Клементина багато часу присвячує вихованню старшої дочки Гені. Малі прибутки з господарства і церкви не дозволили їм найняти до навчання гувернантку, тому Клементина сама почала вчити її польського письма. Юліянові не вдалося перебрати на себе навчання релігії, Клементина і ксьондз Собчак взялися за те діло. Вони навчили її польських молитов, і обзнайомили дитину з катехизмом латинського католицького обряду. Це велика журба молодого батька, — він знає, що його діти скорше чи пізніше відійдуть від свого обряду, а з тим перейдуть до родини матері.

Заходило сонце і вечірною прохолодою повіяло в саду. Крізь відчинене вікно доходив скрипіт возів повних сіна, протяжно мугукали корови, вертаючись з пасовиськ, і чулося накликування пастухів: "А — г-е-й!.. а — г-е-й!.."

В кімнаті Яросевичів було тихо і нудно. Навіть галасливі мухи, що від досвітку дзеньчали, тепер дрімали на картинах і стінах. Старий дзигар ритмічно вимірював час, а по кожній годині фігурка нажа і маркізи виходила з дзигара і під мелодію менуету вони танцювали. Бароккова канапа, такі ж фотелі, портрети родини Грабянських, цикль образів Гротгера "Війна", все те було наче привезене прямо з Тустанович.

Клементина, сидячи на фотелю, гафтувала на п'яльцях стихар до костьола. Це була обіцянка ксьондзові Собчаківі від родини Грабянських вишити стихар.

Запопадливість жічки до справ костьола підкреслювала її байдужість до церкви і обряду її чоловіка, і те боляче почуття, навіть певного пониження, старався Юліян не виявляти. Бажаючи відвернути увагу, Юліян, сидячи на фотелю, тримав цитру і добирав до пісні акорди.

Панотець любив музику, любив Шопена, бо про нього була їх перша розмова. Але надусе любив свою українську пісню, що її навіть царський кордон не міг задержати на річці Збручі. Чимало вже проспівав "кобзаревих" пісень великий композитор Лисенко, komponував Ніщинський, Ніжанковський, Стеценко, — Артемовський захопив Лівобережжя "Запорожцем за Думаєм", — Аркас — "Катериною". Згадати б ще таких трубадурів української пісні, як Денис Січинський, Лопатинський, Лаврівський, Матюк, а з церковної Бортнянського, Ведля.

З насолодою слухав Юліян їх композицій, як вдалося йому побувати на празнику. Юліян вмить схоплював мелодію, і тоді вдома співав прекрасним тенором, але владний погляд дружини відбирав йому охоту далі співати. А замовкнути надхненню не легко, боляче.

Тому і тепер полинув у світ своєї рідної музики.

Обдарений Богом прекрасним тенором, бажав словами висказати мелодію, але побоявся жінки. Підбравши кілька сильних акордів, почав співати спершу "мурмурандо". Але під тією без слів піснею крилося те, чого Клементина не знала, а чого його українська душа бажала. А душа співала пісню до слів Шевченка:

За думою дума роєм вилітає:
Одна давить серце, друга роздирає,
А третя тихо, тихесенько плаче
У самому серці, може й Бог не бачить.

Раптом Юліян забажав висловитись широко, вільно, і він не міг цьому бажанню опертися. Ще раз підстроїв цитру і заспівав. Соловіїв спів підхопила цитра, і прекрасними акордами наче захована дівчина нестила.

Ой не шуми дуже, зелений байраче,
Не плач, не журися, молодий козаче.
Як мені не плакати, плачуть карі очі,
Що нема спокою, ані вдень ві вночі . . .

І раптом замовк, побачивши злісно розпучливий погляд жінки. Він спустив руки, а цитра з бренькотом впала на підлогу.

— Ах! . . . Що це за спів дикий, принесений просто з степів України! Наче це не ти співаєш, а ціле село зібралося на толоці! — покартала Клементина.

— Ех, Клімусю, не розумієш ти нашої музики. Вона така могуча, зворушлива.

— Я навіть люблю ці руські мелодії, але тоді, як їх співаєш без слів. Слова надто кострубаті, грубі.

— Чи знаєш, що руська мова це мова пісень. Вона м'яка, мелодійна. Знавці мов признали її другою по італійській мові.

— Але не гнівайся. . . я жартую. . . Роз'ясни своє чоло, а то нахмурився і усміхнися до мене. Хіба нам слід про такі нецікаві речі розмовляти? . . . Про щось важливіше поговоримо, про Геню. . . Літа не йдуть, а летять. Чи знаєш, що нашій Гені минуло вісім літ. . . Так. . . це вже дев'ять наших щасливих літ. . .

Клементина сентиментально, майже по-дитячому зідхнула, і залишаючи гаптування підбігла до чоловіка, та сівши на краєчок фотелю, поцілувала чоло — гралася його чорним волоссям.

— Так... так... моя ти "голубонько" (те слово все по-українському) любив і люблю тебе ще більше. Ти привела мені на світ дві, такі, як ти, чудові дош, — розміряно говорив Юліян, вже забувши про свій жаль до жінки.

— Генуся, це твій портрет, Юліяне... і тому я її найбільше кохаю.

— А Галя — це ти!... Але я кохаю вас троє однако-вісінько! — сказав чоловік. Це були його щирі слова. Його любов не змаліла, а навпаки, церковна звязь її ще більше скріпила. Любив Клементину також тому, що дала йому родину. Достосовувався до всіх її бажань, старався, щоб вона не терпіла недостатків. Але рівночасно щось в душі нило, не давало спокою. Чи це та чужа мова, що увесь час з жінкою розмовляв, чи відчуження від найближчої родини та священничого товариства, а може найбільшою причиною був той "ксьондз пробоц" Собчак з його шовінізмом, що пік наче розжарено залізо.

— Тепер у мене на думці післати Геню вчитися у школі в місті. Заплатити гувернантку ми не могли, вчила я її. Але без міської науки Геня зовсім в селі здичіє.

— Прийдеться восені післати Геню до школи, — вирішив й собі Юліян, а в думках пригадав Львів і одинокую руську школу Сестер Василіянок. На момент про-смикнулася зграба сільветка молодой дівчини, Марійки. ... Пробігла наче блискавка — і зникла. — Післати б їм Геню, а потім Галю до тої школи, де рівночасно міститься інтернат Сестер Василіянок.

— Що?... До руського інтернату Сестер Василіянок?!

— Так. Там дістане Геня, а опісля Галя добре християнське виховання. Всі попівни там вчаться.

— Що корисного дасть Гені цей інтернат? Хіба те, що руською мовою навчиться говорити. У Львові є

"пенсія" пані Стшалковської, де вчать діти дідичів. Там навчиться польської історії, літератури. Також і французької мови — вона ще досі опріч німецької є мовою салонів.

Слова жінки уперше так заболіли, як ніколи. Вона бажала дочку не тільки спольонізувати, але ще й виховати в шовінізмі, бо згаданий інтернат Стшалковської тим славився. І чи щось корисного принесе дітям греко-католицький обряд, в якому охрестив дітей, коли вона виховає дітей так, як хоче, не навчить старослов'янських молитов... ні руської мови...

І знову, як сон, мигнула Марійка... Марійка... Ніколи про неї не думав. І нараз згадав її. Яке її життя з "Темплиммаслом"?.. Недалеко від них парохія Рогожинських, ніколи її не бачив, у них не був.

Жінка далі настоювала, щоб післати Геню до інтернату Стшалковської. Бо там і польська мова, і товариство польок, а згодом знайдеться якийсь відповідний для неї жених. А коли у думках Юліяна женихом його дочок мав би бути теолог, для неї навпаки, поляк. Щораз більше провалля їх роз'єднувало. Довго велася розмова на цю тему. Клементина впевняла, якби Геня вийшла заміж за священника, вона не любила б господарства, а жінка священника повинна б бути господинею. Галя інша. Вона увесь час в кухні, хоч проти цього Клементина. Там вона вже навчилася дещо по-руському говорити, і взагалі її щось туди "тягне". Але Геня зовсім інша і вона мусить увійти в польське товариство, а дорога до нього через інтернат Стшалковської.

Врешті Юліян під впливом жінки мусів погодитися. Він ще врахував один успіх. Аджеж тепер, коли він годиться післати Геню до Стшалковської, вона погодиться на те, чого досі не виконав.

Давно обіцяв селянам поїхати до старости і там вихлопотати дозвіл на заложення "Просвіти". Юліян мав великий голос і значення в старостві. Його присутність на Зем'янському балю дала йому в польському товаристві титул "дженте рутенум, націоне польонум". Таких "порядних" священників нам якнайбільше треба — була

опінія старости. Тому одне його слово, а напевно ніхто б не ставив спротиву.

Товариство "Просвіта" в ті часи було конечним. Недавнє знесення кріпаччини, демократичні реформи цісаря Йосифа і Марії Тереси, дали врешті змогу українському селянинові піднятися з матеріяльного і морального упадку. Тому була потрібна наука, просвіта. Вже чимало "Просвіт" — тих твердинь духових — стояло по селах побіч церков.

А що в цьому напрямку зробив панотець Юліян?.. Минуло стільки літ, стільки обіцянок даних селянам, а він, опріч зворушливих проповідей, про ніщо інше не подбав. Проповіді корисні, але опріч них треба ще діл. Ось корчмар горілкою приманює селян, вони все пропивають, а жид багатіє. Недавно знова просили його парохіяни подбати про дозвіл відкриття "Просвіти". А хто це зробить, як не священик?..

Отець Юліян пройшовся по кімнаті, що означувало нову тему розмови. Клементина здогадувалася, що будуть тепер до неї бажання. Може захоче поїхати на якийсь празник, або до батьків. Вона на це погодиться.

— Як знаєш, Клімусю, досі в нашому селі нема "Просвіти"... а я обіцяв... — Юліян говорив помалу, не вірив у свій успіх. — Тепер після знесення кріпацтва розумієш... гм... освіта конечна для селянина...

— Навіщо селянинові освіти?

— Щоб жив, як кожна культурна людина. Щоб врешті того жида корчмаря викинути з села, дати селянинові культурну розвагу, книжку.

— Про моральність людей ти дбаєш в церкві.

— Так. Церква теж має свій вплив. Коли кажу їм проповіді, люди зідхають, каються і далі йдуть давніми дорогами. Конечна в селі "Просвіта"! — Церква та "Просвіта" врешті вилікують наш нарід!

— Ти, Юлю, справді поважно сказав, щоби в нашому селі була "Просвіта"?

— Поважно, моя голубонько. Завтра хочу поїхати до старости і просити його дозволити відкрити в селі

"Просвіту". Може при цій нагоді і ти поїдеш, провідаєш татка.

— Ти... в справі відкриття "Просвіти" хочеш іти до старости?.. Чи подумав, що зробиш цим нерозважним вчинком?..

— Хіба це щось таке каригідне? Це ж освіта для народу, а не нігілізм, атеїзм.

— Селяни не зрозуміють ідеї, і хто знає, чи не поширяться у нас атеїзм.

— Ох, Кліма, не знаєш душі нашого селянина. Він ніколи не буде атеїстом, занадто вкорінилась в його душу любов Бога і своєї рідної церкви, а вона рівнозначна з поняттям його національної приналежності. За віру козаки проливали кров... .

— Ось тут саме те лихо. Я собі в селі "Просвіти" не бажаю!

— Значить, нехай нарід далі живе в темряві. Так вигідніше "владсть імуцим", — не без іронії закінчив Юліян розмову.

Клементина дещо спокірнила. І вона також повинна б піти на деякі хоч невеликі уступки.

— Юлю, я погоджуюся на "Просвіту" в селі, але ти до цього не мішайся. Подумай, що на те скаже наше польське поміщицьке товариство. А вже головно, тут йде про кар'єру брата Тадея. Він тепер на високому становиську в намісництві. Твій вчинок і зацікавлення руською політикою може йому пошкодити в кар'єрі. Вже і так на нас дивляться кривим оком, а тим самим і на нього. Отже, коли бажаєш добра мені і моїй родині, я прошу тебе, не роби цього. Може хтось інший займеться відкриттям "Просвіти".

Аргумент жінки був такий сильний, що Юліян мусів погодитись. Може справді цим пошкодить Тадеєві у його дальшій кар'єрі? Проходжуючись по кімнаті незважаючи штовхнув цитру, вона дзенькнула і струни урвалися.

XXIX

Клементина лежала в саду в гамаку, який легко колихався і читала трилогію Сенкевича, позичену з бібліотеки "Ожел Польські". Не маючи в селі товариства, надусе любила читати. Перші відомості про німецьку літературу та інших народів завдячувала учительці Емі. В тустановецькій бібліотеці батька, Клементина знаходила твори польських авторів сучасної і старої генерації, таких як: Коженьовський, Гофманова, Крашевський, Фредро, Міцкевич, Словацький, Ожсшкова, Родзевичівна.

Несподівано, наче метеор, появився на польському літературному небі великий новеліст, Генрик Сенкевич. Ще не прошуміла польська і закордонна критика про його "Кво вадіс?", як нараз трилогія "Огнем і мечем", "Пан Володійовські", і "Потоп" завоювали все польське громадянство. Зачитувались тими творами інтелігенти, півінтелігенти і малограмотні люди. Нараз трилогія стала дороговказом, провідною ідеєю всього польського народу.

Чим завоював цей новеліст польське громадянство?

Сенкевич вдарив на психіку польського народу. Нарід польський, живучи даліше ідеєю своєї величі і післяництва Божого бути будівничим Христової віри, побачив у творі здійснення цієї утопії. Брутально осуджуючи "розбещене" гайдамацтво, і не бажаючи відкрити справжньої причини "потопу", він переідеалізував героїв свого роману — польську шляхту, увінчав її лавровими листками. Щоб зробити триголію ще більше цікавою і читабельною, цей новеліст переплів її веселими епізодами. Вмілою рукою написаний твір скріпив шовіністичне ставлення поляків до українського народу, поглибив прірву.

Клементина вперше читала трилогію і зворушена включилась у психіку всього свого народу. Ідеалом лицарства, шляхетности був герой повісті Анджей Кмеціц, на протилежному боці стояв "різун" Богун.

Клементина, прочитавши зустріч Кмеціца з Богунном, рішила піти в город, де якраз наймичка збирала призначені для смаження полуниці. Вона зграбно зіскочила з гамака і подалася туди.

Біля наймички й собі крутилися доні, Геня і Галя. Зриваючи полуниці, вона найкращі кидала в малі ротики. Клементина залюбки смажила варення, користаючись вказівками з книжки ще покійної матері. Полуниці, чи інші ягоди вона складала рядочком на полумисок і скроплювала румом. Опісля відважувала відповідну кількість цукру і на заварений сироп давала полуниці, уважаючи, щоб не пересмажились. Таким чином усмажене варення вкладала до слоївків, і кілька слоївків все призначувала для батька Константина, Тадея і ксьондза пробоща Собчак.

Дівчатка, мала Геня і Галя, побачивши в городі маму, залишили збирання ягід і побігли до неї.

— Мамусю, мамусю! Дивися які гарні червоні полуниці! — кричала Геня.

— Уважай Геню, не поплям сукочки... Ой, і личко, замурзала!.. Иди до кухні, нехай Цецилія тебе умие... А ти, Галя, не збирай до ротика, а до кошичка... Це для дідуся буде варення.

— Масусю, для котрого? — питала по-дитячому Галя.

— Повеземо в неділю дідусеві Константинові.

— А чи поїдемо до костьола? — спитала Геня.

— А я хочу іти в неділю до церкви! — говорила молодша сестра.

В куряві "цісарської" дороги почувся туркіт коляски, а в ній їхав ксьондз пробощ Собчак. Клементина відразу його пізнала і, залишаючи дітей, побігла до брами назустріч гостеві. Старий ксьондз привітно здоровив рукою Клементину і шанобливо зняв з голови крисатий капелюх. В соняшному світлі гостро зарисувалось його

старе, худе обличчя, що мало в собі щось хитрувато-лисяче.

— Ксьондз пробощ ласкавий і до нас загостили... прохаю до дому, — заговорила Клементина, подаючи руку, щоб допомогти старенькому зійти з високої коляски. З кухні вийшла Цецилія, поцілувала руку священика, хоч він не запримітив куховарки.

— Нех бендзе похвальони Єзус Христус!.. Як же ви там молодята живете... Так, так... добре живете... — Старий священик давав запитання і рівночасно сам на них відповідав.

Ведучи ксьондза Собчака в напрямку парадних дверей, нараз вона подалась фірткою до саду, бо ксьондз пробощ виявив бажання на веранді провести час.

— Хто б, дитинко, в цей гарний день сидів в душному сальоні? Адже на веранді тінь від розлогих дерев не пропускає спеки.

Клементина призначила йому місце на шкіряній канапі, підложила стільчик під ноги, і сіла оподалік від нього.

Відвідини ксьондза пробоща приймали домашні і парохіяни села залежно їх особистого ставлення до його особи і тому створились наче два табори. До першого табору належала Клементина, стара куховарка Цецилія, що свою радість виявляла приготуванням підвечірку з найліпшого гатунку бразилійської кави і сметанки, зібраної з усіх молок. Третім прихильником був старий фірман Мацей. Він шанобливо цілував руку "свого" пробоща і з такою ж шанобою впроваджував коней до стайні, призначаючи їм місце біля "арабів", та угощаючи вівсом.

До опозиції ще одверто словами не висказаної належав чоловік Клементини отець Юліян і селяни парохії. Наші селяни з природи наділені особливим інстинктом (щось схожим з пташиним відчуттям) — і керуючись ним, відгадують не одне. Вони дуже забобонні і вірять в такі речі, що їх науковці давно висміяли. До різних інших забобонів парохіян треба врахувати ще той, що наче б то приїзд шановного ксьондза пробоща при-

носить селу нещастя. Якось так склалося, коли він був у селі, то все трапилось якесь лихо. Перший раз туча, а з нею град вибив на полях збіжжя, іншим разом загорілася хата і згоріло кілька будинків. Такі випадки, які і без його приїзду напевне могли трапитись, дали причину селянам говорити: "Як польський ксьондз в селі, напевно щось лихо станеться".

Наш нарід від віків побожний, цілим серцем відданий своїй Церкві, та Божому слугі священикові, поєднує цю віру несвідомо з національним поняттям, через те, щось чуже, навіть вороже добачує в гострому готику костьола і, хоч це та сама віра, українсьць-селянин не зайде до костьола молитися Богові. Дивне упередження! Можливо, що воно вислід давніх єзуїтських метод "схизматиків" вогнем і мечем навертати на католицьку віру. Хоч ці методи наче вже минулись, але змодернізовані у різних формах досі залишилися. Якби воно не було, селяни не злюбили ксьондза пробоща, а також мали жаль до свого "руського" священика, що вдома говорить з жінкою, дітьми та Цецилією по-польському.

Отець Юліян з натури дуже спокійний і зрівноважений, мав також жаль до старого ксьондза. Він помічав, що старенький занадто вмішується в релігійне виховання жінки та його дітей. А тому, що у поляків релігія йде в парі з національним почуттям аж до крайнього шовінізму, не признаючи нічого, опріч "Польска од можа до можа", тому отець Юліян все це знаючи, не міг дружньо ставитись до особи ксьондза пробоща. По його відїзді Клементина ще більше вороже ставилась до всього, що "руське", і з ще більшою пильністю бралася виховувати дітей.

Це була причина, що і тепер Юліян наче не добачив приїзду ксьондза, знаходячи все якусь господарську роботу, з думкою якнайбільше скоротити свою присутність в часі його відвідин.

— Відправив я в костьолі святу "мшу" і думаю, провідаю вас, мої дорогенькі, — мовив пробощ до врандуваної приїздом Клементини.

— Ксьондз пробощ не забувають про татка і про нас також.

— Виконую Христовий закон, провідати ближнього... дбати, щоб те Христове стадо не розбіглося... Недавно був у пана Грабянського. Розмовляв не про одне... Гм... жаліється дідич, що не кожної неділі приїздить дочка до костьола...

— Я деколи в неділю залишаюся вдома, а тоді їду до церкви.

— Це недобре! Прошу не забувати, що Клементина римо-католичка!

— Так... але Юльо каже, що це тільки інший обряд, а ця сама віра.

— Отож нам іде про цей греко-католицький обряд. Довго заходились отці Єзуїти навертаючи "схизматиків" на правдиву Христову віру. Врешті це нам вдалося. Прийнявши зверхність найсвятішого Отця Папи, русини однак застерегли собі задержати цей їх давній обряд, що, як знає Клементина, зовсім відмінний від нашого. Бо інший він і мовою, звичаями, святами, навіть календарем. А як довго будуть ці різниці, не буде згоди між двома братніми народами, поляками і русинами.

— Ксьондз пробощ так переконливо говорить, що не маю аргументів протестувати. Хоч мій чоловік зовсім іншої думки. Він каже, що цей його обряд еднає русинів з усім народом за Збручем... що це давня Христова віра, а прийняли вони тільки зверхність Папи та деякі догми змінились...

— Ксьондз Юліян ширить ересь! — закричав ксьондз Собчак. — Я здогадувався, що твій чоловік хоче тебе відштовхнути від нас і велить тобі ходити до церкви!

— Ні, чоловік мій дуже толерантний. Він не наказує ходити до церкви, але нераз хоч для прикладу парохіян я, жінка священика, повинна б бути в церкві.

— Для прикладу, втратиш Клементину своїх дітей.

— Вони греко-католички.

— Коли ти їх виховаєш так, як повинна б виховати мати-полька, тоді діти, як дійдуть до повноліття, самі

не захочуть бути греко-католичками, вони перейдуть на римо-католицизм. Важке маємо завдання, щоб врешті знищити цей греко-католицизм. Але будемо послідовні, витривалі. Наперед зрівняємо календар, викинемо всіх тих Михайлів, Дмитрів, заведемо такі свята, як маємо ми, римо-католики. От хоч би свято "Спаса" з свяченням зілля та яблук. Все це давній схизматизм, а він бере початок ще з поганських часів, коли люди приносили богам дари своєї землі. Опісля перейдемо до свят. Замість Йордану, святкувати будемо "Тшех Крулі". Свято Покрови, теж схизматицьке, вороже. Це ж козаки йдучи проти нас, віддавали себе в опіку Матері Божій.

Клементина слухала і аж задеревіла. Її чоловік не католик, а схизматик. Ксьондз Собчак далі доливав оливи до вогню.

— Твій чоловік дуже наче б ревний католик, а згадав якось Десятину церкву в Києві, і Печерську Лавру, що як знаємо, вони схизматицькі.

— Тоді що мені робити?.. Що?! — з розпучкою спитала пробоща.

— Молитися до Матері Божої Ченстоховської про навернення душі твого чоловіка! Молитися за його безвірство!

Слова священика їй добивали. Досі Юліян був для неї ідеалом Христових чеснот, уніят-католик.

— Або, я хочу сказати про тих одружених священиків. Це теж схизма. Приймавши католицизм, вони застерегли собі право мати жінку!

Останні слова вдарили по амбіції молодій жінки священика.

— Хіба щось злого, що я дала чоловікові родинне щастя, дітей, те, чого не забороняє ні Бог, ні людська природа. Аскетом не кожний може бути. Тому краще мати жінку — не грішити.

— Треба вести боротьбу з тілом.

— Я хочу ксьондза пробоща щось поспитати... але не смію... однак ця розмова навела певні думки...

— Я приятель вашого дому, говори щиро.

— Чи ксьондз пробощ ніколи не жаліли, що не оженилися?

Старий ксьондз замовк. Перед очима станула його молодість. Любив своїм першим молодечим захопленням дівчину. Хотів женитися, але по смерті матері мусів студіювати теологію. Був бідний, знав, що прийдеться їм бідувати. Дівчина просила, щоб кинув теологію. І нераз, будучи вже священиком, думав про неї. Дівчина залишилася в старих паннах, бідувала. І вона не знайшла родинного щастя.

— Жалів, — коротко відповів. — Але сила духа перомогла.

— Чому вважається схизмою наше родинне життя? — спитала.

— Ми розговорилися, а я забув про діточок. Де вони? — спитав ксьондз, бо спомини молодости розрушили його духовний спокій.

Недавно були в городі. Вони й досі там. Геню!.. Гелю!.. ходіть, привітайтеся з ксьондзом пробощом! — кликала Кліма дітей.

Першою прийшла "замурзана" Геня. За нею неохоче йшла сестра Галя.

Генусю, Гелюсю ходіть до мене, діточки, — заговорив приязно старий священик.

— Вклонися Геню, так, як я тебе вчила, ксьондзові пробощеві, і поцілуй руку.

Геня виконала бажання матері, але Галя, насупившись, стояла осторонь.

— Привітайся... вперта ж ти...

Галя нерадно вклонилася і поцілувала руку гостя.

— Генусю, ходи до мене, щось тебе питаю. Опісля за те дистанеш цукерків.

Дитина сміло підбігла, обняла старенького, приголубилась до нього.

— Чи ти любиш мамусю?

— Дуже.

— А татка?

— Люблю.

— А мене?

— Люблю, бо ксьондз пробощ говорить дуже гарні "казання".

— А чи знаєш кого ще треба любити?

— Дідуся Константина.

— Генусю, треба ще любити нашу Польщу. Я тобі скажу віршик, а ти запам'ятай його! — Кто ти естесь? — Геня мала. — Які край твуй? — Польська цала. — Чем зрошена? — Крвйов і лзамі. — Чем закута? — Кайда-намі.

А коли Геня кожне речення наче катехизм повторювала, — Галя здивована на неї дивилася, Геня куди мудріша, все знає. І хто ця Польська? . . . Напевно якась бідна дівчина, бо плаче, що недобрі люди її закували в кайдани. Так по-дитячому роздумувала над долею Польщі мала Галя.

— А тепер Геню, скажи якийсь вірш, — просив ксьондз і дав дівчині коробку з цукерками.

— Так, я знаю... мене мамця навчила! — Вона вклонилася і виголошувала:

З тамтей строги Вісли ест Ванди могіла,
Ктура за свуй паруд жице посьвещіла.
Ванда лежи в польскей земі, бо не хцяла немца,
Завше лепей мець своего, а не цудзоземца.

— Гарно, дуже гарно, — похвалив ксьондз. — Тепер ходи до мене ти, маленька Галю... не соромися... щось і ти мені продеклямуєш.

— Вона інша, як Геня... соромлива й уперта, — сказала мати.

— Чи знаєш який віршик?

У своїй малій головці Галя хотіла знайти таке, щоб подобалося ксьондзові. Вона мусить сказати щось ще краще! І нараз пригадала вірш почутий від діда Яросевича. Вона вклонилася і радісно, з патосом виголошувала:

Слово рідне, мово рідна
Хто нас забуває,
Той у серці не сёрденько,
А лиш камінь має.

Як ту мову мож забути,
Якою учила,
Нас всіх ненька говорити,
Ненька наша мила.

Ксьондз пробощ і Клементина оторопіли. Цього ніхто не сподівався. Ксьондз з ненавистю відштовхнув дівчину, а вона не розуміла, що таке недобре вчинила. Хотіла пописатися кращим за Геню віршем.

— Галю, перепроси ксьондза пробоща! — гнівно сказала мати.

— За що? — говорила і плакала.

— Хто тебе дитино, цього вірша навчив? Він дуже поганий.

— Дідусь з Підгірного. — Дитина, знаючи, що щось дуже злого вчинила, хоч не розуміла провини, розплакалась і не чекаючи нагороди, побігла до кухні. Там вона знайшла своїх друзів — прислугу Марію і наймита Григорія. Бо скільки разів її мале серденько плакало, шукала у них розради.

Ось і вислід тієї "схизми", що я недавно про неї говорив, а Клементина брала чоловіка в оборону! — картав пробощ.

Розмову перервав прихід господаря дому, отця Юліяна.

Отець Юліян, як згадано, не долюблював, чи радше зовсім не любив старого поляка, але обов'язок господаря наказував йому привітатися, хоч не сердечно, то все ж ввічливо, та вибачитись за спізнення.

— Молодий ксьондз "парох" господарить, а я за цей час "романсую" з його гарною жіночкою, — жартом говорив Собчак.

— Багато тепер перед жнивими у нас праці. Рано, як тільки сонце зійшло, їздив в поле подивитися, чи вже можна братися до жнив... Клімусю, — звернувся до жінки — не гніваєшся, що запряг до повозки "арабів"?

— Авжеж, що ні... для них навіть корисний часом "тренінг".

— Молодий мій товариш "егомость" (слово его-

мость, сказав іронічно) досвіта встає, ночей не досипляє... але каже пословиця: хто рано встає, тому Бог дає... хі-хі-хі... — і рівночасно показав рукою на жінку та Геню.

Отець Юліян не любив двозначників. Був великий естет, і в кожному двозначному слові добачував брутальність і цинізм. Він вже не раз запримітив у Собчака нахил до говорення різних пікантних історій, які не лицували ні його становиську, ні вікові. Шануючи гостя і його старі літа, не осмілювався йому гостро відповісти. Тепер також наче не зрозумів натяку.

— Ми, греко-католицькі священники, дістаємо парохію без жадної грошевої винагороди, і користуємо тільки з поля призначеного нам консисторією. Через те головний наш заробіток, поле і господарство. Треба ж всього допильнувати... .

— Я не про те... хі-хі-хі... О! свята наївносте!.. Молодий мій по фаху товариш має опріч поля ще жінку, діточки... хі-хі-хі... тому й користує з усіх благ молодости.

— Хіба шановний ксьондз пробощ тієї думки, що це щось соромливе?.. Господь Бог сотворив чоловіка і жінку на те, щоб собі у праці помагали, щоб були вірними приятелями у добрі і горю... — Отець Юліян хоч не говірливий, хотів далі висказати все те, що є ціллю подружжя, але ксьондз пробощ, взявшись руками за худе черево, далі сміявся.

— А ми, римо-католицькі ксьондзи, не оремо, не сіємо, а наче ці небесні птахи збираємо... хі-хі-хі!..

— Людські душі! — вже злісно скрикнув Юліян.

В такій ситуації все найкраще припинити розмову. Клементина, як звичайно, була тим посередником.

— Ксьондз пробощ завжди жартують... Заки Цецилія приготує каву, напевно наш гість захоче з тобою, Юлю, заграти партію шахів. — Швидкою ходою побігла і принесла в коробці шахи.

Почалася гра в шахи. Цинізм старого священника відштовхував Юліяна від нього. Хотів зібрати думки,

але не міг. Нерозважно посував шахові фігурки, а вони пішли в полон Собчакові.

— Хто б'є хлопцем королеву!.. Мат!.. — врадуваний крикнув ксьондз Собчак.

XXX

Нерадісно проходило життя Марійки з нелюбим чоловіком. Подружжя з розпачу не могло дати їй любови. Марійка була жінка, що наче та квітка до сонця, пнялася до любови. Теофіль добра, щира людина кохав її, але за своє почуття мав тільки приятель і вірність Марійки. Вона шанувала чоловіка за те, що був ідейним українським патріотом, гордилась ним, але це не те, чого бажала її молодість.

Парохія Рогожинського передана декретом консисторії лежала в підгірській околиці. Бідне населення і неврожайна земля ледве вистачала на прожиток родини.

Отець Теофіль, зацікавлений своєю духовою місією, взявся до просвіти цього ще недавно панщиною зацькованого народу. Корчмар жид давав вдосталь в борг горілки, а селянини часто не маючи чим заплатити, потайки з хати виносив збіжжя, і одіж, через те корчмар збагачувався. Дошукуючись ліку на те лихо, панотець Рогожинський прийшов до висновку, що передусім треба перевиховати молодь. Невтомно прямував рік за роком наміченим шляхом і бачив плоди своєї праці, що була побудована на основах християнської моралі.

Отець Теофіль застав в селі молодь без жадної освіти. Селянська хата, так звана "школа", вміщала не більше тридцятьох учнів, які силою приведені до школи, якщо вдалося, втікали геть. Вислужений "цугсфірер" учитель змущувався над діворою, хоч вона не розуміла його "вчення".

Наставлена австрійським урядом польська верхівка не признавала української мови, а також учитель її майже не знав. Втовкаючи в дітей любов до найяснішого цісаря, вчив їх німецьких слів на те, щоб пригоди-

лись їм у війську. Наука крутилась довкола невідомого цісаря, що жив у невідомому Відні, його родини, а обов'язком кожного громадянина пожертвувати для нього своє життя. До того ще гарапник в руці учителя не захочував до науки.

Заставши таку методу навчання, отець Теофіль скликував до приходства дітей і, поділивши їх на дві групи, взявся до правильного навчання. Головно йому ходило про науку руського письма. Інший підхід молодого священика відразу захопив молодь. Учнів прибувало з кожним днем. Отець Теофіль завжди вмів розказати щось веселе і з того дати науку. Він розвеселявав учнів сміховинками Руданського, байками Глібова, знаючи, що недаремна буде його праця.

В селі було щораз менше п'яниць. Хто й пішов до корчми, виходив з неї ще тверезий, соромився вигукувати, як раніш, по-пьяцьки. Діти та молодь ставали іншій, слухняні, розумні. Декілька талановитих хлопців Рогожниський вислав вчитися в місті до гімназії.

Отець Рогожниський вніс прохання до староства про дозвіл на зареєстрування "Просвіти". Не легко виклопотав той дозвіл. Не раз приходилось йому поклонитись старості, і переконувати його про конечність в селі науки та просвіти.

Молодий священик, захоплений своєю виховною місією, господарством не цікавився ще з перших років свого душпастирства. Усе те матеріальне не мало для нього значення, було за межами його інтелекту. А лані-матці Марійці якраз було треба звичайної господарської праці з усіма тими дрібними клопотами, для духової рівноваги, забуття любовного розчарування. Вона перебрала на себе не лише домашню роботу, але також загальне господарство. Не раз в літі разом з дівчатами та жінками жала збіжжя, восени збирала картоплю. "Праця нікого не понижує" — часто говорила, — а за щоденною роботою вона встигла вже вивчити чимало пісень. Тому радо до неї наймалися робітниці і прислуги. А коли отець Теофіль зачитувався в книжках, або вчив письма, Марійка ніколи не дармувала — була наче

тою світилкою домашнього огнища. А при такій щоденній праці, коли ще двоє хлопчиків, як два ясні промінчики біля неї підросли, здавалось, забувалося все дівоче лихо.

Але лихо у ній приспане несподівано пробудилось по стільки роках з усією силою. Марійка від балю ніколи не бачилася з Юліяном. Хоч недалеко було до приходства, де жили молоді Яросевичі, але часто і близька віддаль людей віддаляє від себе. Яросевичі зрідка їздили на празники, чи інші святкові okazji, а Марійка теж не бажала зустрічі з отцем Юліяном. Аж тепер, по стільки роках, вона мала зустрінути Юліяна на врочистому празнику з нагоди місії у Підгірному. Отець Рогожинський дістав запрошення приїхати з родиною та взяти участь в релігійному обряді. Відмовитись Марійці не було можливости. Вона була певна, що на те свято приїде син Яросевичів, Юліян.

Несподівано віджило в Марійки те притаманне жіноче — сподобатися Юліянові. На празнику бажалося їй бути найкращою. Від вчасного ранку прибиралася на цей храм. Довга тюрнюра, високий білий коронковий комір, наче білий квіт лелії, додавав їй поваги і королівського маєстату. Їй було тільки тридцять років, а виглядала, як поважна матрона. Була гарна тією здоровою природною красою, хоч перші зморщкі, що зарисувались довкола уст, уподобнювали її до страждаючої мадонни. Неспокійно щеміло серце Марійки. Після довгих літ туги за ним, вона побачить Юліяна, говоритиме з ним. Вона рішила поговорити з Юліяном щодо його відчуження. Невдоволення серед українського громадянства загально росло, деякі його бойкотували, а причиною була розговорна вдома польська мова і релігійне виховання дочок в латинському обряді. Закидували Яросевичові, що досі не виклопотав дозволу на відкриття в селі "Просвіти". Кому як кому, але панотцеві, одруженому з полькою, староста не відмовив би цього. Він мусить зрозуміти, що цього вимагає українське громадянство.

Приїхавши до Підгірного, Рогожинські застали ба-

гато гостей. Панотець Теофіль зараз пішов до церкви, а їмость Марійка залишилася привітатись з домашніми і гостями. Несподівано зустрілася віч-на-віч з жінкою Юліяна. Бабуня Сабіна так, як було в звичаю, представила Марійці своячку, залишаючи жінок. Ніколи досі її не бачила, але відчуттям жіночим зараз здогадалася, що ця жінка — Клементина.

У Марійки пробудився жаль, ненависть до неї з такою силою, що хотіла кинутись на неї за те, що забрала їй Юліяна.

Клементина, не знаючи також Рогожинської, подала їй руку і заговорила до неї польською мовою. Це ще більше заторкнуло Рогожинську.

— Чи... пані з Варшави? — Марійка іронічно запитала.

— Ні, у Варшаві я ніколи не була, — відповіла, не розуміючи запитання.

— Може з Кракова? Там також говорять по-польському.

Шпильки явно були кинені вбік суперниці. Клементина здогадалася.

— Хоч живу між руським народом, цієї мови не потребую. Розмовляю з чоловіком і дітьми по-польському.

— Але парохія українська і парохіяни також українці. Чоловік ваш теж українець... Тоді, хто ви?

— Я — полька! — ненависно просичала.

— Ні, пані! Ви чорна ворона, що загіздилася в чужому гнізді. Ви зруйнували спокій родини Яросевичів і вашого чоловіка! Ви цього не мали права зробити. Якщо кохаєте чоловіка, повинні шанувати його мову, націю, церкву, а дітей виховувати в обряді греко-католицькому, бо їх батько, а ваш чоловік, священник! Не думаю, що ваша поведінка чесна супроти парохіян, чоловіка і його дітей, — дивлячись у вічі суперниці вибухнула Марійка.

— Пані... збережіть хоч товариську чемність...

— Ні, там де ходить про щастя вашого чоловіка, нема товариської чемности! Ви, пані, ввійшовши в його

родину, повинні були прийняти мову і обряд свого чоловіка.

— Але ж він щасливий зі мною, а його долю не турбуйтеся, їмосте Марійко. А втім, нашу розмову з вами я вважаю закінченою. — Це сказавши, вона гордо глянула на суперницю і швидко відійшла.

Марійка залишилась сама в кімнаті. Жаль, образа її нації і рідного греко-католицького обряду стиснув серце. Ходило їй не тільки про Юліяна, але також про гордість української нації і її релігії.

**
*

Зустріч з суперницею, а рівночасно думка, що незабаром побачить Юліяна в церкві не давала Марійці спокою. Молитися, щиро молитися — в молитві бажала забути все, так, як колись вміли аскети і святі. А тоді уста пристрасно шепотіли: "Під Твою милість прибігаємо..." і думки верталися до зустрічі з жінкою Юліяна. Богослужба ще не почалась, але церква була вже битком набита людьми. Марійка стояла недалеко престола, відгороженого від народу іконостасом. Там призначено місця гостям.

З захристії в почоті чотирьох священників вийшов в золотих священничих ризах панотець Юліян. Марійка вся тремтіла, віддиху не стало. Останній раз його бачила на балю. Здавалось їй, це вже хтось інший, прекрасний, як сонце, — жрець Божий з'явився, щоб віддати Богові хвалу. Волосся Юліяна в кутах сивіло і дві глибокі зморщки перетяли чоло. Не могла втихомирити серця. Біля престола стояв Юліян — її вимріяний, виблелений серцем Юліян. Знала, що хулить Богові, думаючи тепер про нього — жреця. Але не мала сили волі відорвати очей від його постаті. Був ще кращий, як в ранній молодості. Відчувала Божий маєстат у кожному його слові, русі, в тембрі голосу, і тоді, як він звертався до народа з словами: "Мир вам", — вона з почуттям і каяттям великої грішвиці хилила перед ним голову. І знову молилася, просила Богородицю, щоб дала силу його забути. Не вперше вона зверталася до Тієї, "всіх

скорблящих радость і обидимих заступниці“, вона благала її кожного дня і вечора про велику ласку, його забути — але забуття не приходило. Тому і тепер, коли сильно заговорила молодість, навколішках молилася. . . Пречистая Діво Маріє Богородице всемілостивая, радуйся і спаси на тя уповающих. . . Мати Предвічна любови, радуйся. . . Мати Божія благодати, радуйся на тя уповающих. . .

Молитва успокоювала Марійку, спокійніше билось її серце. Щиро віддавшись під покров Богородиці, рішила поговорити з Юліаном щодо його культурно-освітньої праці в селі для народу.

**
*

Клементина до церкви не пішла, оправдуючись болем голови. Також залишилася Галя і Геня. Після розмови з Марійкою вона не могла заспокоїтись, нерви шляхтянки розійшлись. Як сміла ця "попадя" їй сказати стільки "імпертиненцій"? Якби хоч Юльо тоді був біля неї, він напевно оборонив би її. Почувалася тепер в цьому товаристві ще більш чужою, нікому непотрібною. Одна тільки бабуня Сабіна з нею по-польському розмовляла. Їй даліше імпонувала польська мова, мова "ліпшого товариства". Зате гості, а навіть братова з Лемківщини, не виявила бажання з нею розмовляти, а як і обізвалася словом, то тільки українською мовою. Вона вдруге тут не приїде! — рішила Клементина. Нехай Юліян без неї їздить по храмах, чи празниках.

Так нудьгуючи Клементина, ледве діждалася кінця Богослужби, а після неї ще не менш нудної другої частини церемонії — святочного обіду, що його приготовлено на тридцять п'ять гостей.

Звичайно, празничні обіди затягаються до пізнього вечора, а страв буває часто кільканадцять, починаючи українським борщем, різного роду м'ясивом, кінчаючи десятками тортів, і кожного хоч по одному кусникові обов'язково треба з'їсти, щоб господині не зробити прикрости. Але цим разом, як тільки сонце хилилося до заходу і сад приходський вкрився вечірнім присмерком,

гості подякувавши господині, паніматці Ользі, встали з-за стола.

Марійка рішила поговорити з панотцем Юліяном, хоч серце зворушене споминами тремтіло. Нераз воно тремтіло, і коли вона наказувала замовкнути серцю, неслухняне дальше тужило, нило. Чи зможе вона спокійно поговорити про справи загально українські і про його обов'язок для народу?..

Юліян подався в сад. Спомини юнацьких літ в цьому домі розпалили вогник, що зветься сентименталізмом. Він, уникаючи товариства, шукав самотності. Сів на лавку під розлогим деревом яблінки. Повітря було насичене запахом трав, дозріваючим у полі збіжжям, та стиглими яблуками. В недалекому лісі закувала зозуля. Закувала два рази і вмовкла. Дивним передчуттям стиснулося серце Юліяна. Чому так мало літ життя віщуєш мені, зозуленько?.. Але ж він не хворий, а тільки часом не стає віддиху... .

З приходства доходила пісня. Наскоро зібраний хор співав:

Ой ходив чумак сім літ до Дону
Та не було пригодоньки ніколи йому.

Ой вертався чумак з Криму до дому
Сталась йому пригодонька не вдень, а вночі.

Ой упав чумак, упав тай лежить,
Ніхто його не питає, що в його болить.

Ударили тричі у церковний дзвін,
Вже по тому чумаченьку, що ходив на Дін.

Юліян заслухався в стару пісню-думу. Наче дзвони вдаряли басы, плакали тенори. Юліян любив українських пісень. Вони його розжалоблювали, добиралися до глибини душі, розпалювали пригашене почуття національної приналежності.

Марійка підійшла до Юліяна.

— Панотче, ми сусіди і по стільки роках стрінулись уперше... — заговорила насилу спокійно.

Юліян швидко піднявся з лавки, поцілував подану йому руку.

— Ми приятелі ще з ранніх літ молодости. Який я радий, що бачу вас, єймоште Марійко!.. Марійка ні трохи не змінилася! Така ж як була тоді.. А хто б подумав, що минуло вже дванадцять літ! — говорив радісно, тримаючи руку Марійки.

— Так.. пройшло стільки літ.. — Нараз Марійка почула, що його рука була холодна, вогка. Такі руки мають хворі люди. Її очі задержались на обличчю Юліяна, наче ще шукала потвердження страшного здогаду. На щоках побачила круглі рум'янци, а уста спечені гарячкою були нездорово червоні. "О, Господи!.. невже Юліян хворий?.." і лячно стало від тієї думки.

Юліян покмітив Марійки схвилювання.

Що вам?.. Марійко.. єймоште.. — запитав.

Нічого.. я хочу поговорити з вами, панотче Юліяне.. про щось важне.. — Але зрозуміла, що не легко прийдеться їй говорити про те, що українське громадянство його бойкотує через польську розмові-рну мову, і взагалі через його відчуження.

— Ви не вірите, що я стрічею з вами втішився, єймоште Марійко.. Часом на душі буває так важко.. тоді хочеться рідній, своїй людині сказати те, що бо-лить.

— Вам, панотче Юліяне, буває важко? — І нараз схопила всю трагедію Юліяна. Щось добирається до серця, не дає йому спокою.

— Слухаю пані, єймоште Марійко, цієї прекрасної української пісні, і такі ж багатомовні її слова: ніхто його не питає, що в його болить..

— Ви, панотче Юліяне, пішли б до гурту співати. У вас такий чудовий голос. Там знайшли б розраду.

— Колись співав.. тепер годі, відспівались піс-ні.. Часом так для себе заспіваю.. Сядьте, єймоште Марійко, поговоримо. Чудовий вечір, а наша пісня ук-раїнська ще більше хвилює серце.

Марійці пригадався празник в приходстві Яросеви-чів. Був такий самий вечір, як сьогодні. Вийшли обид-

вое в сад. І хоч про любов не було між ними розмови, очі Юліяна про неї говорили. Нараз вона — полька стала їй на дорозі!

— Важко наказати умовкнуті пісні, коли вона в серці. . . — Холодний вітер подув з недалеких Карпат, Юліян закашляв сухо, коротко. — Я радію, що ви, еймосте Марійко, знайшли для мене хвилинку. . . ви, така рідна, своя. . . — І знову кашель сухий, короткий.

— Отче Юліяне, невжеж ви не знайшли щастя?.. Бо я також. . .

З приходу неслась пісня, наче підказувала недомовлене слово:

За нелюба мене дали
І світ мені зав'язали
Така доля моя.

— Болить, дуже болить, що діти стануть польками. Ось це добирається до серця, не дає спокою. . . А я завжди бажав, щоби мої доні були руснічками-українками. . . І не знатимуть вони свого обряду, ні молитов того обряду. А я, священник. . . Часом. . . — І знову кашель підходив до горла, дряпав, лоскотав. Хотів в присутності Марійки стримати кашель, але не міг.

— Панотче. . . ви простудились?.. — І не тямлючись, Марійка взяла його руку, але схаменулася і легко її випустила. — О Боже!.. ви пішли б до лікаря. . . дав би вам ліків проти кашлю. . .

Врешті кашель утих. Тепер, наче жартом, говорив, що кашель пройде сам з себе, що іти йому до лікаря з такою дрібничкою не треба.

— Ви, панотче Юліяне, мусите порадитись лікаря!.. Ви це для мене зробіте!.. Я про ніщо більше вас не прошу. . . Завтра поїдьте до лікаря!

— Ой, і затривожились ви, Марусенько. . . (уперше назвав її не "еймостею", а Марусенькою). — Кашель пройде. . . ось вже не кашляю. . . Ви мали мені щось сказати. . . слухаю вас. . . — говорив з думкою перейти на іншу тему.

— Юлю... отче Юліяне... я вас благаю не легко-
важте собі хвороби. Кашель, це ознака недуги.

— А вам, Марусенько, було б жаль, якби я умер?
— сказав жартом.

— Ех, Юліяне... Дайте мені руку і приобіцяйте, що
поїдете до лікаря... Що? І цього не хочете для мене
зробити?..

Юліян ще не міг рішитись. Він не звертав уваги, що
йому кашель докучає. Чому Клементина не заприміти-
ла, не веліла звернутись до лікаря, але вона... Марій-
ка... Ця Марійка, що часом в думках з'являлася і зараз
зникала.

— Недобрий... а я хочу тільки, щоб ви були здо-
рові... І несподівано силою здержувані сльози за-
блистіли на очах, Марійка більше не могла промовити
слова.

Марусенько... Марієчко... я обіцяю, що піду до
лікаря... піду... для вас це зроблю!..

Але Марійка не могла втихомириться. Вона зрозу-
міла, що кохає його ще більше, як в своїй молодості.
Кохає його почуттям жінки, а він для неї цілим світом.

Юліяне... як мені важко... як важко заборони-
ти серцю, коли воно кохає.

Юліян все зрозумів. Зрозумів свою провину щодо
Марійки.

— Марусенько... не плачте... не треба плакати...
не треба... і обіцяйте мені, що ніколи не будете через
те плакати... Ви мали мені щось сказати...

— Я вже все сказала, Юліяне...

Вона подала руку і повільно відійшла.

Дванадцять літ їх подружого життя пройшло без непорозумінь, чи докорів, а вже про сварку не було мови. Юліян в усьому уступав, а його дружина теж вмiла по "голубячому" кожна справу полагодити. Оце вперше завелась між ними сварка. Та ще яка сварка! Одне одному докоряє, а обвинувачень трудно переповісти. Ідучи з храму повозом, перша почала Клементина докоряти Юліянові Марійкою. Вона їх бачила в саду на "любій" розмові. Вона бачила, що Юліян до неї всміхався, напевно говорив компліменти. Як він посмів до Марійки залицятися?! До тієї відьми, що напала в гостях Клементину, прозвала "чорною вороною", яка закралася в чуже гніздо і його зруйнувала! — Так, точнісінько так вона сказала! Ця чортиця, відьма хоче їх роз'єднати! Хоче посіяти зерно недовір'я. Підлими інтригами вона хоче досягнути своєї мети, тому що Юліян вибрав не її, а Клементину! . . .

Так в безконечність туркотiла, не давала можливості Юліянові оправдатись. Хотів вияснити жінці, що зустріч була випадкова, що Марійка ні словом про Клементину не згадала. Навпаки, він під вражінням рідної пісні сказав їй те, що боліло. . . Чому Клементина чіпляється Марійки? Чому його підозріває в невірності, коли такі думки у нього ніколи не були. Він кохає Клементину, склав церковну присягу.

Але те все ще більше роз'ятрувало ненависть до Марійки. Так у сварці доїхали додому, але й там сварка не припинилася. Вона набрала ще більшого темпераменту, бо свідками були тільки приходські стіни.

Врешті Юліянові обірвався терпець. Він спочатку спокійно, зрівноважено відтинався. Десять літ минуло, а що вони придбали? . . . Господарство звелось на ніщо.

Чи треба було тоді купувати коней?.. Чи не краще б було придбати господарського знаряддя?.. А вже найбільше його заторкнула Галя і Геня, що слова не вміють по-руському. Молитви говорять по-польському, до костьола ходять. Вони русинки-українки, дочки священика, хоч тому повинні б знати молитви в старослов'янській мові.

— Вони польки! Дівчатам прислуговує національність по матері! — запротестувала Клементина.

— Вони хрищені в обряді батька священика!

— Що з цього?.. Віра та сама, тільки інший обряд!

Дальше Клементина накинулася на все, що руське, українське. На її думку, нема жодних русинів, чи українців, — це все малополяни, а мова мужицька, не слід інтелігентам тією мовою говорити. Клементина обстоювала, що руський націоналізм, це штучний витвір германської політики, поширити хаос, ненависть.

Юліян, як міг, захищав свою українську пісню і все, що його рідне, руське, українське. Вона, живучи серед руської інтелігенції, повинна б знати руську історію, літературу. Йому на храмі було соромно за неї. Розмова велася про покійного Маркіяна Шашкевича і його заслуги у відродженні в Галичині руського письменства. Нараз Клементина вмішується в розмову: "Я не знала, що сусідуємо з таким визначним священиком. Хотіла б з ним познайомитись. Яка шкода, що не приїхав на храм". — Чуючи це, товариство не могло здержатись від іронічного сміху.

— А хіба я мушу знати цю "вашу" літературу, що поділяється на три епохи: ніц не било, ніц нема, і ніц не бендзе!

Це вже була надто гостра шпилька, тому отець Юліян накинувся на ксьондза пробоща, а за ним на Сенкевича, що своїм шовінізмом поглибив ворожість поляків до руської нації.

У відповідь прийшов на чергу Шевченко. "Хлопський" поет, що тільки б різав поляків! Не маєте ким велічатися, а хлопом, кріпаком! — кричала Клементина.

Юліян, доведений до розпачу, не дозволив жінці докінчити образи заподіяної Шевченкові.

— А "твій" Міцкевич?.. Польський шляхтура. В поемі "Пан Тадеуш" він устами ксьондза Робака каже, що вбити ворога, це не гріх. Тому у висліді маємо таких ксьондзів, як "твій" опікун Собчак!.. Міцкевич... що він таке? — кричав Юліян. — Живе собі спокійно в Парижі на еміграції і викладає літературу в університеті, при тім проповідує месіянїзм... Великий герой! Нехай би в окупованій москалями Польщі виголошував такі героїчні погляди і ширив там польський месіянїзм. А Шевченко мав відвагу виступити проти Росії і цариці Катерини. За те його заслали в Сибір. То хто герой, Міцкевич, чи Шевченко?..

От так були б вони до білого дня сварились, але на щастя холодний компрес на голові Клементини поміг їй заснути. Юліянові на душі було важко. За дванадцять літ подружого життя перша сварка. Заснув над раном. Чомусь снилася Марійка. Чому вона йому приснилася?.. А коли врешті пробудився, і сонце заглянуло у вікна, Клементини вдома не було. Цецилія сказала, що вранці поїхала до батька.

Поїхала до батька, чи радше поскаржитись своєму опікунові ксьондзові Собчакові. Своє боготворить, чуже ненавидить... така вона... що ж вдієш?..

**

Юліян під враженням вчорашнього вечора не міг заспокоїтись. Зустріч з Марійкою, а з нею обіцянка піти до лікаря тепер була поза межою його свідомости. Клементина, вона одна його хвилювала, відбирала його духовий спокій, так дуже йому потрібний. Несподіваний виїзд до Дрогобича, перша сварка за весь час їх подружого життя, наче розжареним залізом пекла Юліяна. Намагався обвинувачувати в тому, що сталося, не жінку, а себе. Взявши вину на себе, почувався ще більше пригнобленим. А обвинувачував себе, що заторкнув польське виховання дітей, ворожість Клементини до всього, що йому рідне. Адже тоді, як мав женитися, Кле-

ментина подала услів'я, що говоритиме польською мовою. Дітей дозволила христити в обряді батька. А він хотів з неї зробити свідому українку, ще й патріотку! . . . Все це передумавши, рішив, як тільки вернеться жінка, перепросити свою "голубоньку" і приобіцяти їй школи тих справ не торкати.

Доріжкою, що вела до церкви з тими ж думками прямував Юліян на ранішню Богослужбу. Холодний вітер повіяв з недалеких Карпат. Юліян закашляв сухо, і цей кашель несподівано пригадав йому зустріч з Марійкою. Хотів не думати про неї, але її постать стояла далі наче тінь. Марійка мала йому щось сказати. . . намічену нею розмову перервав кашель. Обіцяв Марійці, що поїде порадитись до лікаря. . . Поправді, дрібничка цей кашель. . . Піклується ним. . . заплакала. . . чому досі Клементина ні словом не сказала, що він кашляє. . . не звернула уваги. . . але Марійка. . . Марійка. . . Обое в пориві сантимуенту і української пісні сказали собі так багато. . . тільки натяками.

В церкві Юліян не міг себе перебороти. Грїшив думками. Він мусів своє серце піднести до небесних висот, забути про все земське. І щодлиш коли вимовляв слова "всякую нині житейскую отложим печаль", зрозумів що він передусім — священик.

Три дні минуло, Клементина не верталася. Щораз більший неспокій огортав Юліяна — часом бунтувався, то знову вину за сварку собі приписував. Стара Целилія дещо здогадуючись, також дожидала приїзду еймо-сті. Знала вона, що "ксьондз" Юліян через те страждає, тому скільки разів приходила до кімнати, перекидалася якоюсь видуманою вісткою, або здогадом про молоду паню еймость. — Яюсь молода еймость згадувала, що хоче купити собі матерію на робу. Може чекає на новий транспорт зі Львова. У Кляйна не все можна дістати таку матерію, якої вона б бажала. — Іншим разом увійшовши, вона згадала, що в костьолі тепер є "новенна", а молода еймость для відзискання повного відпусту не хоче ні однієї Богослужби пропустити.

Отець Юліян мовчав. Якась дивна втома мучила

його. Кашель щораз частіше дусив його, здавалось розірве груди.

І несподівано сталося те страшне. Голова закрутилася, в очах потемніло, Юліян хотів ще раз викашляти насили пльвотину, коли з легенів на підлогу потекла кров.

Відзискав притомність згодом. Біля ліжка стояла Цецилія і на грудь клала йому компрес з льоду. Був так ослаблений, що довго не міг промовити слова.

— Бог милостивий, буде все добре... — потішувала його Цецилія.

— Чи еймость приїхала? — спитав.

— Ще ні... але сьогодні напевно приїде.

— Заслоніть вікна... сонце мене дратує... хочу тиші... і спокою...

Цецилія зараз заслонила вікна. В кімнаті запанував сумерк. Лице хворого було крейдяно-біде. Примкнув очі... здавалось, що заснув.

**

Клементина верталась додому з таким почуттям, що його мають діти, коли щось недобре зроблять. Поїхала в злості під враженням впертости чоловіка, а такого ще його ніколи не бачила. Накидався на все, що польське, своє вихваляв, а вже найбільше її заторкнула його оборона Марійки. Ох, вона добре Клементині насолила!.. А Юліян, замість за жінкою, стояв, так було й видно з розмови, по стороні суперниці.

Однак тим разом — як здогадувалася Цецилія — Клементина не була зацікавлена матеріями на роби, а в покорі душі кожного ранку і вечора ішла до костьола, там просила Богородицю, Матку Боску Ченстоховську про ласку прийти до духової рівноваги. У Божому храмі, де різнокольорові вітражі кидали світло на її в молитві замріяну голівку, вона відчувала полегшу. Але зараз по розмові з ксьондзом пробощем вона впевнялася у великій провині її супроти своєї батьківщини, Польщі.

Богобоязливий ксьондз, відправивши в костьолі

"новенну", приходив до пана Грабянського на партію шахів. Але тепер не про виграш в шахи ходило старикові. Клементина з довір'ям дитини розказала йому все, що зайшло в їх подружжю життю. Однак розказала в іншому насвітленні.

— Великий ти, доню, гріх вчинила, що вийшла заміж за людину іншої національності, сказав ксьондз Собчак.

— Я його любила!

— Часто любов є причиною загублення душі. Треба було мати силу волі, ось таку, як мав святий Антоній, святий Іван та багато інших. Злий дух тебе онунав.

— Мій чоловік льюальний... не шовініст... захищала Юліяна.

— Льюальний!.. іронічно засміявся пробоц. — Пам'ятаю, як пристрасно він обстоював свій греко-католицизм. Сказав тоді: Ми прийняли унію і католицизм з нею, але ніколи не зречемося нашого старо-руського обряду, що в ньому вся традиція народу русько-українського. Ми, як ці жиди, доки маємо свою віру з її ритуалом та святами, будемо існувати як народ! — Який народ? — спитав я. — Це ж тільки вітка нашого великопольського народу. — А тоді шановний товариш мій по фаху доводив завзято про окремішність цього руського народу. Одні називають нас "малополяками", другі "малоросами", а ми — український народ! — Ось таку герезію сказав панотець Юліяна.

— Але ми вдома говоримо по-польському... діти виховую в тому дусі... — ще боронилася Клементина.

— Мене дивує, Клементино, що ти стільки літ живеш між ними, і не знаєш їх душі. Вони, як та бабуня, що молилася під фігурою, а мала чорта за шкурою. Хочуть підступно забрати те, що від віків було наше. Щораз більше втискаються на становища у Львові і в краю.

Тепер накінець розмови ксьондз пробоц уважав, що треба сказати щось веселе, якусь анекдотку, а їх знав безліч.

— Скажу тобі Клементинко одну анекдотку... Хі-хі-хі... Отож, прийшлося руському хлопві служити у

війську. Питає його капраль по-німецькому: якої ти народности? — Мужик не розуміє. — Ану, покажи своє піднебіння! — каже капраль. Хлоп показав піднебіння. — Та ж воно чорне!.. Русин!.. — і капраль записав його в книгу русином... хі-хі-хі... — сміявся старичок з свого дотепу, аж за черево брався.

Але образа звернена вбік її чоловіка була надто велика. ... Хі-хі-хі... дальше реготався, примушуючи сміхом також Клементину розвеселити. Але Клементина на-супилась. Невже ж Юльо, цей аристократ, тому тільки що він русин, мав би бути, як сказав ксьондз пробоц, з "чорним піднебінням"?.. Юльо, цей "арбітр", — як його назвала старостина, у кожній поведінці справжній духовий аристократ... він на думку старого ксьондза, щось гірше від польської нації... А втім вона б нічого не мала проти, якби це "чорне піднебіння" стосувалося тільки до Марійки, її суперниці, до братової з Лемківщини, могло б і до свекрухи і свекра отця Яросевича... за винятком бабуні Сабіни, тому, що вона з нею розмовляла завжди по-польському, але ніколи це не сміє стосуватися також до нього, Юліяна.

Вона похилила голову і вперто протиставилась поглядам свого духовного панотця. Мій чоловік... аристократ! Він не має чорного піднебіння! — сказала з жалем Клементина.

— Ох, дитинко, яка ж ти наївна... це тільки був звичайний жарт... ти знаєш, я все люблю жартувати... — говорив спантеличений пробоц.

— Але жарт надто болючий, прошу ксьондза пробоца...

Це все тепер згадала Клементина доїжджаючи вже додому. А разом з неприємною згадкою забувалася причина виїзду до Дрогобича. Вирішила привітатися з чоловіком по-дружньому, оправдати свою довгу неприсутність бажанням побувати в костьолі і у батька, а головне, ні словом не згадати про їх суперечку. Нехай ця сварка забудеться назавжди!

Перші спостереження, як вона тільки увійшла до кухні, порушили її недобрим передчуттям. Ще на под-

вір'ї запримітила, що вікна в спальні були заслонені, а Юліян ніколи їх вдень не заслонював. В кухні стара куховарка затривожена, привітала її словом остороги і веліла якнайтихше увійти до кімнати.

— Що сталося?.. Цециліє, кажіть!

— Тихо... отець Юліян тепер заснув... прошу єй-мості пані його не збудити... .

— Ксьондз пробощ може хворі?

— Так... але вже дещо краще... Я приклала йому компрес з льоду... кровотеча легенів... .

Клементина миттю побігла на подвір'я.

— Мацею! Йдьте швидше по лікаря до Дрогобича! Скажіть, ксьондз хворий!

**
*

Цецилія не дозволила зразу Клементині ввійти до кімнати хворого. Розповіла докладно про випадок. Впевнилася, що нічого небезпечного ксьондзові не грозить — холодними компресами вона затамувала кровотечу і після того отець заснув.

Клементина легко відчинила двері і по віддиху хотіла відгадати стан хвороби. Юліян спав спокійно, на устах щаслива усмішка — може йому щось приємне снилося — і віддих був майже нечутний, а тільки лице і руки восково-білі. Усмішка давала Клементині надію, що Юліян видужає. Хворий порушився і за деякий час відкрив очі. Його радісний погляд зупинився на жінці біля дверей.

— Клімусечко... ти тут... я щасливий... ходи голубонько до мене... — говорив дуже повільно, тихо.

Клементина побігла до нього і впала на коліна біля ліжка, наче перед святим. Тепер знов він був тим давнім добрим, шляхетним Юльом, що її серце вибрало. Забулося все — не було між ними релігійно-фанатичних осторог ксьондза Собчака, не існувала вже національна прірва — був тільки — він.

Юлюсю... прости... прости мені, любий мій... Я забарилася у татка. Три дні мене вдома не було... а

за цей час те сталося... — говорила щиро, промовляла до серця Юліяна.

— Голубонько ти моя... це ти мене прости, бо я подружжям хотів відорвати тебе від рідного тобі серцевища, усього того, що в ньому ти зростала... а це не легко.

— Ні, це не ти, а я тебе від твоєї рідні, від усього тобі дорогого відтягала.

— Люба, сядь ось тут... ближче мене... дай свою ручку, хай її поцілую... тепер так добре мені... вже наче не хворий.

У Клементини котилися сльози. Почувалася великою грішницею супроти нього, каялася тепер, щиро каялася, просила прощення. А Юліан, цей добрий Юліан, усю вину брав на себе.

— Бог дозволить, недуга швидко пройде, любий. Я післала по лікаря, незабаром приїде.

— А що якби я помер?.. Яка велика відповідальність... На кого залишу тебе... моїх дочок... а я тебе так ко... — і не докінчив слова, бо знову цей сухий довгий кашель, що тоді так затривожив Марійку, відобувався з його грудей.

— Не хвилюйся, любий... не хвилюйся... Ти лежи спокійно, ні про що недобре не думай. А я тобі розкажу, що у нас вдома нового... про татка... — говорила з думкою відвернути ці страшні і для неї думки.

— Розкажуй... я слухаю тебе... чи татко здорові?.. І взагалі говори мені все... .

— Татко казав тебе щиро здоровити, обіцяв незабаром приїхати. А як знаєш, "Тромтадрацкі" — найголовніша "персона" в нашому домі. Куховарить, та ще як ощадно, навіть ні з чого зможе щось добре зготувати. А знаєш Юлю, найбільше тішився тим харчовим дарунком, що я взяла їдучи до татка. Прикро мені сказати, але татко часто на пісній зупі залишається цілий день. Грошей з продажу Тустанович нема, а жиди мільйони там роблять.

На алеї почувся туркіт брочки. Незабаром фірман

Мацей зупинив коней перед головним входом до приходу. Це приїхав з міста доктор Войницький.

Приїзд доктора до дому хворого сполучений завжди з якимось аж містичним ритуалом. Всі домашні тоді затихають, домагаються чуда від нього. "Приїхав доктор..." — і надією забилося серце молоді дружини.

Доктор Войницький — людина по сороківці. Його кругле черевце прикрашувало грубий золотий ланцюг з годинником. Він належав до асів не тільки малого Дрогобича, але й дальших містечок Галичини. Головна причина віри в його непомильність склалася в тому, що лікар закінчив студії не у Львові, або Кракові, а в самій столиці австрійської держави, у Відні, а як йшли слухи, будучи вже лікарем, мав вступ до цісарського двору.

Доктор з повагою свого титулу і майже чаклунської сили звелів Цецилії подати воду, мидницю, мило та рушник, щоб помити руки. Це було приготування до своєї професії. Опісля, дозволивши тільки Ярсевиичевій асистувати, почав перевіряти хворого. Живчик, тиснення крові, гарячка, а за тим вже докладне обстукування і провірювання грудних шелестів. Стан хворого не сподобався докторові. Але він, наче добрий актор на сцені всміхнувся і сказав хворому:

— Но... но... не так зле, вшистко бендзе добже, прошев ксендза пробоща...

Клементина вийшла з доктором, випровадила його до повозу і там щойно дізналася правди. Доктор сказав, що стан хворого є поважний. Ту-бер-кульоза... коротко назвав хворобу. Він записав ліки, які з Дрогобича привезе фірман і велів точно придержуватися дальшого лікування.

Клементина стояла біля лікаря з виглядом дитини, якій сказали дорослі те, чого вона досі не знала і не розуміла. Вона досі ніколи не зустрічалася із страшним словом: туберкульоза. Просила доктора вияснити те слово докладніше.

Доктор вияснював довго цю хворобу. Говорив, як вона починається, далі, що це боротьба в організмі ті-

лець крови, білих і червоних, для докладнішого зрозуміння пояснив, наче боротьбу двох ворожих військ.

За допомогою різних ліків, застриків, гірського повітря, відживи, лікарська наука допомагає червоним тільцям перемогти білі тільця. "Всезнаючий" доктор, а був він її земляк, не забув згадати про велику землячку, доктора фізики Марію Складовську, яка перша винайшла спосіб викривати цю хворобу в організмі.

Але кінцева його мова найбільше затривожила Клементину. З уваги на непоширення недуги, він радив відокремити від хворого дітей, а також вона — жінка повинна бути обережною. Звелів їсти хворому з окремого начиння.

— Туберкульоза є двох родів: так звана закрыта і одверта. Якщо туберкульоза відкрита, тоді через слину і повітря легко заражується докільця. Я, — продовжував лікар, — з тією думкою взяв слину хворого, перевірю аналітично і буду знати який це рід туберкульози. Однак застерігаюся, що так перший, як і другий рід, однаково грізні для хворого.

Опісля доктор, поцілувавши руку молодій пані, всім на повозку — від'їхав, залишаючи Яросевичеву прибуту ще більше хворобою чоловіка.

XXXII

З того дня стан здоров'я Юліяна з кожним днем погіршувався. Не поміг лікар, який часто навідувався до хворого. Різного роду таблетки, рекомендовані сиропи, як чудодійні лікувальні засоби, виповнили столик біля ліжка. Кімната просякла специфічним шпитальним запахом. В такому стані минула хворому осінь, а за нею вже зима біліла полями. На Різдво мав панотець стільки здоров'я, щоб відправити Богослужбу і висповідати парохіян. Приїхали батьки провідати хворого. По Різдві панотцеві наче покранцало. Заповнене Підгір'я запахом смерік і соняшна зима робили чудо. Те, що не зробили ліки, допомогала сама природа. Юліян виходив в соняшні дні на ганок звернений до чатинного лісу і вдихував лікувальний аромат повітр'я.

Найбільше його боліло — хоч дружина старалась це закрити — що відокремлювано від нього дітей. Юліян, здогадуючись правди, старався якнайдалі триматись від дітей. Старша Геня більше звикла до матері, швидко призабула батька, але Галя прибігала до нього, сідала на коліна, по-дитячому щебетала.

Клементина дуже піклувалася хворим чоловіком. З того часу ні разу не їздила до Дрогобича, прохала лікаря виписувати найдорожчі ліки, рятувати чоловіка. Господарство звелосся, а вона продавала останнє.

Ксьондз пробощ часто приїжджав провідувати хворого, але його відвідини ще більше денервували Юліяна. Клементина запримітила те, одверто сказала пробощеві правду і просила до хворого не навідуватись.

Нарешті весна. Ця весна молодечих мрій, воскресення природи і бажання жити, веселитися. Панотець Юліян вже ходив по подвір'ї, порядкував господарством, часом їздив в поле поглянути сівбу.

Ішла повінь з Карпат, широко розливалася долинами, несла на хвилях льодову крижу, з корінням вирвані дерева, останки хат. Такого ще не було в Устю, щоб річка, в якій в літі гралась діти, нараз залляла всеньке село. Церковний дзвін вдарив на тривогу, сповіщав, що йде повінь. Люди розгубились; стояли безрадно, жінки голосили, а тимчасом вода заливала вже їхні господарства.

Панотець Юліян побачивши з вікна приходства, що діється в селі, хоч Клементина просила не йти туди, надівши тільки хутро, подався на місце загрозової небезпеки.

— Люди! Не стійте і не дивіться на повінь, а чим скоріш забирайте дітей, виводіть із стаєн худобу, втікайте в безпечніші місця! — щосили кричав отець Юліян.

Поява священика і його слова привели людей до притомности. Вони кинулись до своїх хат, загрозованих повінню, забрали звідтам дітей, з стаєн випустили худобу, яка гуртом побігла подальше від ріки. А тим часом вода шуміла, забирала увесь дорібок селян. По кількох днях вода спала, але з деяких господарств не залишилося після повені й сліду.

Люди йшли до міст із списком, підписаним громадським урядом, і збирали від міщан допомогу на будову знищених повінню господарств. Верталися з двома-трьома ринськими, так, що за ці гроші не було й мови братися до будівлі.

З того дня здоров'я панотця погіршилося. Весняний холод і поденервовання зробили своє. Яросевич вже не мав сили працювати, лежав увесь час в ліжку. До того ж ще прилучилася його журба про будучину парохіян, що потерпіли від повені.

"Що станеться з людьми, їх дітьми, як незабаром зима загляне? . . . Люди після повені залишилися без домів" — роздумував панотець, і одного дня рішив в справі допомоги для парохіян поїхати до старости.

Почувши те, вперше заговорила Клементина, що в цій справі не поїде до старости він, а вона.

— Поїду до старости і виклопочу допомогу для парохіян. Староста напевно мені не відмовить, — сказала вона енергійно.

Юліян відчув до жінки вдячність. Оце вона виявила так багато серця для його руського народу. Подякував їй за поміч, і ще цього дня Клементина повозкою поїхала до Дрогобича виклопотати у старости допомогу.

**

Їмость Клементина верталася ввечері додому з радісною новиною. Ділова розмова щодо допомоги закінчилася успішно. Староста прийняв її незвичайно ввічливо, а коли вона йому розповіла про нещастя, яке навістило село, він виписав більшу суму грошей на будову господарств для потерпілих людей і видав розписку на даровий будівельний матеріал з лісу. Староста був дуже прихильний для всієї її родини. Розпитував про здоров'я, бо чув, що панотець нездужає. Бажав якнайшвидше выздоровлення і передав найсердечніше поздоровлення "зацному" і загально шановному отцеві Яросевичеві.

Тому тепер, доїжджаючи додому, усмішка задоволення появилася на блідому лиці Клементини. Вона знала, що тією вісткою справить приємність хворому чоловікові. Вона знала також те, що свій успіх вона завдячує у великій мірі своїй приналежності до польської нації.

Клементина не жаліла, що, їдучи до Дрогобича, купила на борг у Кляйна новий прекрасний капелюшок. Він багато коштував, але показати себе елегантною, гарною, варто за те заплатити великі гроші. У Кляйна і без цього велике заборгування. . . не зробить це великої різниці, коли добавиться ще рахунок за один капелюшок.

**

Ніч у приходстві — ніч тривожних передчуть, таємничих шелестів, недомовлених слів. У крайній кімнаті, в сальоні, годинник відзвонив дванадцять і в селі півні

заспівали. Це північ — година духів і — смерті. Тому, поки заблисне сонце і остання зірка помре, гуляйте опирі ночі!

Клементина біля хворого. Вже два місяці не спить — сидить біля його ліжка. Передсмертні галюцинації тривожать отця Юліяна, а очі шукають вже неземського. Пресвята Діва Непорочного Зачаття схилилася над його ліжком. Його очі дивляться на Неї. Може тепер він просить цю Царицю Небес великої ласки — повернути йому здоров'я, а може вже готується в далеку дорогу і віддає в її опіку дружину і діточок... Ніхто не збагне думок хворої людини. Вони струмочком пробігають вздовж цілого його життя, ранять хворе серце, а блудний вогник, що тільки рукою його зловити б, втікає, і знову засвічує надію.

Хворий відкрив очі. — Що там на дворі скрипить?

— Це... Горпина бере воду... Журавель скрипить.

— І наче у церкві дзвонять... в одну крису...

— Це вітер шелестить... Вдаряє в шибу...

— І пугач у вікні!..

— Спи, Юлю, засни... ти втомлений...

— Втомлений, дуже втомлений... Дай на ложечку валеріанових крапель... Ох, цей кашель... не дає говорити...

— Так... тепер краще... краще... Дякую тобі голубонько.

Клементина нахилилася і поцілувала чоло, pestила його чорне волосся... Якби можна повернути йому здоров'я, пішла б іншою стежкою життя!

— Ніхто з товаришів не провідував мене в часі моєї недуги... тільки отець Мирон... добрий, ширий друг... — говорив Юліян і здавалось в цій хвилині, він не хворий. Очі стали живі, навіть веселий вогник повився в них.

— Приніс мені книжку... ось там вона на столику... "Зів'яле листя" — Франка. Хочу читати. Подай мені її.

— Українська книжка... далека тобі, чужа... А я хотів, щоб ти жила тим життям, тими ідеями, які в мене були в серці...

— Милий, не треба згадувати . . . не треба, — просила наче велика грішниця.

— Послухай люба . . . я тобі читати буду.

“Як почувеш вночі край свого вікна,
Що щось плаче і хлипає важко,
Не тривожся зовсім, не збавляй собі сна,
Не дивися в той бік, моя пташко”.

— Голубонько, наче здоровий . . . кашель перестав, а він так мене томив . . . — І знову читав, а слова вдарили наче лезо шаблі.

“Це не та сирота, що без мами блука,
Не голодний жебрак, моя зірко,
Це розпука моя, певтишима тоска,
Це любов моя плаче так гірко”.

Клементина плакала. Яка велика сила в цій поезії! Лірика, найкраща перлина світової слави, до сліз зворушує.

— Франко — великий поет, — задумано сказав панотець.

— Юлю, мені треба було дати тобі більшого розуміння . . . прости, я тобі його не дала.

— Ти мені дала любов . . . прости і мені, що хотів відтягнути тебе від усього тобі рідного . . .

Нараз книжка випала з руки. Очі Юліяна стали матово-скляними. Візія вмираючого. Падає дрібний сніжок . . . маленьке містечко . . . а там в крамниці поштивий Кляйн . . . Клементина купує матерію на робу . . . Незабаром Зем'янський баль . . . Вже грають мазура . . . але чому його тони зливаються в похоронний марш Шопена? . . . Втікаєш від мене Клементино? . . . Не плач Марусенько . . . не плач, не треба плакати . . . приобіцяй, що плакати не будеш . . . моя Клементинко . . . вже сіріє ранок . . . а сонця стільки . . . сон-ця . . . іду до церкви . . . вже іду . . . а ти Клементино засни . . . я скоро вернуся . . .

Хворий замкнув очі і в прекрасній візії задрімав.

Нараз в грудях заклекотіло. Хворим струснула судорога корчів. Піднявся, та голова безсильно опала на подушку.

Клементина кинулася до чоловіка.

— Юліяне!.. — заридала.

Не відповів.

XXXIV

День осінньо-весняний. Останні листки з вітром котяться і багряно-жовтим килимом встелюють дорогу з церкви на кладовище. Жалісно, в одну крису вдаряє церковний дзвін. Це він подзвінним прощає свого панотця. Третього дня, як велить староукраїнський звичай, переносять з церкви домовину з тілом на місце вічного спочинку. Чорну металеву домовину, вкриту вінками і квітами, несуть священники. Маєстат смерти всіх покорив. Між ними вірний товариш, приятель, отець Мирон. Він один в часі недуги його провідував.

За домовиною йде вдова. Уся в чорній крєпі, наче статуя смутку і горя. Під руку веде її батько. Великий жаль стиснув серце старого пана, але ні одна сльоза не впала з його очей. Не личить шляхтичеві плачем виявляти горе. Геня і Галя, наче ті пташечки, притулились до Тадея. Він теж глибоко зворушений. За ним родина — батьки, брат, братова, сусіди дещо оподалік, а на самому кінці сумного походу йде Марійка. Вона востаннє прощає своє нездійснене щастя.

Ген, аж біля церковної огорожі згуртувались парохіяни, не наслідились підійти ближче. А тільки несеться їх голосіння за покійним.

На похоронах нема ксьондза Собчак. Він зголосився взяти участь в похоронній відправі, але отець Зеновій Яросевич відмовив. Це дуже розгнівало старого священника, тому на похорон не приїхав. Нема також Цецилії. Вона померла на кілька місяців до смерти панотця, проживши вісімдесят вісім літ, а поховав її ксьондз Собчак.

Хор богословів заспівав надгробне, до глибини серця зворушливе "Вічная пам'ять", щоб ще більшим акор-

дом розпачу прорватись до сердець Клементини і Марійки Рогожинської.

... "Вічная пам'ять" — понеслися востаннє ледве чутні слова похоронної пісні. Впали перші грудки землі на домовину Юліяна. Першу грудку кинула вдова, діти, опісля родина. Марійка теж хотіла кинути йому наче квітку, грудку рідної землі. Стиснула серце, щоби не боліло. Нахилилася, взяла грудку землі, але сил не вистачило. Марійка зомліла.

**
*

Вернувшись з похоронів, Клементині бажалося самотності. Не думати, забути все, пірнути в нірвану і більше не пробудитись. Ще недавно тут був Юліян, чула його мову, нараз мертвецька пустка. Здавалось вже нічого не залишилось з минулого. Його нема і ніколи не буде. Дім приходський нараз став чужий, ворожий. А разом з тим пробудилася свідомість людини опущеної, небажаної родині чоловіка. А жаль до родини зростав, коли пригадала, як мало співчуття виявили батьки їй і дітям. Це ж Юліянові діти. Поминки влаштували у себе в Підгірному. І раптом забажалося втікати звідси до свого рідного дому, до батька.

Нараз після довгого в собі замороженого болю почувала, що двері легко скрипнули і в кімнату увійшли жінки. Вони зупинилися біля дверей. Згорда поглянула на них. Не любила їх. Вони завжди з собою приносили запах поту, сільської одежі, олію та часнику. — "Що вони від неї хочуть?" — А жінки, побачивши на обличчю їмості невдоволення, не знали, що їм робити. Одна з жінок підійшла ближче їмості, поцілувала руку і несміло заговорила:

— То ми, їмосте пані, прийшли вам сказати, аби сте не плакали та не банували. Божа воля... А ми вас, їмосте пані, згадуватимемо добрими словами, та й пам'ятатимемо, як ви, коли людей навістила повинь і люди залишилися без хат, тоді поїхали до старости і випросили у нього для нас допомогу. За ваше добре

серце нехай вас, їмость, Бог нагородить, та щоб вам дозволив виховати сиріток і випровадити їх в люди.

Клементина зворушена, здивована слухала тих при-
митивних слів простолюддя.

— А як ми дізналися, що ксьондз померли, то подумали, а як ви тепер будете жити? Бо кожна їмость доти газдиня, доки панотець живе. То на біду ідете від нас, а не на добро... і ми зробили на вас складку. Не відмовитеся та прийміть, бо ні одного чоловіка не було в селі, аби нерадо дав. Тут у хустці ми зібрали сто-
п'ятдесят сім ринських та двадцять грейцарів... прий-
міть від нас...

Клементина стояла зовсім розгублена. Це було для неї щось таке нове, незрозуміле. Доброта жінок її розчулювала, але гордість польки шляхтянки заболіла. Вона, дідичка, має брати допомогу-милостиню від селянок.

— Беріть, беріть, їмоште пані, не гордуйте нами... це ми з доброго серця, а серця не треба відкидати.

Жінка хотіла на прощання поцілувати руку Клементини, але вона вперше затримала руку. Їй треба цілувати руки таких жінок. І забажалося притиснути свої уста до руки старої жінки, поцілувати як свою маму... Але схаменулась... Вона шляхтянка. Зворушена сказала:

— Дякую вам за добре серце. Я ніколи не думала, що ви аж такі добрі.

Нарешті закінчилися болем виповнені похоронні дні, і за ними пішло її життя іншими дорогами. Зараз по поминках у батьків, Клементина, холодно попрощавшись, виїхала до Дрогобича. Ніхто з родини не поцікавився ні її долею, ні долею дітей сиріт. Наче б їх і не було. На прохання Клементини погодився брат отець Іван зайнятися ліквідацією того, що ще залишилося з господарства. Та й не багато того було. Два роки хвороби і брак господаря до решти знищили господарство. Отець Іван нерадо взяв на себе цей обов'язок і аж на повесні передав гроші і докладний список проданого.

Вислані поштою гроші, а не особисто передані, образили Клементину. Хіба отець Іван не міг хоч би провідати дітей?.. Грошей було дуже мало, а вона ще підозривала його за нечесний розрахунок. — Вкрав мої, і моїх дітей гроші! — сказала батькові. — Але старий дідич, розуміючись на господарстві, впевняв, що господарство було вже зовсім розхитане і взагалі майже нічого не було.

Важко прийшлося жити тепер старому дідичеві, якому досі помагала Клементина й зять. Мала її допомога з консисторії, двадцять п'ять ринських не вистачала на найскромніший прожиток, до того батько був непорядний, і з молодих літ звик до вибагливого життя.

Досить численна родина була б пропала, як би не Трембіцький, що перебрав на себе усе домашнє господарство і вмів його ощадно провадити. Сад, який розвів, приносив добрі прибутки, а Трембіцький продавав яблука та інші овочі в зимі, коли були найдорожчі. У Кляйна нічого не купував, — підшукав дешевших купців. Ходив на базар, вишукував що-найдешевше, торгувався, рівночасно за свій крам, домагаючись якнай-

більше. Завдячуючи йому, родина жила дуже скромно, але не бідувала. За те домашні його шанували, а дід Грабянський дівчатам велів його називати "вуйком", а не паном Трембіцьким.

Другим приятелем родини був, як раніш, ксьондз пробощ Собчак. Клементина холодніше приймала гостя. Анекдота про чорне піднебіння глибоко запала в серце і це було причиною зміни її ставлення до людини, яку шанувала раніше, як рідного батька. Але старий ксьондз наче не закримічував, приходив тепер і в будні на партію шахів, але насправді не про гру в шахи йому йшлося. Він далі заходився над релігійно-патріотичним вихованням дочок Клементини, бажаючи ще перед повноліттям переписати їх на римо-католицький обряд. З Генею йому легко прийшлося. Дівчина дала свою згоду перейти до "польського" костьола, зате з Гаєю була тяжка справа. На Гаю тепер він звернув найбільшу увагу. Коли Геня була слухняна, дивилася практично на світ, Галя для цілої родини була великим клопотом. Недаром мати прозвала Гаю "упарцюхом", Геня "дурною гускою", а ксьондз пробощ "ренегаткою".

Поправді всі її справедливо прозвали. Галя мала таку впертую вдачу, що ніякі поради не могли її спинити від наміченої постанови. Галя навіть не протестує як мама скаже "упарцюх", а тільки поцілує її, і скаже: — Така вже я вдалася. — Упертістю можна пояснити те, що коли ксьондз заявив, коли Геня перейшла на римо-католицький обряд, що тепер те саме вона повинна б зробити, тоді Галя коротко відповіла: навіть не сниться мені! А коли ксьондз показував конечність зміни обряду, Галя відповіла: — Мій тато охрестив мене в греко-католицькому обряді і я не зміню обряду для його пам'яті. — Не допомогли переучування, ні патріотичні проповіді в костьолі. Галя твердо залишилася при своїм.

Дві сестри, а такі різні, наче дві ріки, що впливли з одного джерела і попливли противними руслами, в інших напрямках. Гені тільки п'ятнадцять літ, а вже думає, щоби забезпечити собі життя, бажає добробуту, хоче увійти в польську аристократію. Тому вона заздалегідь

шукає протекції у вуйка Тадея. Вона знає, він на високому становищі, має зв'язки з польською елітою, він напевно підшукає якусь добру "партію".

Галя інша. Голос в неї по батькові прекрасний. Цілий день співає. В неї ще в пам'яті ті пісні, що батько співав, і співає їх, хоч мама не любить їх слухати. А коли старша сестра мріє вийти заміж за надрадника, або когось іншого на високому становищі, Галя категорично сказала сестрі, що вийде заміж тільки за теолога. — "Дурна ти гуска" — відповіла їй сестра. Велика приємність жити в селі і годувати курей! Годуй собі їх, а я буду жити у Львові!

Галя загнувалася. Чому вона дурна гуска? Чи тому, що хоче бути тої ж самої національності що був її батько? Вона любить село і досі мріє про нього. Тому нехай ксьондз їй не думає, що вона перейде до "його" костьола. Як би "трапнися" богослов, вона б радо вийшла заміж за нього. Але де такого знайти? Мати відійшла від родини батька, ніхто з родини до них не навідується. То може справді вона "дурна гуска", як каже сестра, що мріє про те, що ніколи не здійсниться.

А коли Галя протестує, якщо сестра їй скаже "дурна гуска", — ксьондза "рenegатка" справляє дивну, незрозумілу радість. Нехай вона буде для родини "рenegаткою", але вона ніколи не відступить від релігії і національності батька, хоч тієї мови не знає. Де могла навчитися, коли всі вдома говорять по-польському. Але вона любить цю мову свого по-батькові роду. Тому, коли вона виголошує такі погляди, ксьондз пробощ справедливо називає її "рenegаткою", а мати просить, щоб хоч в присутності ксьондза таких речей не говорила.

В ярмарочні дні вона йде на торговицю зустрічати "своїх" людей з Устя. Її всі люблять і коли побачать, обдаровують хто чим може. Якось стрінула няню Катерину. Яка ж то була радість! Галя випитувала, що нового "у них" в приходстві, і дізналася, між іншими новинками, що священником в Устю є тепер Теофіль Рогожинський. Няня оповідала, що все там змінилося. Галя хотіла провідати село, але мати, дізнавшись, насварила і сказала, щоб

врешті вибила собі з голови ці дурниці. — Одним словом, всі вдома знають, що Галя задасть їм ще багато клопоту, поки вийде заміж.

**
*

До приятелів родини Грабянських треба ще врахувати Ксаверина Войницького, доктора, який лікував отця Юліяна. А коли шановний ксьондз пробощ приходив на вертати дітей на "правдиву" Христову віру, у доктора були цілком інші думки. Старий кавалер закохався у гарну вдову, познайомившись з нею під час хвороби чоловіка. Прекрасна їмость з духовими вальорами його очарувала. Спочатку не піддавався — як він називав — цій любовній хворобі, думав пройде, але по деякому часі зрозумів, що залюбився поважно на ціле життя і бажав з нею одружитись. Ще за життя отця Юліяна приїжджав часто, совісно його лікував, виписував що найліпші ліки з Відня, вичитував лікарські книги, алевилікувати хворого йому не вдалося.

Тепер, по смерті отця Юліяна, віджило кохання. Склавши офіційальну кондоленційну візиту, почав щораз частіше навідуватись до пана Грабянського і вдови. Не вмів грати в шахи, карт не признавав, отож можна було здогадуватись, що доктор приходить до своїх пацієнтів — і старого пана і діточок, яким з нагоди візити записував ліки, давав поради. Завжди поважний, елегантно вдягнений, з лиця пристойний, з докторською холодністю приносив також запах шпиталю, з'являючись точно в годині шостій увечорі. Така поведінка доктора не давала можливості відгадати, в яких справді намірах доктор приходить.

Пані Клементина виходила йому на зустріч, подавала руку для поцілунку і засоромлено казала:

— А-а... пан доктор!... — Опісля вони просили доктора ввійти до сальону. Пан доктор зворушений хотів розшифрувати ці три короткі слова, чи вони означають радість з приводу його відвідин, чи навпаки. Але відгадати ніколи не міг. Цілуючи руку вдови і дивлячись на її очі, зазримічував блідість обличчя і думав: Клементині

треба б вийти заміж. Чекав закінчення жалоби, і своєю поведінкою старався заслужити хоч на її симпатію. Але вже жалоба скінчилася, а доктор не мав відваги сказати одверто панові Грабянському і гарній вдові про свій намір женіння.

І тим разом Клементина по легкому стукоті у двері і точній шостій годині, яку в сальоні відзвонив годинник, впізнала гостя доктора Ксавера Войницького. Не була рада. Клементина переробляла сукню з старшої дочки на молодшу. Думки, які довго по смерті чоловіка наводили тугу, помалу відходили на другий плян. Згадувала Юля у щоденних молитвах. Зрозуміла, що відійшов у засвіти. Юліан був вже тільки духом, за якого душу треба було їй молитись. Зрозуміла врешті, з хвилиною смерти померла людина, а разом з нею все реальне. А разом з тими думками брали перевагу нові матеріальні клопоти. Тепер, переробляючи суконку, думала про дочок.

Старшою не журилася. Геня на свій молодий вік зрівноважена, поважна. Совість матері однак відзивається, що не могла її післати вчитись в пансіон Стпалковської у Львові. Закінчила тільки школу в Дрогобичі; сама вчила її грати на фортепіяні, вчила добрих товариських манер, перейшла докладно польську, німецьку і французьку літературу, — катехизацію совісно перепровадив ксьондз Собчак. Це все, що могла дати мама, вдова по священику. . . Але Геня, вона вірить, дасть собі раду і без великої науки. Брат Тадей обіцяв познайомити Геню з колегою на високому становищі, а Геня, дізнавшись, зраділа. "Коли приїде?" — спитала. — "Кавалер підстаркуватий і не красивий" — сказав Тадей. — "От і не мала б я розуму, дивитися на його гарне личко! Я сирота, без приданого і дивлюся на світ реально. А на чорні очі питомця нехай жде Галя", — кинула слово вбік сестри.

Тож тепер передумувала Клементина, щоби візита надрадника, а з нею намічене заміжжя Гені випало якнайкраще. Передусім звернула увагу на відновлення і впорядкування дому, бо як кажуть, і щоб біди не було видно, хоч вона лізе дверима. Старі килими, мистецькі образи, портрети родини, срібло, саксонська порцеляна,

все те повинно переконати жениха, що тут живуть багаті люди. Трембіцький вклав багато праці, дізнавшись про жениха. Не знати звідкіля з'явилось пантарчине м'ясо, сарнина, куропатви, торти. Клементина з консистерської допомоги пошила Гені кілька сукенок, а Галі якраз перешла з неї, щоб і вона не виглядала бідніше, ніж сестра.

Пані Клементина і тим разом вийшла на привітання гостя, і знову сказала: — А-а... пан доктор!!... — подала руку поцілувати, і попросила гостя до сальону, де сидів батько, а сама пішла до кухні приготувати чорну каву, яку доктор любив.

Сидячи в фотелю, старий пан Грабянський дивився як лапатай сніг встелював його сад. По кам'яно-мертвому обличчі трудно б здогадатися про що він тепер думає. Може про свою молодість, невдале повстання 1831 року, — втрачені назавжди Тустановичі, — чи про свого зятя, отця Юліяна, якого "хоч був русином" — як казав дідич, — шанував і любив. Всі ці думки спліталися у колючий вінок споминів.

Побачивши гостя, пан Грабянський підвівся з фотелю, перейшов до канапи і попросив доктора сісти.

— Пан доктор все ласкавий нас провідує, — почав.

— Це я вважаю великою честью бувати в панства зачудомі, — відповів доктор Войницький.

— Сиджу і передумую над марнотою людського життя, — почав Грабянський.

— Не треба про ніщо, що хвилює, думати, ласкавий пане, — відповів доктор.

Доктор звернув увагу на обличчя старого пана, стежив за його кожним рухом. На хвилину забув про ціль відвідин. Пробудилася лікарська звичка дивитися на людину як на пацієнта. Доктор закріпив, що пан Грабянський дуже постарів за тих кілька літ. Його гарний профіль, вірлиний ніс, і великі вдумливі очі, що все йому пригадували очі коханої Клементини, впали жертвою старости. Старіння розумів доктор, як своєрідну недугу. Якби можна зберегти вічну молодість, знайти елексір молодости... Але даремно було б шукати в медицині тако-

го чудодійного елексіру, — подумав доктор, — а з тим і думка тривожна, що пан Грабянський довго не житиме. І знову черговий великий біль прийдеться пережити Клементині.

Доктор скоро видер картку з нотатника, записавши якийсь лікувальний засіб. Радив довго перебувати на свіжому повітрі, вистерігатися самотності і песимістичних думок.

Грабянський подякував за поради, жалівся, що досі не може забути проданих Тустанович, де тепер жиди видобувають нафту. Ось те одне не дає йому спокою. Це була самотна тема — болюча сторінка його життя, яку при кожній нагоді бажав розказати знайомим і приятелям.

— Може б і не продав Тустанович, якби не мій син, який не цікавився господарством. Тадея тягнуло міське життя, політика, праця в намісництві. Мій прадід, дід, батько — шляхтичі, землевласники, не думали про посади в місті, коли ж Тадеї не хотів господарства, — нарікав старий дідич. — Ми, старі бажали б задержати ці давні часи, а вони, як вода, від нас відпливають. . .

— Коли смію опонувати, скажу, що пан Тадей вибрав добру і на часі місію служіння Польщі, увійшовши в політику.

— Ні, шановний докторе! Мечем, так, як ми, треба відвойовувати Польщу!

— Вельможний пан помиляється. Що корисного принесло повстання 1831 і 1863 року? . Мала горстка патріотів не могла знищити російської імперії.

— Ми рахували на піддержку. . .

— Чию? . . Розбитої вже Франції? . .

— А на думку вашої пана доктора, що нам тепер робити для відзискання незалежності?

— Ждати відповідної політичної ситуації. А поки що звернути увагу на наші окраїни.

— Вашець пан доктор думає, що руський народовецький рух для нас небезпечний?

— Чи пан дідич не запримічує, яким швидким темпом все змінюється? Ще донедавна село була одна темна

маса, а тепер мають своїх послів, втискаються до шкіл, а з тим займають провідні місця в урядах, політиці. Одним словом, нас витискають. Бо чого вони домагаються?.. Шкіл з руською викладовою мовою, у Львові теж університету з руською мовою. Є навіть чутки, що хочуть поділу Галичини, на Західну з Краковом і Східну зі Львовом. Отож важне, щоб ми тут затримали перевагу. Покищо пропало для нас Варшавське Королівство, ціла Познанщина з Гданськом опинилася під пруським чоботом, тут ми мусимо не допустити до опанування східних країн руським елементом.

— Так... так... а однак мій зять був цілком інших політичних поглядів... проти всякого поділу, — пробурмотів більше про себе старий пан.

— Так, ксьондз пробоц Яросевич був вийняtkово добра і політично вироблена людина, — погодився доктор.

— Пан доктор напевно не відмовиться від чорної кави, — сказала Клементина увійшовши з тацюю, на якій були три малі філіжанки і срібна посуда з ароматичною кавою, — і по черзі всім наляляла каву.

— Цілую ручку ласкавої пані єйності. — Старий кавалер і цим разом спаленів наче молода панночка на вид гарної вдови, цілуючи ручку.

Розговорившись про політику, доктор Войницький і цим разом пропустив нагоду поговорити з Грабянським про його намір щодо Клементини. Зовсім розгублений, зніяковілий доктор старався звичайною товариською чемністю прикрити те, що бушувало в серці. Кохав її з кожним днем більше. Дочки вже панни на віддані, а Клементина, хоч має дорослих дочок, ще молода, хіба залишитися їй усе життя вдовою?.. А тоді, мріючи про Клементину, здавалося йому його щастя таке близьке.

Клементина чи не помічала, чи може не хотіла бачити залиць старого кавалера, ставилася до нього привітно. Запарювала спеціально для нього чорну каву, а він вдячно за те цілував її руку. Тому і тепер розмова велася про маловажні речі — маломістечкові новинки, про доброго "Тромтадрацького" з його "фіюлами", які розвесес-

лювали товариство. Говорили про все, але про найважливіше не було у доктора відваги сказати.

Доктор любив музику. Про те знала Клементина і по каві підійшла до фортепіяну і грала "для гостя" Шопена, якого обидвоє дуже любили. Понеслися тони *Nocturno Esdur*. Доктор слухав музики, яка ще більше його захоплювала, тому, що грала йому любя Клементина. "Чи кохає його? . . Чи захоче бути йому дружиною? . . Чи тільки залишиться нездійсненою мрією. . . Чарує його тою усмішкою, хоч не може відгадати тих трьох слів: А-а. . . пан доктор. . . Треба ж врешті освідчитися. . ." — так роздумував старий кавалер.

Пані Клементина цього вечора довше, як звичайно, грала "для нього" — як йому здавалося. Прощаючись, запросила доктора на святковий обід, влаштований з нагоди приїзду брата Тадея і. . . ще одного пана. . . з намісництва.

Особливо останні слова "пана з намісництва" дуже вразили доктора. До кого він приїде? До дочки Гені, чи. . . може до пані Клементини? . . Дочці сімнадцять років, а Клементині тридцять шість. . .

Довгих кілька днів задрість, яка обізвалася вперше, не давала докторові спокою. Але прошений обід на якому був надрадник Єжевський, впевнив доктора, що надрадник приїхав познайомитись з Генею.

**
*

(Уривок з щоденника Галі).

Геня вилетіла з дому наче перепелиця. Ніхто не думав, що так скоро вийде заміж. Вони зразу сподобались собі, Геня мені сказала: він не такий то дуже старий. Тридцять п'ять літ, це молодість для мужчин. . . і симпатичний. . . А якої ти думки, Гелю? . .

Жених справді не був аж несимпатичний. Децю малий для високої, худой Гені, барилковатий, пригадував Шансу Панса. Але був веселий і зразу почувався у нас наче в своєму домі. Приїжджав ще декілька разів, а в день вінчання приїхав у парадному "шлюсроці", з великою ки-

тицею білих троянд, які урочисто вручив наречений. Вінчання відбулось в костьолі, а вінчальну присягу провів ксьондз Собчак. Ксьондз пробоц був присутній на весільній вечері, він жартував, розказував анекдоти, взагалі був в незвичайно добромум гуморі.

Опісля молодята поїхали в повинчальну подорож до Абації, курорта над берегом Адрійського моря. Звиджуючи Італію та острів Капрі, Геня висилала нам карточки з дописками: "Ах! Як тут чудово!.." Але мені здається, що найкраще було у нашій парохії..

Тепер Геня мешкає у Львові в елегантній кам'яниці при вулиці Чарнецького і займає вісім великих кімнат. Геня пише, що в їх салоні буде можна влаштуувати балі і танцювати мазура.

Геня знайшла своє щастя.. А я?.. Чи була б щасливою з "Шансом Пансом"?.. Чим більше відходжу від дитячих років, ще більше тужу за минулим моїм світом в приходстві. Як дуже бажаю відвідати дідуня, бабуню і стрийка отця Івана.. Але мама зірвала назавжди з родиною батька, не хоче про них згадувати.. Чи вони щось недобре їй вчинили?.. Вона любила свого чоловіка.. Чому від них відійшла?..

XXXVII

Доктор Войніцький не помилився в діагнозі дідича. Він з кожним днем запримічував зміну в старому організмі. Як колись отця Яросевича, так і тепер совісно лікував хворого батька Клементини. Щораз частіше о годині шостій ввечері стукав у двері, і тоді неофіційно провірював стан здоров'я, нотуючи вдома свої лікарські спостереження. А ці нотатки вже ясно говорили, що дідич довго не буде жити. Вірний приятель розумів, яким важким ударом буде для Клементини вістка про смерть батька. Старався продовжити життя, знову випишував найліпші ліки з Відня, зачитувався в медичні книги, шукаючи в них ради. Тепер щораз частіше, користаючи з погідних літніх днів, приходив до старого пана, йшов з ним на прохід, все знаходив якусь цікаву тему, бажав його відтягнути від думок про продані Тустановичі, а з тим і про його банкрутство. Це, на думку доктора, була головна причина його хвороби. Культурне товариство доктора добре впливало на старого пана, і здоров'я наче покращало.

Але рівночасно хвороба Грабянського не сприяла виявити Клементині своєї любови. Його сердечне почуття далі залишалося тільки в мріях. Доктор ще мав надію, що здоров'я пана Грабянського покращає, а тоді вже скаже про цілє своїх відвідин.

Було це вранці, доктор якраз мав іти до шпиталю, коли прибіг Трембіцький. Його вигляд був такий, що доктор відразу здогадався правди.

— Пане докторе!.. Біжіть... рятуйте ясного пана дідича!.. Рятуйте, не дайте йому умерти! — кричав божевільний Трембіцький.

Доктор швидко забрав лікарські інструменти і застрики, біг до панства Грабянських. Однак прибіг уже за-

пізно. Застрики, які могли б ще на кілька годин врятувати хворого, не були потрібні.

Смерть батька боляче відчула дочка, але ще більше безталанний Трембіцький. Як його не переконували, що смерть — це невідкличний кінець життя людини, божевільний не міг цього зрозуміти. В його уяві дідич тільки заснув і незабаром прокинеться. Але коли його вже на кладовищі похоронили, тоді не плакав, а вив як пес, шкрябав землю. Зовсім збожеволів і цілими днями пересиджував на кладовищі. А в зимі знайшли його замерзлого на могилі Грабянського.

Довга, бо дворічна жалоба Клементини по смерті батька не дозволила також здійснити лікареві своїх душевних бажань. Терпеливо ждав закінчення жалоби. Рідше навідувався до вдови, а як приходив то не о шостій годині, а точно о п'ятій, і о шостій вже прощався. Робив це з двох причин. Передусім не хотів наражувати Клементину на маломістечкові сплетні, і щоб довгими візитами не надокучувати. Як і раніш елегантно вдягнений, обголений, все старався зробити якнайкраще вражіння. А пані вдова дещо здивована візитами, вітала його далі тим загадочним довгим: А-а... пан доктор...

XXXVIII

У вечірньому сутінку зарисовувалась постать ще молодої Клементини. Повільним, втомленим кроком підійшла до фортепіяну, щоб заграти. Грала прелюдію Шопена, яку найбільше любив Юліян. І полилися тони туги і смутку за нездійсненими мріями, не виясненими снами молодої жінки. Зідхнула і закінчивши грати підійшла до фотеля свого батька, тими ж повільними, поважними кроками матрони.

Думки, які здавалось вже давно забулись, в такі самотні години знову її навідували. А тоді, наче живий в уяві стояв Юліян, здавалось заговорить до неї. У таких хвиликах вона довго дивилася на портрет чоловіка, що висів побіч з предками її роду. П'ять літ минуло з того часу, як вона попрощала могилу, переїхала жити в Дрогобич. Смерть батька, а навіть відхід безталанного Трембіцького сильно відчувала Клементина.

А по тих думках для неї болючих, вона зупинилася над долею і майбутнім Галі. Нею щораз більше починала турбуватися, бо коли Геня несподівано знайшла своє щастя, з Галею їй ніяк не велося. Сама буде собі винна, як залишиться в старих паннах, через "фікс ідею", вийти заміж за богослова, чи радше за русина, бо під тим одним поняттям вона враховує національну приналежність свого майбутнього чоловіка. І звідки у неї взялося таке бажання?.. Невже по батькові успадкувала це почуття приналежності до його нації, а для Клементини чужої, ворожої.

Галя недавно вернулася зі Львова, куди її запросила на карнавал сестра Геня і вуйко Тадей. Клементина з своєї малої пенсії пошила дочці найкращу гардеробу, і з секретним листом до брата і дочки вислала її туди. В листі писалося, тому, що в малому містечку нема відповід-

них для Галі знайомств, вона дуже просить Тадея і дочку познайомити Галю з якимсь з вартісними вальорами кавалером. А тому, що Тадей знав цілий польський інтелігентний Львів, не прийшлося йому довго шукати. Тадей знав смак Галі. Кавалер був молодий, з адвокатським титулом і сентиментальний. Адвокатові сподобалась Галя, а Тадей вже думав, що діло доведе до костельної присяги молодих. Адвокат ангажував панянку до всіх танців, купував найкращі квіти, почав у панства Єжевських бувати, коли нараз. . .

Галя в розмовах з такою сміливістю і завзяттям обстоювала в Галичині назріваючий український націоналізм, що молодий чоловік налякався її слів. Даремно Тадей як міг затушовував дискусію, а Геня штовхнула Галю під столом черевиком, нічого не помагало. Молодий чоловік, почувши такі погляди дівчини, вже більше не показувався до Єжевських, а свій любовний афект звернув на балю до іншої панянки, з поглядами йому подібними.

Цю неприємну подію, з усіми подробицями описала в листі до мами Геня, і просила вплинути на Галю, щоб вона вдруге не компромітувала родину.

Годинник в куті сальону видзвонив якраз п'яту годину і фігурка маркізи та пазя затанцювали під звуки музики менуета. Пані Клементина подумала, що зараз прийде доктор Войніцький. І справді почувся легкий, не-смілий стукіт у двері. Наче стривожений чимсь затих і за хвилину стукіт повторився ще більш непевний, боязкий. Доктор Войніцький чекав легких кроків любої йому жінки. Ждав того довгого: А-а. . . пан доктор. . . — щоби врешті дізнатися, чи пані Клементина його кохає і чи погодиться бути його товаришкою життя.

Пані Клементина цим разом була незвичайно здивована, відчиняючи гостеві двері. Вона, як звичайно, побачила його елегантно вдягненого, але її здивувала прекрасна китиця білих троянд в руках доктора.

Поява доктора з букетом цвітів була така несподівана, що вона остовпіла і уперше не сказала: А-а. . . пан доктор. . . а мовчки подалася з доктором до сальону.

— "Що ці троянди означають... і для кого? Як дівчата були малими, доктор часто приносив їм в коробках цукерки. Невже тепер хоче з Галею одружитися?.. Він для неї за старий". — Тривожно забилося серце вдови, відчувши трагедію старого кавалера.

Доктор, зовсім розгублений, покірно йшов за Клементиною і не знав що йому робити з китицею. Як би не квіти, і сьогодні не сказав би про свій намір женитися.

А Клементина, не знаючи що їй робити, нараз спитала доктора:

— Чи пан доктор нап'ється чорної кави?..

Але не до пиття кави було тепер докторові. Гіркість цих відвідин вже відчув з першого привітання. Відступати було пізно. Доктор взяв легко руку Клементини і попросив покищо не заходитись приготуванням кави. Він приніс для неї ці троянди. Нехай вони без слів скажуть про його велику любов до неї, а з тим найсердечніше бажання доктора, щоб прекрасна Клементина Яросевичева не відмовилась і погодилась бути його дружиною.

Що діялося в серці Клементини, трудно переповісти. Стояла і великими блакитними очима холодно дивилася на доктора, а серце билось скорим темпом. Вона одне зрозуміла, що їх дружба, приятельство кінчиться з цим днем, і що залишиться самотною в цьому домі. Вона інакше не може поступити. Нарешті зворушена сказала:

— Дорогий докторе, людина може любити тільки один раз в життю. Тільки рукавички змінємо кожного сезону... Я хочу жити Клементиною Яросевичевою.

В очах доктора побачила сльози, що він їх силою волі намагався здержати. Це її ще більше зворушило, бо любила доктора як приятеля, але рівночасно зрозуміла, що подружжю любови йому дати не може.

— Я розумію єймость паню Клементину і ще більше за ці для мене прикрі слова її шаную. А я без взаємности буду кохати до кінця мого життя. — Доктор поцілував руку Клементини, а на руку впала сльоза.

Клементина знала, що він дуже страждає.

— А всеж... чи ми не могли б, як раніш, бути при-

ятелями... щирими тільки друзями? — спитала, бо жаль було втратити вірного приятеля. Нараз без нього цей дім її батька видався великою пустинею.

— Буду старатися... не знаю...

Клементина тримала далі китицю троянд і не знала, що їй з нею зробити. Врешті промовила:

— Докторе, дозвольте мені ці квіти занести до ко-
стьола і дарувати Матері Божій Ченстоховській, з намі-
ром віддати ваше серце під її опіку...

Доктор недовіжливо погодився. Не належав до ві-
руючих і тому не признавав протекторату Матері Бо-
жої. Він знав одне, що Клементини ніколи не забуде.

Відтоді доктор вже не приходив до пані Клементи-
ни. Страждав, кохав. Всі його мрії відлетіли, залишила-
ся пустка самотньої людини, яка кохала вірно, без надії.

Не минуло кілька місяців, як доктор, залишаючи
лікарську практику в Дрогобичі, виїхав напостійно до
Кракова, і цілим серцем віддався хворим людям. Не од-
ружився і помер старим кавалером.

XXXIX

(З щоденника Галі).

Зі Львова я вернулася духово пригноблена, а рівночасно повна хвилюючих споминів, які досі не дають спокою. Я вся віддалася новій ідеї, хоч все те — я знаю — не обійдеться без спротивів, нарікань моєї родини. Мій "адоратор", з поглядами якого я не могла погодитись, по невдалому навертанні мене "на віру моїх предків", врешті дійшов до висновку, що я панна не для нього. З того дня мій успіх на карнавалових балях змалів, а мене тільки деколи принагідний тансер попросив танцювати. Геня, яка поклдала всі надії на моє заміжжя, розчарувалася і докоряла, що всьому винна моя "Гадавіна", при чому не обійшлося без дотиків, таких як: "дурна гуска" і ще гірших. Може Геня має слухність, але я не могла погодитись з поглядами того пана. Він мене впевняв, що нема руського, "чи як вони себе називають українського народу", що все це штучний витвір австрійсько-пруської політики. Я не визнаюся на тих усіх справах, майже нічого не знаю про націю батька, і не могла історично протиставитись його поглядам, але своє невдоволення висловила в дуже темпераментній мові. Геня і Тадей заборонили мені признаватися до національності батька, а я доведена до крайности шовінізмом того пана, сказала, що я русинка, греко-католичка і нею залишуся. Геня була наче громом поражена, а по його візиті дісталось за те мені від неї. Я знаю, що наші родинні відносини змінилися і ми ніколи не будемо щирими сестрами.

Я розумію, що своїм вчинком я зробила прикрість родині, головню моїй мамі. Вона, бідолашна, виряджаючи мене на карнавал до Львова, з своєї скромної пенсії

пошила гарні роби, вірила, що за допомогою Гені і Тадея знайду "добру партію". А ця партія була так близько здійснення, коли б не...

Але я хочу написати про щось інше, що ще більше в мені бушує, і стало ідеєю мого життя. Досі я мріяла про якогось казкового теолога, але це були мрії молодій дівчини. Я не пізнала теолога, ні такого, що могла б його покохати. Тому мова буде про щось зовсім інше.

Я зрозуміла силу театрального мистецтва. У вільних від забав вечорах вуйко Тадей брав мене до театру міської польської опери. Це прекрасний будинок в стилі ренесансу, увесь в зелені і квітах, справжня святиня мистецтва. Там уперше побачила деякі світової слави опери, а також цикл комедій наймоднішого польського драматурга, Фредра. Коли опери зробили на мене велике враження, а я їх зараз вдома переспівувала, комедії, навпаки, мені не сподобалися. Запитана, чому вони не сподобалися — щиро висказала свою думку. — Там такі люди, яких бачу в моєму докільлі. Там моя сестра Геня, мамця, дідусь Грабянський, Трембіцький, доктор Войницький, — а навіть, не загнивайся, і ти, дорогий вуйцю Тадзю. — Почувши таку критику Тадей засміявся. — А хто той драматург Фредро? — спитала. — Він, шляхтич, землевласник з околиць перемишлянщини. Походить з руського роду. Його предки були греко-католиками, згодом перейшли на римо-католицизм, спольщилися.

Це мене дуже зацікавило. Я спитала чи багато є русинів, які покидають свій обряд, опісля польщаться. — Це дуже складне питання, — говорив Тадей. — Коли корінь руського народу, селянство, і священники тримаються своєї греко-католицької віри, а з нею національності, відпадає від них шляхта, князі та інші упривілейовані особи. Від руського народу відійшли хоч би такі роди як Сангушки, Пузини, Острожські, Яловіцькі та багато інших... От хочби твоя бабуня Грабянська, з дому Корецька, була греко-католичкою...

Моя бабуня була також греко-католичкою... русинкою!? — і я вся спаленіла від несподіванки. Цей

короткий виклад дав мені можливість пізнати суть того, що досі було мені незнане.

— А чи у Львові існує також руський театр? . який дає вистави в руській мові? — спитала Тадея. — Дізнавшись, що якраз тепер відбуваються в руському театрі вистави під режисерією актора Садовського з України, я просила Тадея купити квитки і піти з ним на руську виставу.

Вуйко погодився. Він ще з молодости великий прихильник цих руських "спектаклів", колись ними захоплювався, не пропустив ні однієї вистави. Тепер, відколи працює в намісництві, зрідка провідує руський театр. Але для мене це зробить і піде. — На другий день Тадей приніс два квитки (Геня не хотіла іти на виставу) і ми вибрались до руського театру.

Я до цього руського театру ішла з такою набожністю, як ідеться до церкви на Воскресну Утреню. І нараз я розчарована, здивована пристанула біля старого будинку, де стояла така товпа народу, що ми не могли прохатись. Тут уперше у Львові я почула руську мову. Так, тут була ця в моїй душі вимріяна Україна. Україна бідна, нещасна, потоптана, висміяна поляками, усіми погорджена. . .

— Це руський "Народній Дім" і в ньому відбуваються руські спектаклі, — сказав вуйко Тадей.

Я вся завмерла. Ілюзія побачити Воскресну Утреню на хвилину розвіялася. Я зрівняла цю "буду", коли так висловлюся, з прекрасним, в ренесансовому стилі польським театром в центрі Львова, який рівняється столичним театрам Європи. Занедбана будівля Народнього Дому через те робила ще гірше враження.

— Чи русини не мають такого театру, як поляки? (Я оминула слово "ми", яке було у мене на думці).

— Ех, ти забагато вимагаєш. Наш театр завдяки інтервенції наших представників влади дістав від австрійського уряду велику субвенцію, за яку побудовано цей театр і також актори дістають певну суму грошей від управи міста.

— Але тут живуть русини.

— Русини якраз збирають між собою гроші на будову кращого театру.

— Але ж, вуйцю, це несправедливо. Вони платять податки, зрештою вони автохтони цієї землі! — гостро висловила я своє обурення, вступаючи в будинок, а вуйко Тадей зробив мені заввагу тихіше висловлювати свої замітки.

— Вуйцю, є речі про які треба кричати! — я відповіла.

Врешті ми, проникнувшись, увійшли до середини будинку, так званої "театральної залі". Тут я ще більше розчарувалася, хоч те розчарування заховала в душі для себе. Стіни були помальовані на брудний жовтий колір, слаба електрична лампа кидала трохи світла на куртину дуже сумнівної мистецької вартости, а на горі жовтий лев на тлі синього неба конче хотів видрипатися на вершок скелястої гори. Ми сіли в першому ряді на звичайні дерев'яні крісла. Хіба це все могло зрівнятися з багатством польського театру — оксамитними льожами, жирандолями, грубою оксамитною занавісою?.. Це була звичайня зала, яка могла вмістити не більше двісті людей. Але в цьому театрі всі говорили по-руському, у тій мені малознаній мові, але душею такій близькій мові, мові мого батька. І я вслуховувалася у кожний її звук, в кожне слово висказане принагідними сусідами. Я відчула, що це все — мій світ.

Тадей просив мене говорити до нього дуже тихо, видно, він не почувався добре в цій чужій атмосфері. Завжди смілий, певний, тут він наче затратився.

Оркестра заграла пригрівку. Грали звичайні жиди, але грали гарно, з тим їх жидівським відчуттям і темпераментом. Це була в'язанка українських пісень, а вона мені більше сподобалася, як недавно почута інтродукція до опери "Аїда".

Вуйко Тадей подав мені програмку, але я з неї небагато зрозуміла, тому, що була написана руською мовою. — Я не вмію читати по-руському, — сказала Тадеєві, і відчула жаль, що хочби для пам'яті батька мене б повинні навчити тієї мови. — Я тобі прочитаю — сказав

вуйко. — Тадей прочитав навіть досить плинно, і я дізналася, що під режисерією актора Садовського гратимуть п'єсу: "Ой не ходи Грицю та на вечерниці", а в головних ролях виступить мені невідома акторка Зінковецька, актор Садовський та інші актори.

Коли вже оркестра перестала грати, і дзвінок дав знак, що починається п'єса, я боялася втретє так сильно розчаруватись.

Саме цього останнього розчарування я боялася як вогню, і коли занавіса йшла вгору, я вся дрижала. І нараз у світлі електричних ламп побачила своє рідне село і те все, за чим несвідомо тужила. Так і вичувається — Різдво в селі, бо оце з колядою ідуть хлопці і дівчата. Попереду парубчак із зіркою, точнісінько так, як бувало, як татко жив. Звідкілясь взявся сніжок, покрив кожихи колядників і дав ще більшу ілюзію зими.

Але дедалі йде поважна драма із звичайного сільського життя — драма любови двох дівчат. Жаль мені Марусі, жаль і Галини. Я цілим серцем переживаю все, що там діється. І параз я загорілася таким бажанням включитись в гурт тих людей. Як я їм цього завидувала!

Коли вистава скінчилася, я, виходячи з будинку, де люди говорили тільки руською мовою, запитана чи мені спектакль сподобався, відповіла Тадеєві шепотом. Мені здавалось, у цій громаді говорити не їхньою мовою, було б святотацтвом. І аж як ми їхали саньми додому, тоді дала волю своїм думкам, висловлювала Тадеєві щиро свої враження.

... Чи подобалася вистава?.. Я захоплена! Я тут уперше те зрозуміла, що часто тільки серце підказувало. Садовський, Зінковецька — це великі актори. Їм блистити на великих столичних сценах. Польський актор Сольський це театральний карлик супроти Садовського. А сама п'єса — вона до душі мені промовила. — Так щиро висловлювала свої враження Тадеєві.

— Ну, так, так... ці русини мають щось в собі, що і мене до них тягнуло... може тому, що моя мати, а твоя бабуня була русинкою. Я в молодості також захопився театром. Як би не те, що мусів би стати мандрів-

ним актором, хто знає, чи не був би залишив правничі науки.

— Хіба руські актори постійно не грають у Львові?

— А вже ж що ні. Театральний ансамбль роз'їжджає по містечках і селах Галичини.

— А польські актори?

— Вони цілий рік живуть у Львові, мають добру заплату і пересиджують у Віденській каварні.

Мене пройняло морозом. Яка несправедливість. Тамті мають допомогу, а ці без своєї театральної святині, у цьому занедбаному Народньому Домі дають вистави, і ще по містечках і селах швендаються.

— Галюсю, — говорив Тадей, — зате вони роблять велику просвітну і національну роботу. Руський нарід сприймає їх вистави так само, як і ти — кожне слово глибоко закарбовується в їх серцях.

Я просила вуйка Тадея піти ще хоч два рази на руські вистави. Вуйко радо погодився, і хоч Геня протестувала, я з Тадеєм була на опері "Катерина" і оперетці "Запорожець за Дунаєм". Опера "Катерина" зробила на мене велике враження. Я плакала. Ні, я ридала, що аж мовляло, що я приємно коли найближчі сусіди, запримітивши, сказали по-руському тихо до себе: — Чуєш, плачуча плаче... Також вуйко Тадей втихомирював мене. Я висловила думку, що коли Травята вмирає на сцені, Тадей співає, мені тоді хотілось сміятися, але над долею нещасної дівчини, покинутої москалем, я мусіла заплакати. Однак Тадей був іншої думки. Травята — безсмертний твор Верді, що до композиційної вартости не може зрівнятися з "Катериною" Аркаса. — Я більше на цю тему не говорила, бо може Тадей має слухність. Може опера "Катерина" мене зворушила тільки тому, що вона моя рідна

... я від час побуту у сестри ще багато дізналася досі мені невідомого про мій нарід русько-український. (Чомусь поляки твердо тримаються слова: малопольський). В шовіністичних товариствах моєї сестри ідуть довжелезні дискусії про недалекі вибори до сойму і тоді гостро накидаються на українців-кандидатів. Канди-

датами є переважно священики і селяни. Поляки протегують різних дідичів і взагалі чомусь послом мусить бути тільки поляк. Для мене все те незрозуміле. В розмовах торкнулись також університету. Він польський. Студенти щораз більше бунтуються, навіть сподіваються поляки сутичок в університеті між поляками і українцями. Отже, не дивуватись коли про те все дізналася, я не могла замовчати в розмові з моїм знайомим паном доктором Кавецким — що й було врешті причиною охолодження його афекту до мене. Я знаю, тим я зробила велику прикрість Гені і мамі, — вони були впевнені, що дійде між нами до заміжжя.

І нараз я загорілася таким великим почуттям приналежності не до польського, а свого рідного русько-українського народу. Я стала вже наче неофіткою, і я пішла б разом з усім руським народом проти польського насильства, на барикади! А рівночасно у мене бажання використати свій голос (всі називають мене соловейком) і хочу просити вуйка Тадея, щоб вислав мене на студії співу до Італії. Він — меценат штуки, з натурі добрий, врешті кавалер, тому і гроші у нього є, — може допоможе мені стати співачкою. Тоді я зголошуся до руського театру і буду там зіркою. Театральні мандри, яких боявся Тадей, мене не лякають. Але це все тільки покищо мрії. . .

(З щоденника Галі, дещо пізніше).

Я тепер вдома цілими днями співаю усі мелодії почуті в театрі. У мене добрий слух, бо відразу запам'ятаю мелодію. Я навіть роблю проби перед дзеркалом. Раз я Катерина, то знову Маруся. Але все треба робити обережно, щоб мама не почула. Вона, коли я співаю оперові мелодії, дуже любить слухати, але за те накидається на все руське-українське. Не знаю, чому вона така шовіністка, коли її чоловік був русином, а вона його любила. Я хотіла її поспитати, але не маю сміливости.

Я рішилася і написала листа Тадеєві з проханням вислати мене на студії. Кожного дня чекаю від нього

відповіді. Він багато помагає мамі, думаю, що і мені не відмовить. Як стану співачкою напевно йому гроші поверну.

(З щоденника Галі, кілька місяців пізніше).

Я довго ждала відповіді від вуйка Тадея. Виходила все вранці напроти листоноші, і аж по двох місяцях врешті прийшов лист до мене.

Лист від вуйка Тадея розвіяв усі мої сподівання. Тадей поставився негативно до моїх мистецьких плянів, назвав їх романтикою молодої дівчини. Він також мав у молодості подібні мрії, ідеально закохавшись в театральне мистецтво, — писав вуйко Тадей. — У тебе голос чудовий, а вишколивши його, могла б бути другою Сарою Бернард, зіркою цілої Європи. Але скажім, ти по закінченню музичних студій нею була, — але нараз, поступила б не до польського, а українського мандрівного театру (ти це зробила б, я певен). Подумай, яке чекало б тебе життя. Життя мандрівної української акторки без жадного майбутнього. Чи знаєш, як живе український актор? Коли польські актори мають у Львові люксові доми, приїжджають до театру каретами, тоді "руський" артист часто на провінції голодує, якщо не допише каса. Дивно, наче магнес це українське мистецтво притягало таких, як я, тепер воно притягає тебе, моя любя Галю. Через те ти заслужила на мій подив, і ще більшу любов.

Ще є одна причина, через яку не можу тобі допомогти в студіях в Італії. Довге моє "кавалерування" врешті хочу закінчити спокійним домашнім огнищем. Молодість минула на мріях про театр, — закохувався нераз в українських артисток, і врешті я вже взяв все від молодости. Мені тепер сорок два роки. Становисько в намісництві дає можливість жити вигідно, без турбот. Панна Агнешка, це тільки спомин моїх поважних намірів. Залишилася старою панною, і цю квасну цитрину не бажав би мати жінкою.

У Відні я записався із знімченою родиною, але з польського роду, "гофрата" пана фон Вільдеманів. (Ро-

дина змінила своє польське прізвище). Приглянувшись їх дочці, панні Елізі, я знайшов ідеал моєї подруги. Знаючи добре психіку німок, вона буде такою ж щирою польською патріоткою, як була німецькою.

Я думаю, зрозумієш мене, що тепер буде мені трудніше взагалі тобі і твоїй мамі матеріально помагати. Зде зробила ти, Галю, що своїми поглядами з надто великими симпатіями до українців зразила собі пана X, і тим відкинула таку добру партію. Він мав відносно тебе поважні наміри. Також, як мені відомо, нерозважно поступила твоя мати, коли забажала ціле життя бути Яросевичевою.

Тобі Галю даю сердечну пораду, забудь мрії про театр, а якщо тобі ще в житті трапиться подібна людина, як пан X, не давай йому коша. Твій вуйко — Тадей.

Я уся тремтіла, читаючи листа. Хотіла ще раз його спокійніше прочитати, але нараз я цілою своєю істотою запротестувала. Я його вкинула в піч, не сказавши мамі про лист.

(З щоденника Галі в п'ять місяців пізніше).

Ми дістали офіційальне повідомлення, що у Відні відбудеться вінчання Тадея Грабянського з дочкою імперсько-королівського "гофрата" панною Елізою фон Вільдеман. Також мати дістала від Тадея листа, в якому повідомив її, що переноситься до Відня, залишаючи посаду у Львові, в намісництві. З цим листом, мабуть, закінчилися наші родинні зв'язки з Тадеєм.

(З щоденника Галі).

"Свої" мене відщурались через незгідні з ними погляди, "чужі" не прийняли мене. Такі думки товклися, коли я верталася з міста додому. Був ярмарочний день. Відколи помер наш приятель Трембіцький, я перебрала домашнє господарство і ходжу по закупи. Там я зустрічаю все когось з наших давніх парохіян, і я випитую їх про все, що там діється. Селяни радо мені розказують і хоч минуло п'ять літ з того часу, як ми переселилися в місто, я маю відомості про життя в селі. Я знаю, що

на місце покійного татка, прийшов отець Рогожинський, а люди дуже з нього вдоволені і його жінки, їмості Рогожинської. Отець Рогожинський оснував у селі "Просвіту" і дуже дбає про народ. Багато праці вкладають їх двоє синів.

Я зустрінула няню Катерину. Вона постарілась, але мене впізнала, і заплакала з радості. — "Та прийдіть, паннувцю, колись в гості до мене. Не так далеко з міста до Устя — три кілометри" — просила стара няня. — Я обіцяла прийти вліті разом з мамою, тоді провідаємо батькову могилу. (Хоч мама досі ні разу не була на цвинтарі, де похований батько).

Я ще хотіла щось поспитати у Катерини, коли несподівано побачила стрійка Івана з Лемківщини, тому попрощалася з нею. Моя радість була так велика, що я хотіла кинутись стрійкові в обійми, якби не його холодний вираз лиця. Я побачила в ньому свого рідного батька, я побачила щось куди більше — цілу свою тугу за втраченим руським світом батька, якого світу не знаю, не знаю навіть мови того народу. Але я цілою душею відчуваю свою приналежність до цього народу.

Обличчя стрійка Івана було таке холодно-неприємне, що я спершу подумала, він мене не впізнав.

— Стрійцю... ви мене не впізнали... Я Галя Яросевичівна...

Але стрійко далі холодно дивився на мене.

— П'ять літ з того часу минуло... я тоді була ще малою дівчиною... правда, я змінилася... виросла... — говорила зовсім збентежена, по-польському.

— Ні, я тебе відразу пізнав... Ти зовсім подібна з лиця на свою маму, — відповів стрійко Іван сухо, не маючи видно наміру довго зі мною говорити. Але я ще не здавалася.

— Стрійцю... я така рада, що вас стрінула... Я хотіла б дізнатись як проживає дідусь та бабуня... взагалі про всіх вас... — говорила я щиро.

— Твоя мати написала нам гострого листа по смерті твого батька і ним закінчила усю родинну звязь... а ти, навіть по-руському не вмієш говорити.

Я спаденіла. Досі про лист я не знала. Хотіла оправдати вчинок мами, але стрий Іван чемно і дальше дуже холодно сказав, що має ще багато справ до полагодження, а дорога до села далека. Він попрощав мене, подаючи тільки два пальці, і так ми розійшлися.

Прийшовши додому, я плакала і все розповіла мамі.

— Чого тебе так тягне до тих Яросевичів? Вони нас скривдили!

— Чим скривдили?

— За продане господарство не дали всіх грошей.

— Це неправда! — протестувала я, бо пригадала розмову мами з дідом Константином. Він сказав, що з того господарства більше не можна було дістати грошей.

— Взагалі, Гелю, мені не сподобається в тебе те твоє відчуження від нашої польської родини. Мусиш так як Геня бути полькою, перейти на римо-католицизм, — закінчила тим розмову.

XL

Сонце піднялося вгору і не хоче скотитися. Зупинилося над церквою в Устю і сипле свій привіт, золоте проміння. Це літній день, що в зелень і квіти прибрало село.

Галя верталася з кладовища. Довго прийшлося їй просити маму дозволити поїхати з нянею Катериною провідати могилу батька. Надто болючі спогади, яких не хотіла торкатись, були причиною, що ніколи туди не навідувалася. Галя застала могилу впорядковану, прибрану квітами, а над хрестом звисла плакуча берізка. Хтось невідомий посадив її. Галя помолилася за душу батька, на спомин зірвала кілька незабудьок і сховала їх в торбинку. Бажала якнайдовше любитись рідним докільням, приходством, а воно наводило так багато згадок. Тут проходило її дитинство.

Дорогою поміж житами йшла поволі додому. Довкола тиша, хіба цвіркун у житі заспіває, і перепеличка запіддьомкає. Забажалося Галі і собі разом із цвіркунем і перепелицею заспівати. Забула на хвилину про те, що вона у полі, здавалось, співає на українській сцені. Раптом замовкла, почувши здалека туркіт брички. "І тут нема спокою. Вдома мати не любить як я співаю руських пісень, а тут серед поля хтось їде. Жид, або дідич, бо хто б інший їхав бричкою?" — подумала Галя і почала приглядатись тому, хто їхав.

Бричкою їхав молодий хлопець. Побачивши панянку, звелів фірманові зупинити коней і українською мовою спитав:

— Чи можу знати, куди панянка мандрує?

Рідна мова так розніжила Галю, що всміхнулася і ввічливо відповіла по-польському:

— Іду до Дрогобича.

— Їду також до Дрогобича. Чи можна панянку підвезти?

Галя глянула на мелоду людину. Високий, брюнет, з інтелігентним виразом обличчя — сподобався Галі.

— Відмовитись мені нема як. Радо поїду, — відповіла.

Тоді незнайомий подав руку дівчині і вона сіла біля нього.

— А ти, Василю поганяй! — дав наказ фірманові.

— Здалека я почув, що панночка співала. У панянки прекрасний голос, — почав розмову Ростислав Рогожинський, бо саме він їхав бричкою.

— Бо я дуже люблю співати. А головно руських пісень.

— Прохаю вибачити, що осміляюсь спитати... панянка полька?..

Але Галя не дала йому докінчити, її очі загорілися образою.

— Хто вам, пане, сказав, що я полька?! Полька... І ви мене також тими словами "вкололи"! Куди не повернуся, всі кажуть, що я полька. Вдома мамця, ксьондз пробощ, а тут — ви!

— Я дуже перепрошую, але панянка говорить по-польському.

— То що з того, що говорю по-польському?.. Говорю тому, що своєї мови не знаю. Бо, хто мав мене навчити, коли вся моя родина польська, — мати, вуйко Тадзьо, сестра, і ксьондз пробощ, що конче хоче мене переписати до свого римо-католицького костьола, хоч це йому не вдасться!

— А всеж, як-не-як, уся родина панночки польська, дивно, що панянка почувається українкою.

— Так, я почуваюся русинкою-українкою, хоч своєї мови не знаю, а це тому, що мій покійний батько був русином-українцем і я хрищена в греко-католицькому обряді.

— Але національність іде також і по матері... — сказав Ростислав, бо цікаво йому було, чому дівчина,

вихована в польському середовищі, почувається українкою.

— Коли родина мішана, тоді національність іде також за обрядом людини, а найважливіше, за її переконанням. Тому то і я почуваюся українкою, русинкою. Якби ви знали, які вони всі шовіністи! А найбільший шовініст це ксьондз Собчак! Мою сестру Геню вже переписав на римо-католицизм, а тепер ще мене хоче, — жалілася йому дівчина.

— От і приємно зустрінути таку панянку, яка, хоч не знає своєї мови, є свідомою українкою... але прохаю вибачити, я досі не представився панночці. Називаюся Ростислав Рогожинський.

— А я Галя Ярославичівна.

— Панна Галя! Ярославичівна! — врадуваний сказав Ростислав. Ми знайомі з дитячих років. Я вас, малою дівчинкою зустрічав на празниках у панотця Зенона Ярославича, дідуся панянки.

— Пригадую вас... Росьом кликала вас ваша мати. І хто б думав зустрінутись з вами. Хоч живемо недалеко, моя мамця цілком відчужилася від родини і знайомих сусідів.

І нараз віджили у Галі всі спогади дитячих літ, пригадалася навіть кожна дрібничка.

Пішла розмова про всіх знайомих. Наче людина спрагнена, пила б воду в безконечність, так і Галя розпитувала про всіх і про все. Розпитувала про діда, бабуню і отця Івана з Лемківщини, хоч до нього мала великий жаль після зустрічі в Дрогобичі. Галя згадала сусудів, наймитів, найминок, які служили у батька.

Ростислав давав якнайдокладніші відомості про людей, які її цікавили.

— Ми часто провідуємо панотця Зенона Ярославича і паніматку Ольгу. Панотець нездужає.

— Чи згадують мене? — питала дівчина.

— А хіба можна не згадати такої симпатичної внучки, — жартував молодий адвокат.

— Ви, пане Ростиславе, не знаєте про те, що з того часу, як ми переїхали жити в місті, ніхто з батькової

родини до нас не навідується. Всі відчужилися від нас. От якось зустрінула я дядька Івана, просила зайти до нас — не хотів, наче дуже спішився додому.

Щирість, з якою Галя говорила, з'єднувала до неї симпатії молодого Рогожинського. А коли Галя розповіла, що, будучи на кладовищі, застала могилу впорядковану, засаджену квітами і вона б хотіла знати хто піклується могилою батька, тоді Ростислав пояснив, що це заслуга його матері.

— Батько дістав парохію по смерті отця Ярославича, і відтоді моя мати все дбає про могилу панотця. Вони колись були друзями. Мій батько разом з отцем кінчив теологію.

— То я дуже, дуже вдячна пані добродійці Рогожинській за її піклування. Моя мати каже, що надто болючі спомини не дозволяють їй туди поїхати. Ось і тепер вислала мене, щоб я провідала батькову могилу.

Галя і Ростислав нічого не знали про відносини тих двох жінок до себе, а тим самим не знали, що головною причиною чому Клементина не хотіла їхати до села, була можливість зустрінутись там з Марійкою, яка залишилася її найбільшим ворогом.

За розмовою час швидко минав, і вже видніли малі домики містечка. Ростислав рад би був ще слухати її приємного голосу, коли нараз Галя рукою показала дім де вона живе, і веліла фірманові затримати коні. Дім стояв на горбочку і пригадував старошляхетський дворик.

— Ось тут ми живемо. Дякую вам, пане Ростиславе, що мене підвезли додому, — сказала дещо збентежена Галя, подаючи йому руку. Ростислав поцілував подану руку, бо такий тоді був звичай, що хлопець цілував руку навіть молоденьких панянок.

— Як будете бачитися з дідусем, та бабунею, передайте від мене привіт і моє велике бажання їх побачити.

— А у мене до вас, панянку Галю, теж прохання. Чи дозволите, що наша випадкова перша зустріч не буде останньою?

— А вже ж... І це теж моє бажання. Я не одне ще хотіла б вас спитати, не одне, що мене цікавить, що хвилює мене...

— Тоді дозвольте, а також просити будете вашу маму, пані добродійку Ярославичеву, щоб і вона дозволила мені скласти в неділю в полудне першу візиту у вашому домі, — говорив поважно, врочисто Ростислав.

— Очікую вас в неділю, пане Ростиславе.

По тих словах вона зграбно зіскочила з східців і подалася садовою стежинкою додому.

Ростислав велів фірманові ще хвилину задержати коней і аж як Галя зникла йому з очей, тоді дав знак їхати. Ростислав був очарований дівчиною. "В неділю зустріну знову її. Але чи мати шовіністка полька буде рада моїм відвідинам, чи вона не буде проти... зятя українця?" — ось такі думки мимоволі затривожили його.

Галя радісна вбігла до кімнати. Її весела вдача бажала висловитись тепер піснею. Бо вона нарешті зустріла такого, якого у своїх мріях бачила.

— Ех, Галю ти знову тієї своєї руської пісні співаєш! — напоминала мати.

— Матусю, матусю, якби ти знала як радісно мені на серці! А як мені радісно, чи сумно, тоді я співаю тих моїх пісень.

— На тебе, Галю, і гніватись не можна, — говорила мати, коли Галя, наче дзига, обняла маму і обкрутила її довкола.

— Вже перестань... не гніваюся, і прощаю тобі це захоплення руською піснею.

— Тоді мамця також не буде гніватися, коли в неділю до нас з першою візитою прийде пан Ростислав.

— Росціслаф?.. Який Росціслаф?.. Кого ти там по дорозі стрінула? От вже нав'язала якесь несподіване знайомство.

— Матусю, пан Ростислав — не Росціслаф, дуже симпатичний і гарний хлопець. Як би ти його, мамцю, побачила! Брюнет, високий. Точнісінько такий, про якого я мріяла.

— Але хто він?.. Хто? — допитувалася затривожена мати.

— Називається Рогожинський. Попович з Устя.

— Рого-жинський! — з розпачем крикнула Клементина. — О, Боже... русин, і син Марійки Рогожинської.

— Ти, мамцю знаєш паню Рогожинську? Хто вона?

— Знаю її... вона мій найбільший ворог. Вона... скривдила мене... вона любила мого чоловіка, — і спазм болю зловив її горло. Клементина не могла більше нічого говорити.

— Чи... може перебила тобі батька?.. Чи для неї батько тебе зрадив... покинув? — питала Галя затривожена.

— Ні... він її не любив, а мене... покинув її для мене... — насилу промовила.

— Тоді ти, мамцю її скривдила, а не вона тебе... Я тебе дуже матусю прошу, як прийде Ростислав, розвеси своє личко, забудь про суперницю Марійку, не стань на дорозі мого щастя. — Галя поцілувала маму і зворушено вибігла з кімнати.

Клементина важко зідхнула. Спомини віджили. Що робити, як Ростислав захоче з Галею одружитись?.. Знову в нашу родину входить русин. Буде просити ксьондза пробоща про допомогу розбити це подружжя. Але Галя не піддасться намовам ні її, ні ксьондза... Упарцю! — закінчила свої роздумування Клементина.

XLI

Їмость Марійка Рогожинська цього дня була наче отруєна. Вернувшись з міста, фірман приніс до кухні разом із кінською упряжею ще маленьку жіночу торбинку і, подаючи її їмості, сказав:

— Оце ця панна, що їхала разом з паном доктором в бричці.

— Панна?.. Яка панна? — здивувалася Рогожинська.

— А Бог її знає, яка вона ця панна. Як відвозив я пана доктора до міста, ішла вона, а панич попросив її, аби з ним їхала.

— Ростислав їхав з панною? Кажі з ким він їхав?

— Та кажу ж, що не знаю, хто вона. Знаю одне, що вона увесь час цвенькала по-польському, то й не зрозумів про що була мова.

— Полька?.. по-польському говорили?

— Наш пан доктор говорив по-нашому, а вона йому відповідала по-польському.

— Розкажуй, Василю, де він її зустрів? — питала Марійка і загорілась відразу ненавистю до незнайомої польки.

Фірман Василь почав докладно розповідати, як пан доктор їхав, як здалека побачив дівчину, тобто ту польку, а вона дуже гарну пісню співала. Тоді пан доктор велів зупинити коней і взяв її до брички. От так вони й розмовляли про щось, пан по-своєму, а вона по-своєму, аж доїхала вона до свого дому. А тоді пан доктор ще й руку дівчини поцілував, та й сказав їй, що в неділю прийде до неї. А хто вона, далєбі не знаю, знаю одне, що полька.

Недобрим передчуттям виповнилось серце матері. Вдруге в дорогу їй входить полька. Колись давно су-

перниця Клементина, тепер... невістка... і аж лячно стало на цю думку. Це була тільки випадкова зустріч, але серце матері вже здогадувалося. Її син Ростик не належає до хлопців, які залицяються до панянок. Василь сказав, що в неділю має прийти до неї... значить, вона йому сподобалася. Ці польки вміють закрутити голову, вона напевно закрутила голову її синові. Згадала Клементину і ще більший жаль та ненависть відчула до невідомої польки.

"Хитра ж вона... залишила торбинку і тим дала нагоду Ростикові до неї прийти... полька!" — бунтувала ціла істота Марійки. — Вона не допустить до їх дальшого знайомства! Як Ростислав приїде в суботу додому, буду просити, щоб не думав про неї...

Однак з залишеною торбинкою в бричці щось треба було робити. Спершу хотіла поштою переслати дівчині, але не знала її імені і прізвища. З думкою знайти в торбинці її адресу, отворила торбинку. В торбинці знайшла п'ятнадцять грейцарів, зів'ялу незабудку і хусточку насичену дорогою парфумою. — "Так і видно, що полька! В торбинці п'ятнадцять грейцарів, а парфума найліпшого гатунку" думала. — "Всі вони, ці польки, такі. Нема що їсти, а гроші знаходить на вигоди".

Відрухово взяла в руку хусточку і прочитала монограм вигантуваний і прикрашений короною. "Шляхтянка... гербова... така як тамта... Я — Г".

...Я-Г... Я-Г... кілька разів повторила початкові букви імені і прізвища незнайомої дівчини, і загорювалася щораз більшою ненавистю до незнайомої. Якусь польку "Я-Гу" — зустрів її син... але вона мати, не дозволить на те знайомство.

До суботи імість Рогожинська не мала спокою і тільки думала про польку "Ягу". Коли врешті приїхав син, вона знайшла догідну хвилину поговорити з Ростиславом щодо незнайомої дівчини. Вона, мати, прохає сина, щоби він не закручував собі голову полькою. Вона знає, ці польки хитрі і не зчується хлопець, як обмотає його.

Але вже перші слова Ростислава її ще більше схви-

лювали. Ростислав отверто сказав, що обіцяв панночці завтра прийти до них з першою візитою, і що панна йому дуже сподобалася.

— Полька!. . Знову полька стоїть на дорозі! Колись Клементина, тепер вона!

— Матусенько, панна Галя не полька, вона щира українка. Галя Яросевичівна, дочка покійного панотця Юліяна.

Трудно описати що діялося в серці паніматки Рогожинської, коли вона дізналася, що тією дівчиною є дочка Юліяна і Клементини. Хотілось дівчину пригорнути до серця, любити як рідну дочку. Вона дочка Юліяна, незабутого досі Юліяна. Вона наче його частина. . . Але хто запевнить, що вона в їх родині не буде такою, як була Клементина для родини Яросевичів. Заведе польську мову, ще й Ростислава, українського патріота, перекабатить на польське. Повториться трагедія родини Яросевичів.

— Вона — полька . . . Клементина виховала її в польському дусі, — застогнала мати.

— Матусю, вона хоч вихована в польському шовіністичному оточенню, всім серцем горнеться до нашого українського народу, до нашої нації. Вона щиро все мені розповіла. Галя загнівалася, як я сказав, що вона полька. Говорить польською мовою, бо тою мовою говорять в її домі, — обстоював Ростислав.

Сльози радості полилися по ще молодому личку їмості. Вона полюбить Галю, як свою рідну дочку. А тільки якнайшвидше вирвати її з польського середовища.

В неділю зараз по Богослужбі паніматка звеліла впрягти коней у бричку і молодий Рогожинський поїхав додому вдови, пані Яросевичевої, щоби скласти першу офіційну візиту.

XLII

Клементина належала до людей товарисько вихованих, тому, коли прийшов доктор Рогожинський з першою візитою, прийняла його ввічливо, хоч холодно. Стриманість щодо гостя внесла з собою товариську офіційність, oprіч того Рогожинський, з уваги на господиню дому, перейшов в розмові на польську мову, хоч звертаючись до Галі, кинув кілька слів по-українському, даючи тим натяк, що з дочкою пані Яросевичевої він в майбутньому буде говорити своєю мовою. Прощаючись, спитав пані дому, чи дозволить вона частіше бувати у них. Клементина не радо дала свою згоду. І хоч перша його зустріч з майбутньою тещею не була надто сердечна, молодий Рогожинський, знаючи, які є ставлення поляків до українців, був вдоволений і такому становленню Яросевичевої до нього.

Не легко погодилася Клементина з думкою про подружжя Галі з українцем, та ще сином її найбільшого ворога, Марійки Рогожинської. Хоч приятелювання з пробощем змінилося від часу його жарту про "руське чорне піднебіння", вона однак рішила його запросити на родинну нараду. Ксьондз пробощ, дізнавшись в чому справа, зажурився. Спочатку картав Галю і в досить гострих словах радив зірвати знайомство з небажаною родині людиною, "гайдамакою", який замість бути льояльним до поляків, веде в містечку агітацію проти вибору поляка на посла до парламенту, і агітує за послом українцем, селянином. Все те ксьондз Собчак вже розвідав. Рогожинський, oprіч того, хоче поділу Галичини на Східню і Західню, домагається повної автономії, відокремлення від поляків, намісника-українця, а не поляка, одним словом, він може ще багато лиха вчинити полякам. Так, Галюсю, твій блаженної пам'яті батько був

цілком інших політичних поглядів. Це була людина вийнятово чесна, зовсім інших поглядів, як адвокат Рогожинський. А тепер ось такі молоді люди хочуть зруйнувати все, що ми, поляки, довгими віками будували. Отож, зірви Галю з ним знайомство, напевно "трапиться" якийсь чесний, на доброму становищі поляк, — радив пробощ.

Галя поважно вислухала всю цю балаканину старого священика і накінець відповіла:

— Навіть не думаю виходити заміж за іншого. Вийду за Рогожинського, бо нас єднає одна ідея.

Ксьондз пробощ ще не тратив надії, що його "Боже післанництво" увінчається успіхом. Коли Галя не мала думки відступити від постанови вийти заміж за українця, тоді ксьондз пробощ Собчак всіма способами переконував адвоката, щоби він хоч залишив свою політичну роботу, не мішався до виборів, одним словом, радив бути льюальним, тимбільше, що входить в польську родину.

Під час одних відвідин Рогожинського в домі Ярошевичевої, наче ненароком прийшов ксьондз Собчак і ще раз старався відвернути адвоката від суспільної праці для української нації, і накінець розмови виголосив таку промову (очевидно по-польському):

— "Бо проше пана доктора", ми все були братніми народами, які боролися спільно за нашу батьківщину Річпосполиту польську. Ми, "проше пана доктора" боролись за "нашов і вашов вольность". Нараз між нами появилася "гидра", а ця "гидра", це німці... Бо, — проше пана доктора", як нам було добре, коли ми жили в згоді, коли була одна польська мова, одна думка, коли поцтивий малопольський "людек" в селі працював, орав свое поле, помагав дідичеві, а найважніше, він не мішався до політики. Це були ці золоті часи згоди, пошанування одних і других, братньої любови, "проше пана доктора"...

Рогожинський не перебивав мову старому ксьондзові. Він вже не вперше чув такі і тим подібні заяви поляків. В дискусію з такими людьми йому не бажалось

входити, а втім їх ніхто не переконав і ніколи не переконає.

**
*

Інші настрої були в домі Рогожинських. Намічене весілля мало відбутись зараз після Різдва, а воно стало подією не тільки для Рогожинських, але й старого діда та старої бабуні, Яросевичів. На те родинне свято запрошено всю близьку і далеку родину Рогожинських та Яросевичів, а теж і сусідів.

Галя, бажаючи зірвати всі зв'язки, які її ще нелегально лучили з римо-католицьким костюлом, підтримувала думку скласти вінчальну присягу в церкві в Устю, там, де її батько був священником. Клементина не давала своєї згоди приїхати до Рогожинських на весілля дочки. Важко було їй увійти в дім, де жив її чоловік, її незабутній Юліян. Не могла вона досі забути образи кинуті у вічі на празнику суперницею Марійкою. Тому було більш як певне, що мати на вінчання не приїде. Розуміла те все Галя, але просила, щоби мати це для неї зробила.

На Різдвяні свята приїхала Галя з нареченим з першою візитою до Рогожинських. Паніматка не могла надивитись і налюбуватись майбутньою невісткою. Щира родинна атмосфера запанувала в приходстві, а Галя почувалася там справді щасливою. Це ж був колись дім її батька.

В такому родинному настрою ввечорі панотець Теофіль підійшов до фортепіяну і грав в'язанку українських пісень. Галя підхопила мелодію і розспівалася. Могуче задзвенів бас панотця Теофіля, в акорди зливався тенор молодого Ростислава. Тільки їмость Марійка не співала. Ці пісні і голос Галі пригадали їй Юліяна. Прекрасний голос Галя одідичила по-батькові. Болем і радістю стиснулося серце паніматки. Галя, дочка Юліяна, його кров, увійде в родину Рогожинських. Рід Яросевичів не пропаде!

**
*

Опріч великої турботи з причини відмови мами

від участі в весіллі, Галя немало клопоту мала з ксьондзом пробощем. Старенький пробощ не хотів випустити з своєї духовної опіки Галю і доктора Рогожинського. Місія, якій він присвятив ціле своє життя, ще досі не закінчилася повним тріумфом старого священника. Тепер, коли український нарід пішов повним шляхом самооборони, домагаючись рівних прав, треба було йому бути ще більше чуйним, мати очі і вуха звернені туди. Політика і те українофільство молодого адвоката йому були дуже не до вподоби. Він мусів так, як колись до Яросевичів, тепер до Рогожинських увійти як приятель їх дому.

Рогожинські постановили не запрошувати старого поляка, не бажали, щоб він своєю присутністю псував весільний настрій. Але ксьондз наче не здогадувався правди, сам запросився. Відмовити не було можливості, тим більше, що Клементина настоювала на тому, щоб запросити на весілля давнього друга Яросевичів.

Галя, вернувшись від Рогожинських, придумала таке, щоб і вдоволити маму і рівночасно залякати старого пробоща. Вона особисто вручила йому запрошення, але при тім сказала:

— Я завжди піклувалася про здоров'я нашого опікуна і добродія ксьондза пробоща. Тому тепер боюся, чи безпечно їхати нашому преподобному ксьондзові до Устя. В селі поширилася недуга, грипа, так звана "еспанка". Вже багато людей померло на цю небезпечну хворобу. Як відомо, "еспанка" поширюється через повітря і зустріч з людьми. І тому з вдячності до його особи, прохаю уважати на своє здоров'я...

Була це явна алюзія не приїжджати на весілля і звичайна видумка Галі, бо жадної пошести в селі не було. Але здитинілий ксьондз, бо близько дев'яностки літ життя, повірив і налякався. Але не хотів до цього признатися, тому сказав, що буде ризикувати навіть здоров'ям, щоб виголосити тост на честь молодих.

Але чим ближче весілля, тим більший страх його брав. Під час безсонних ночей міряв температуру, прислухувався до биття живчика, приймав різні ліки, які наче б

мали протидіяти захворюнню, а невідступний лікар вже й сам не знав, чи ксьондз хворий, чи гіпохондрик. Врешті нервово напруження зробило своє. Пробудившись, старенький зміряв температуру, і злякався, бо стрілка термометра показувала велику гарячку. Кашель його душив, в грудях колело. — Грипа! Еспанка! — крикнув наляканий пробощ і велів покликати лікаря. — Так, це була ця страшна недуга "еспанка". Ніякі ліки ксьондзові не помогли, третього дня після захворюння пробощ помер.

Про смерть дізналися Рогожинські і всім було прикро, бо здавалося, що Галя наклікала недугу. Але це був звичайний жарт молоді панянки, яка не хотіла мати гостем польського ксьондза. Паніматка Марійка висловила своє співчуття словами: — Нехай ксьондз Собчак спочиває з Богом. — Доктор Рогожинський, знаючи про його настирливе встрявання до родини Яросевичів і перевиховання Клементини та дочки Гені, був думки, що ксьондз Собчак свою шовіністичну місію повністю виконав.

**

Наче річка в Устю попливло їх життя домашнім руслом, сповненим родинного щастя і розуміння спільних ідей. Рогожинські, схвилювані щораз новими політичними подіями, включались в ще більшу національну працю. Раділо молоде подружжя, бо національний дух перемагав, а з тим зникало несвідоме москвофільство і польонофільство. Усе те, що діялося в Галичині було для Рогожинських найважливішою справою. Відроджена національна українська нація ставала відважніше до боротьби за свої права. Сповнилися колись давно сказані слова панотця Юліяна до товариша Тадея. — "Ми, через ці дрібні національні непорозуміння не будемо ворогами" — був думки Тадей. — "Так, ми ні, але хто знає, чи ті, що прийдуть по нас" — відповів Юліян.

Польська верхівка і чимало перекинчиків, налякана зростаючою свідомістю противників, знайшла піддерж-

ку у самого цісаря, Франца Йосифа Першого. Найбільшою загрозою була для поляків участь українців в соймі і парламенті. Криваві вибори, що опріч арештувань, закінчились смертю вісьмох селян і кандидата Стасюка, не були тільки предметом живої дискусії в домі Рогожинських. Молодий адвокат провадив виборчу кампанію, а опісля в суді боронив арештованих, домагався рівних прав, справедливости.

В самостійницьких ідеях батьків виростав їх син, Юліян Рогожинський. Ще в ранніх студентських літах він ширив національну свідомість по селах, а коли доведене до розпачу українське студентство пішло на барикади з польськими студентами за право українського університету у Львові, між ними був молодий Юльо, студент прав. І знову тоді одна жертва. Від польської кулі згинув студент, Адам Коцко.

Однак ще ніколи не було в домі Рогожинських такого завзяття, як тоді, коли вони дізнались, що у квітну неділю стрілом з револьвера Мирослав Січинський, студент прав, позбавив життя намісника, поляка, Андрея Потоцького. — "Це за несправедливі вибори! За смерть Каганця!" — сказав герой, юнак Січинський.

Мирослав Січинський став у той час загальним героєм українського народу, хоч поляки уважали його бандитом, "гайдамакою". Засуд смерти прийняли Рогожинські з болем, тимбільше, що мати Мирослава була їх своячкою. Довго на стіні висів портрет молодого героя. Врешті перша світова війна, а з нею прихід російського війська і окупація Галичини примусила їмость Рогожинську зняти з стіни його портрет, як також Шевченки і гетьмана Мазепи, боячись за те висилки родини на Сибір.

Амнестія цісаря, яка змінила засуд смерти на дожиття в тюрмі, не облегшила долі молодого Січинського. Великої треба було підпільної студентської організації, щоб викрасти Мирослава з тюрми. А коли польська поліція його скрізь шукала, Мирослав вже плив кораблем до Америки. І відплив назавжди..

В таких настроях перша світова війна врешті покла-

ла кінець польському безправ'ю. Загальному воєнному асентерункові підлягав Ростислав Рогожинський, а син зголосився до Січових Стрільців. На час війни Галя переїхала до Рогожинських.

XLIII

Перша світова війна, яка довела до упадку австрійської монархії і царської Росії, розлучила Галю з мамою. Уперше по двох роках засніженою стежкою ішла до її дому. Усе змінила війна. Навіть старий дід ще більше постарів, похилився. Галя теж змінилася. Смуток, що відбився на її лиці, мав в собі щось аристократичне, бо доля не щадила їй колючок. Здається, недавно син Юліян поруч з батьком станули до бою за право самостійної України. Переможені чисельним польським військом подалися за Збруч і далі захищали Україну від другого не менше грізного ворога, який під фальшивим гаслом "Мир хатам", займав Україну.

З відступаючою з Галичини галицькою армією подалася також на схід медсестра, Галя Рогожинська. Тут ще на незайнятих просторах України вона довго шукала сина і чоловіка. Довго не мала вістки про них, аж накінець зустріла в шпиталі хворого на тиф чоловіка. Ростислав, не відзискавши притомности, помер. Про сина не було чулки. Коли останні частини відступаючої української армії мусіли шукати азилу в Польщі, тоді несподівано Рогожинська зустріла свого сина. Польська прикордонна військова поліція їх розлучила, бо Рогожинській дозволили залишитись з "реєстраційним" квитком, але сина вивезли кудись у невідоме.

Довго не мала вона вістки від нього. Аж несподівано прислав хтось кусень зімнятого паперу. Був це лист від Юліяна з табору інтернованих в Тухолі. Юліян писав: "Живемо тут відмежовані від світа дротяною огорожею. Наша їжа — кусень пліснявого хліба і водяна юшка. Тиф нас десяткує. Ні від кого помочі. Допити, допити і допити доводять нас всіх до розпачу. Часом хтось втече, когось, у кого протекція — випустять на

волю. Мамо! Рятуй мене! Проби бабуню Клементину про поміч. Твій син Юліян“.

Скільки разів Галя входила до цього дому, все з дивним почуттям страху і відчуження. Боялася холоду темного коридору, старих, давно не відновлюваних стін з фасадами прикрашеними орлами, боялася тих з'їдених шашелями чорних дверей з масивними одвірками. Боялась усього, що там було. Ступала несміло, немов боячись пробудити тих людей, що жили в цьому домі. Знала, усім їм вона чужа, хоч родинно з ними зв'язана.

Не насмілювалась застукати до дверей. Як привітає її мати?.. Чи простить те, що вона з відступаючою українською армією подалася в Україну. . . що внук і зять воювали проти поляків?.. — такі думки товклися, поки застукала у двері. — Чи впізнає її мати в цьому нужденному одязі? Плац з сірого військового коца, чоботи грубі, пошиті сільським шевцем, полотняна сукенка, рукавички сплетені з останків різної волічки, на голові сива кроляча шапка на взір козацької.

Врешті Галя насмілилась, застукала у двері. У відповідь тиша і тривожні, радісні думки, що побачить свою маму. Серце забилось ще сильніше, коли почула легкі її кроки, що їх навіть старість не забрала. Повільно, граціозно відчинила двері мати вдягнена в немодну ще передвоєнну сукню. Забувши про все, бажалось Галі кинутись в обійми, цілувати її руки. . . вона — мати.

— Мамо!.. матусю! — і в тих двох словах було все, радість, жаль.

Мати стояла у дверях, силою волі здержуючись від пориву родинної сердечности. Лице її стало холодно непривітне, коли пригадала, скільки болю вчинила їй дочка виїздом в Україну. Чому вона там поїхала? Чого там шукала?..

— Це ти. . . Галю. . . давно тебе бачила. . . Два роки тебе не було. . . чула, що виїхала з чоловіком в Україну, — насилу промовила.

Галя мовчки поцілувала руки мами, а вона холодно поцілувала чоло Галі.

— Чи чоловік твій і Юліян вернулись?

— Ні... мамо... Ростислав помер на тиф... а Юльо...
— і не докінчила, бо сльози не дали більше говорити. Їй
бажалося ласки мами, співчуття.

— Жаль мені тебе, Галю... Своїм самотійницьким
ідеям Ростислав завдячує передчасну смерть.

— Мамо, ми всі тоді мусіли стати до бою...

Але мати наче не почула її слів. — Увійди врешті,
Галю, до кімнати... здьми плащ... ти дальше живеш
у... Рогожинських?..

— Так... Я залишилася у них... Господарство те-
стів зовсім знищене війною. Наперед все розграбили ма-
дьяри, австрійці, опісля москалі, а накінець польське
військо.

— Галю! Що ти сказала! Поляки не грабували!

— Ні... матусю... — відповіла, не бажаючи заго-
стрювати розмову.

Галя зняла плащ, але не відважувалася увійти до
сальону, побачивши, що на чоботах було повно снігу.

— Но... нічого... , ступай обережно, на пальцях.

Галя легко ступала обніжками по старому килимі,
стараючись не залишити слідів, але вода з ростоплено-
го снігу далі текла і залишила сліди на килимі.

— Сідай ось тут поруч мене на канапу... Війна...
щож вдієш?... — говорила більше про себе. — В цьому
домі війну перебула... тут пройшло мое життя... наче
нічого не змінилося... — говорила мати, бажаючи біль-
ше не згадувати про Рогожинську.

— Так, нічого не змінилося, — повторила слова ма-
ми, і рівночасно знала, що відходить від головної мети
відвідин. Вона прийшла, щоб мати виклопотала звіль-
нення Юля з табору інтернованих. Чому мати ні словом
не питає про нього, наче він для неї не існує.

Клементина співчутливо дивилася на дочку, що си-
діла поруч неї в полотняній, зле пошитій сукні.

— Галю, невже ти, опріч цього одягу нічого ліп-
шого не маєш?

— Нічого. Тепер найважливіше — прожити. Ми не ко-
ристуємося американською допомогою, а пані Рого-
жинська ділиться зі мною з останнім.

— Не знаю, чи тобі відомо, що Геня з чоловіком і дітьми вернулися з Відня. Не бачила війни, цілий цей час перебула у Відні. Геня, кажу тобі Гелю, зробила надзвичайну партію! У Відні, завдяки Тадеєві, Єжевський мав дуже добру посаду, а тепер, коли Австрія розпалася, вернувся до Польщі і дістав посаду надрадника у львівському воевідстві. Якось недавно була в мене. Казала, що привезла з Відня багато одягу. Відень завжди славився елеганцією. Я напишу до неї і попрошу для тебе кілька сукенок, може плащ і черевики також вдасться мені дістати.

— Мамо, я від неї нічого не прийму!

— Я знаю, бо ти завжди була впертою. Через те твоє життя пішло такою дорогою. Ти мусиш від неї хоч дещо приймати. Чи тобі не соромно так одягнена ходити?

— Я сказала раз, що нічого від неї не прийму! Мама хіба забула нашу останню розмову тоді..

— Ах, пригадую. Ти тоді на нас обидвох накинулася. Бо коли "бандит" Січинський застрілив нашого намісника Потоцького, ти і Ростислав були б за нього в огонь скочили. Коли ми доказували, що він бандит, тоді ти крикнула: він герой, бо забив нашого ворога. І хоч як ми тебе переконували, що вбивство такої порядної людини, це бандитизм, ти була іншої думки. Твій син Юліян доказував, що вбивство, це була помста за смерть Каганця спричинену намісником. Така розмова мусіла закінчитись зірванням наших родинних зв'язків.

— Ох, мамо... навіщо те все згадувати.

— Тому, що Геня мала слухність, коли сказала, щоб ти до неї ніколи не приїжджала.

— Між мною і Генею все скінчене, і я нічого від неї не прийму!

— Дві сестри і два вороги, — сказала мама і хитнула головою.

Старий годинник видзвонив п'яту і фігурка маркизи і пажа, як раніш, під мелодію танцювали менуета.

"Тут нічого не змінилося і ніколи не зміниться. Цей самий сальон і такі ж люди як були. Ні війна, ні час їх

не змінить. А полякам треба передусім нової, справедливої ідеї, цього здорового повітря. Вони, будучи до недавня гноблені іншими, тепер цей самий меч повернули вбік підкореного народу“, — думала Галя.

— Гелю, я знаю, може дещо замало прав давала русинам Австрія. Тепер, як державний провід перебрана Річпосполита польська, вам, русинам буде куди краще, як було за Австрії. Бо кажу тобі, Гелю, все це була прусько-австрійська інтрига.

Клементина перейшла на лагідніший тон розмови, що врешті давало надію Галі почати розмову про Юля. Схвильована усім тим, що почула, Галя дрожала.

— Тобі холодно?. . Я зараз приготую гарячу каву, нап'ємося. . . Я тобі кажу, як русини будуть льояльними, тоді їм буде в Малопольщі добре. Але вони мусять зрозуміти, що перше місце в державі маємо ми, не вони.

Клементина вийшла до кухні приготувати підвечірок, а Галя з невеселими думками залишилася в сальоні.

„. . . Чи зрозуміє її мати? Чи взагалі захоче її вислухати?. . . Бо тільки за її допомогою вдасться Юля звільнити з табору інтернованих. Мати має ще досі знайомства з поляками на високих становищах. Тільки за її протекцією можна думати про його звільнення“. — Дивилася на рідну, але чужу їй кімнатну обстановку. Спомини дитячих літ відживали. Цей сальон завжди був для неї темний, непривітний, як усі в цьому домі. Старий фортеп'яв припав грубим шаром пороху. Ніхто на ньому не грає. Портрети предків в золочених рамах вороже на неї дивляться. А тільки батько, наче тут ненароком попав. Галя його розуміє — він тут зайвий.

Але є картини, які ще в дитинстві робили на неї велике враження. Це велика картина мистця Матейка, по середині стіни, коли Рейтан у варшавському сеймі протестує на акт підписаної угоди з Росією і протекторат Росії над Польщею. А далі, трагічний цикл картин графіка Гротгера — "Війна". В них зображене героїство польського народу, який зірвався до боротьби за відзискування незалежності своєї держави. У тих картинах уся

душа, увесь трагізм народу, тому вони сильні, безсмертні, так як і безсмертне бажання волі. Але чому польський нарід не хоче зрозуміти, що також інші народи прагнуть волі, незалежності? . .

На столі відчинена книжка Сенкевича. Прочитала два рядки, книжку замкнула. "Геніяльний" письменник, що отруїв душу польського народу. Сваюля шляхти — геройство, боротьба за волю — бандитизм".

Думки перервала мати, увійшовши в кімнату. На срібній таці принесла каву, дві філіжанки, і сухі палянички посипані цукром, які мали бути тістечками.

— Оце по війні, а у мене вбогість. Якби не допомога з консисторії, померла б голодною смертю. Кава з жита. Добре, якщо можу хоч дістати жито. Опісля його палю і мелю у млинку. Але хіба це дасть смак правдивої кави? . . Яку чудову, ароматичну каву правдиву бразилійську готовила в Устю Цецилія. . . — згадала старість.

— Мамо, у нас, тобто у тестів такі ж самі гаразди.

— Спробуй хоч тістечко. . . трохи старе, в каві розмокне. Принесла мені на Різдво сусідка. . . — запрошувала дочку Клементина, яка зовсім збентежена дивною розмовою матері, не знала як почати розмову про Юля. Щоб мама хоч натякнула про Юля, тоді б вже вона сказала.

У комині тлів зібраний у саду хмиз і не міг нагріти хоч частини великого сальону.

— Мамо, я попрошу тестів, вони тобі пришлють кілька фір дерева. У нас є дерева багато.

— Я від неї нічого не прийму! Замерзну тут, а не прийму! — крикнула Клементина.

— Чи ти досі мамо, не забула? . .

— Не забула і ніколи їй цього не забуду!

— Чого? . . Вона в нічому не винна.

— Вона винна! Після її розмови з блаженної пам'яті моїм чоловіком, між нами уперше за дванадцять років нашого щасливого життя вибухнула така велика сварка. Він докоряв мені, а я йому. А ми досі жили як голуби. Невдовзі після цього твій батько дістав кровотечу легенив, і це було початком його хвороби. Вона, ця "відьма"

винна смерті батька!.. Опісля на похоронах, ще наче зомліла. . .

— Мамо. . . але ж не можна так. . . треба врешті забути..

— Ні, Галю, ти не забула вчинку Гені, я не забуду також її!

Після цього запанувала глуха мовчанка. Тільки годинник тикав і останній хмиз шипів, залишаючи на дні комину попіл, не нагрівши теплом сальону. Нарешті мати перервала мовчанку.

— Скажи, Галинко, чому ти відійшла від нас? Я виховувала тебе у польській традиції, у польському патріотизмі. Чому ти те все відкинула, перейшла до них?. . . Чому, Галю?

— Не говорім про те, мамо. . . я хочу щось важніше сказати. . .

— Коли ж воно так дуже болить.

— Воно мене болить ще більше. Чому я відійшла від вас? . . . Перше, що промовило до моєї душі, це рідне слово, цей бідний український театр, в якому я відчула силу безсмертності нашого духа, нашої нації.

Галина встала, і продовжувала розмову.

— Хто ще кристалізував мої почуття національні? . . . Кривда українського народу, погорда поляків до нашого народу, до нашої культури, мови. . . Ваш шовінізм зробив мене такою. А опісля все те, ще в моїй душі непорядковане розповів "Кобзар" Шевченка. Шевченко для української нації такий велитень, що ви, поляки ніколи цього не зрозумієте. Його ідеї стали моїми, і ніколи не відйду від свого народу!

— Ти ж полька.

— Коли мої предки відійшли від свого народу, чому я маю також відійти?

— Що ти говориш, Галю? Наш рід з діда прадіда польський.

— Мамо, ти хочеш на силу вмовити в себе, що рід наш польський. Ось тут портрет моєї бабуні з дому Корецької. Чимало між поляками таких, що для особистої гордості, бо наша віра була понижена, для привілеїв, по-

кинули православ'я, а опісля греко-католицький обряд, польщилися. Хоч би Геня . . .

Мати знала, що все це правда, але не хотіла признати Галі слухності. А Галя продовжувала:

— Скільки магнатів колись руської національності, тепер завзяті наші вороги. От хочби рід Потоцьких, генерал Казимир Шептицький і багато інших.

Як багато гіркої правди прийшлося їй вислухати. Клементина знала, що її мати була з руського роду і це її принижувало. Соромилася свого походження, тому признавалася тільки до родини Грабянських. В розмовах уникала згадки, що вона вдова по греко-католицькому священикові. Врешті, щоби якнайскорше закінчити неприємну розмову, сказала:

— Ех, Галю не говорім про те. Все це діялось давно. А втім, наші предки женилися з русинами і поляками і через те мішалися.

— І налили до своїх українських жил шляхетської польської крові! — з іронією сказала Галя. — Мамо, кров українських предків відживає по віках. Я тебе, мамо розумію, зрозумій і ти мене. Залишім розмову про наші розбіжні переконання. Забудьмо все. Я приїхала просити тебе, мамо про поміч . . . я знаю, тільки тобі, мамо, за твоєю допомогою вдасться визволити Юля з табору інтернованих. Юльо вернувся з України і його прикордонна сторожа арештувала. Він в таборі в Тухолі. Внук твій написав листа, просить тебе, його рятувати.

— Юліян, мій внук? Цей, що ішов на барикади за університет, що бився проти поляків? . . .

— Він обороняв Львів, а опісля з військом перейшов в Україну. Там воював проти большевиків.

— Скажи, Галю, чому він виступив проти нас, поляків? Чому хотів від нас забрати цей наш край. . . нашу Малопольську! . . . Чому? Чому?

— Мамо, залишім тепер те все. Ми знову вертаємося до того болючого питання. Говориш, мамо, так, як навчила вас ваша шовіністична історія, що "Польська од можа до можа", що Україна це ваші "креси". Ви не вмієте об'єктивно, справедливо на ці справи дивитися. Але

тепер залишій цю розмову. Прохаю тебе, мамо, рятуй Юля. Не рятуй його як ворога, а як свого внука. Йому там в Тухолі грозить смерть, тиф десяткує інтернованих.

Клементина не давала відповіді. Намагалася поконати два сильні почуття, шовіністки польки, і матері та бабуні. Таку саму боротьбу вона звела з собою тоді, як її дочка рішила вийти заміж за українця. Але тепер вона мала визволити внука, ворога польської держави. І врешті перше почуття було сильніше, бо її лице стало холодне, і вона відповіла:

— Ні, Галю, цього я не зроблю. Не можу піти проти своєї держави, просити поляків звільнити ворога..

— Хіба твої національні почуття сильніші за любов дочки і внука?

— Бо він для мене ворог.

— Чи це твоє, мамо, невідклично останнє слово?

— Останнє.

— Мамо.. . мамо.. . я твоя дитина.. . будь тільки мамою, рятуй свого внука!

Але холодне обличчя матері сказало їй все.

— Я його визволю з табору! Буду просити тих всіх ренегатів, може хоч у одного заб'ється наше, українське серце, — розпачливо сказала Галя.

Галя залишила непривітний дім своєї мами. Ішла помалу, зовсім пририта її словами. Зрозуміла, що боги її матері тепер на ній помстилися.

Мати стояла біля вікна і дивилася за відходячою силуеткою дочки. Дрібний сніжок біг услід за Галею і королівським соболевим хутром накрив її козацьку чумарку.

І раптом забажалось матері закликати Галю, сказати, що вона для неї мати, а Юльо її внук, що вона звільнить його з табору інтернованих. Але було вже запізно.

"Так воно мусить бути. Остануся тут сама, вірна своїм.. . він наш ворог.. . виступив проти нас.. . хотів забрати нам наш віковичний Львів, нашу Малопольську.. ." — тими думками хотіла забити свою совість.

Вікна сальону втягали темряву зимового вечора. "Війна" Гротгера у чорних рамах видалась ще чорнішою. На портрети її предків впала чорна заслона. Нараз Клементина заплакала. Прорвався цей плач стихійно, такий до болю болючий, як тоді, коли навіки прощала чоловіка. Вона знала, що тепер поховала дочку і внука.

Філадельфія — 1968 року.

**Твори українських
письменників для бібліо-
теки українських читачів:**

Юрій Тис:

»ЗВІДУН З ЧИГИРИНА«
історична повість — \$2.50

Ганна Черінь:

»ІДЬМО ЗІ МНОЮ!«
репортажі \$3.—

Василь Гайдарівський:
’А СВІТ ТАКИЙ ГАРНИЙ’
оповідання \$2.50

Микола Понеділок:

»ВІТАМІНИ«
гуморески \$3.—

Алла Косовська:

»ГРСЬКИЙ ВОВК«
повість про підпілля \$2.50

Анатоль Галан:

»НЕВИГАДАНЕ«
оповідання \$3.—

**Наші видання можна
набути в усіх українських
книгарнях на еміграції
або у видавництві:**

Sr. Julián Serediak

Casilla de Correo 7

(SUCURSAL 7)

Buenos Aires — Argentina

MTI
960
5

10435

